

Onder redactie van

**PAUL DE BEER &
MAISHA VAN PINXTEREN**

M E R

I T O

C R A

T I E

*Op weg naar een nieuwe
klassensamenleving?*

Meritocratie

Meritocratie

Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?

Onder redactie van Paul de Beer en Maisha van Pinxteren

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van een subsidie van Instituut Gak.

Ontwerp omslag: Studio Ron van Roon, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 339 7

e-ISBN 978 90 4853 336 7 (pdf)

DOI 10.5117/9789462983397

NUR 600

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© P.T. de Beer, M. van Pinxteren / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam, 2016

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoud

Voorwoord	7
Over dubbeltjes en kwartjes in de eenentwintigste eeuw	
1. Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?	9
<i>Paul de Beer</i>	
2. Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland	25
<i>Jaap Dronkers† en Herman van de Werfhorst</i>	
3. Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid	45
<i>Herman van de Werfhorst en Jaap Dronkers†</i>	
4. Opvoeding en ongelijke kansen: de rol van de culturele opvoeding bij de overdracht van ongelijke kansen tussen generaties	65
<i>Natascha Notten</i>	
5. Hoe meritocratisch is de arbeidsmarkt?	103
<i>Paul de Beer en Maisha van Pinxteren</i>	
6. Opleiding, deeltijdarbeid en huishouden: meritocratie op de arbeidsmarkt sinds 1990	135
<i>Wiemer Salverda en Daniella Brals</i>	
7. De meritocratisering van de politieke elite	165
<i>Mark Bovens en Anchrít Wille</i>	
8. Oordelen over het meritocratische gehalte van de Nederlandse samenleving	199
<i>Sander Steijn, Herman van de Werfhorst en Brian Burgoon</i>	
9. Meritocratie als aanslag op het zelfrespect van ‘verliezers’	209
<i>Judith Elshout, Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra</i>	

10. Hoe meritocratisch is Nederland en is dat reden tot zorg?	235
<i>Paul de Beer en Jan van Zijl</i>	
Over de auteurs	251

Voorwoord

Over dubbeltjes en kwartjes in de eenentwintigste eeuw

‘Wie voor een dubbeltje geboren is, wordt nooit een kwartje.’ Tot nog niet zo lang geleden was dit een gangbare en nogal defaitistische opvatting in brede lagen van de Nederlandse samenleving. Hoe anders was in dezelfde tijd het sentiment in de Verenigde Staten. Daar maakte men elkaar al aan het begin van de negentiende eeuw wijs dat in elke krantenjongen in potentie een miljonair school. Die verschillende maatschappelijke humeuren aan beide zijden van de Atlantische Oceaan illustreren wellicht meer de cultuur dan de feitelijke kansen die burgers in beide samenlevingen hadden.

Dit boek gaat over die kansen anno 2016, en wat chiquer geformuleerd over de vraag of en in welke mate onze samenleving gebaseerd is op meritocratische principes en uitgangspunten. Een niet zo makkelijk te beantwoorden vraag. Het begrip ‘meritocratie’ wordt in de wetenschap en literatuur niet scherp gedefinieerd en vaak verschillend ingevuld. Wat uiteenlopende definities van meritocratie echter met elkaar gemeen hebben, is dat bij selectieprocessen de capaciteiten van iemand bepalend dienen te zijn en niet diens afkomst. Hetzelfde geldt voor de mogelijkheden om zich relevante kennis te kunnen verwerven.

Het meritocratische ideaal ziet toe op gelijke kansen op goed onderwijs dat past bij iemands talent en mogelijkheden, én op het verwerven van een maatschappelijke positie die het gevolg is van dat naadloos passende onderwijs.

Meritocratie lijkt het in onze samenleving gewonnen te hebben van afkomst. In dit boek wordt getracht de vraag te beantwoorden of dat ook daadwerkelijk zo is en zo ja, in welke mate.

Meer specifiek komen er vragen aan de orde over onderwijsloopbanen en gelijke kansen. Heeft iedereen met vergelijkbare capaciteiten ongeacht afkomst ook daadwerkelijk gelijke perspectieven? Of is het zo dat de bagage die kinderen uit de elite van huis uit meekrijgen deze kinderen een voorsprong geeft, die voor kinderen uit meer kwetsbare milieus in hun onderwijsloopbaan en daarna niet meer is in te lopen? In welke mate draagt de vroege selectie in ons onderwijssysteem bij aan ongelijke kansen?

En als onze samenleving al tendeert naar een meritocratie, wat betekent dat dan voor de sociale cohesie? Zijn minder getalenteerden dan veroordeeld tot de minder aantrekkelijke maatschappelijke posities? En hoe moet de

samenleving en meer in het bijzonder de politiek omgaan met mensen die zich om welke reden dan ook onvoldoende ‘verdienstelijk’ kunnen maken? Ook dit zijn belangrijke vragen waar de auteurs van deze bundel een antwoord op proberen te geven.

Een van deze auteurs is Jaap Dronkers. Als medeauteur van twee hoofdstukken leverde hij een belangrijke bijdrage aan deze bundel. Op 30 maart 2016, toen het manuscript van het boek net gereed was, is hij overleden. Onverwacht en veel te vroeg. Ik ben er van overtuigd dat Jaaps wijsheid en inzichten nog vele decennia een rol zullen spelen in het publieke debat over het onderwijs.

Dit boek kon tot stand komen dankzij een subsidie van Instituut Gak.

Jan van Zijl
oud-voorzitter MBO Raad

1. Meritocratie: op weg naar een nieuwe klassensamenleving?

Paul de Beer

Meritocratie: van ideaal naar dystopie?

Een meritocratische samenleving is in de ogen van velen een nastrevenswaardig doel, omdat ze twee belangrijke doelstellingen in zich lijkt te verenigen: doelmatigheid en rechtvaardigheid. Een meritocratie is een samenleving waarin maatschappelijke posities worden verdeeld op basis van persoonlijke ‘verdiensten’, dat wil zeggen op basis van wat mensen zelf presteren, en niet op basis van sociale afkomst, zoals in de traditionele industriële klassensamenleving. Zoals sociologen het uitdrukken: in een meritocratie wordt maatschappelijk succes bepaald door individuele prestaties of *achievement* en niet door kenmerken die aan iemand worden toegeschreven op basis van diens sociale of etnische herkomst of sekse (*ascription*). Een dergelijke samenleving is doelmatig, omdat de talenten en capaciteiten van alle burgers optimaal worden benut. Iedereen komt terecht in de positie die hem of haar het beste past en waarin hij/zij de grootst mogelijke bijdrage kan leveren aan de maatschappelijke welvaart. Een meritocratie is ook rechtvaardig, omdat ieder gelijke kansen heeft om zijn/haar talenten te ontwikkelen en die op de (arbeids)markt te gelde te maken. Discriminatie op grond van niet-relevante kenmerken – zoals huidskleur of geslacht – is uitgebannen. Ieder verdient letterlijk wat men – in moreel opzicht – verdient. Een meritocratische samenleving is daarmee een ‘open’ samenleving, waarin iedereen gelijke (start)kansen heeft op maatschappelijk succes.

Wie dit ideaalbeeld van een meritocratische samenleving voor ogen staat, zal een ontwikkeling in de richting van een meer meritocratische samenleving dan ook toejuichen. Een voor de hand liggende vraag voor een boek over Nederland als meritocratische samenleving is in hoeverre ons land inmiddels is voortgeschreden op de weg naar een meritocratie. In welke mate worden maatschappelijke posities in Nederland daadwerkelijk verdeeld op basis van persoonlijke verdiensten, en spelen sociale en etnische herkomst en sekse inderdaad een steeds kleinere rol?

Deze karakterisering van een meritocratische samenleving berust echter op een te simpel en rooskleurig idee van wat een meritocratie is.

De Britse socioloog Michael Young, die het begrip meritocratie in 1958 in zijn boek *The Rise of the Meritocracy* muntte, was zich daar maar al te goed van bewust. Zijn boek – dat zich afspeelt in het Groot-Brittannië van 2033 – is namelijk geen utopie van een ideale meritocratische samenleving, maar een dystopie van hoe een meritocratie kan ontaarden in een nieuwe klassensamenleving met nog hardnekkiger scheidslijnen dan in de vroegere industriële klassensamenleving.

Om dit te begrijpen gaan we eerst wat nader in op de betekenis van meritocratie. Hoewel er geen eenduidigheid bestaat over wat een meritocratie precies is, sluiten wij zo veel mogelijk aan bij de definitie van Michael Young zelf. In een meritocratische samenleving worden maatschappelijke posities toebedeeld op basis van *merit* (verdienste). Young definieerde dit begrip simpelweg als: 'I.Q. + effort = merit' (IQ + inspanning = verdienste). In een meritocratische samenleving bepaalt de combinatie van je intelligentie en je inspanning waar je terechtkomt. Slimme en hardwerkende mensen komen in de hoogste, invloedrijkste en bestbetaalde posities terecht, wie dom en lui is, belandt aan de onderkant van de samenleving.

In het verdelen van maatschappelijke posities in een meritocratische samenleving vervult het onderwijs een sleutelrol. Het IQ van een kind bepaalt in welke vorm van onderwijs het terechtkomt. In het onderwijs worden zijn talenten en capaciteiten verder ontwikkeld zodat hij/zij daarna kan worden ingezet op de maatschappelijke posities waarvoor hij/zij het meest geschikt is. De sociale achtergrond of het inkomen is daarbij niet van belang. Althans niet direct. Slimme en ijverige kinderen uit een arbeidersmilieu hebben evenveel kans op maatschappelijk succes als slimme en ijverige kinderen uit de hogere klassen.

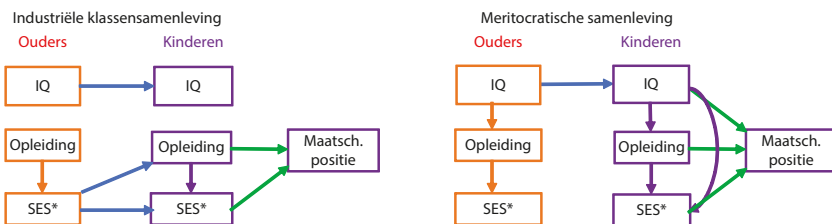
Indirect kan er echter wel degelijk een relatie bestaan tussen kansen en sociale achtergrond. Dit is het geval indien – zoals Michael Young veronderstelt – IQ voor een (belangrijk) deel wordt overgedragen van ouders op kinderen. Die overdracht kan zowel genetisch (*nature*) zijn als het resultaat van opvoeding en socialisatie (*nurture*). Als het IQ van kinderen (sterk) samenhangt met het IQ van hun ouders, zullen zij in een meritocratische samenleving hetzelfde opleidingsniveau bereiken en ruwweg op dezelfde sport van de maatschappelijke ladder terechtkomen. In de *overgang* van een traditionele klassensamenleving naar een meritocratische samenleving krijgen getalenteerde kinderen uit lagere sociale klassen de kans om op te klimmen op de ladder, terwijl 'domme' kinderen uit hogere klassen een stap omlaag moeten zetten. Er is dan sprake van een omvangrijke op- en neerwaartse sociale mobiliteit, kenmerkend voor een 'open' samenleving. Maar als de meritocratie eenmaal is gerealiseerd, zullen getalenteerde kinderen

over het algemeen intelligente ouders hebben die een hoge maatschappelijke positie bekleden, terwijl minder slimme kinderen vaak ouders zullen hebben met een lagere intelligentie en een lagere sociale positie. Er ontstaat dan dus opnieuw een sterk gelaagde samenleving, waarin maatschappelijke posities van generatie op generatie worden overgedragen – niet direct zoals in de ‘oude’ klassensamenleving, maar indirect via het IQ. Het resultaat is geen open, maar juist een ‘gesloten’ samenleving, met weinig op- of neerwaartse sociale mobiliteit tussen generaties. Dit is het pessimistische toekomstbeeld van de meritocratische samenleving dat Young ‘voorspelde’ voor het Engeland van 2033.

In figuur 1 is dit schematisch weergegeven. In de industriële klassensamenleving werden de opleidingsmogelijkheden van kinderen niet of nauwelijks bepaald door hun intelligentie, maar door de sociaaleconomische status (SES) van hun ouders. Die sociaaleconomische status bepaalde vervolgens in combinatie met hun eigen opleidingsniveau de sociaaleconomische status en de maatschappelijke positie van de kinderen. In een ‘perfecte’ meritocratische samenleving is intelligentie de drijvende kracht. Zowel van ouders als van kinderen worden het opleidingsniveau, de sociaaleconomische status en de maatschappelijke positie bepaald door het eigen IQ. Doordat het IQ in hoge mate erfelijk is – genetisch dan wel via de opvoeding en socialisatie – bestaat er uiteindelijk toch een sterke samenhang tussen opleidingsniveau en sociaaleconomische status van ouders en van kinderen.

Hierbij passen wel twee kanttekeningen. In de eerste plaats is IQ zeker niet volledig erfelijk. De meeste schattingen van de erfelijke component van intelligentie variëren tussen 50 en 80 procent (bijvoorbeeld Plomin &

Figuur 1: Causale relaties in de industriële klassensamenleving en in de meritocratische samenleving

*SES = sociaaleconomische status.

Bron: vrij naar Young (1958)

Deary, 2015). Ook in een 'perfect' meritocratische samenleving zullen er dus nog altijd slimme ouders met domme kinderen en domme ouders met slimme kinderen zijn, waardoor er nog wel degelijk een zekere mate van op- en neerwaartse sociale mobiliteit tussen de generaties is.

In de tweede plaats wordt *merit* volgens Michael Young niet alleen bepaald door IQ, maar ook door inspanning (*effort*). Iemand kan een beneden-gemiddelde intelligentie dus tot op zekere hoogte compenseren door zich extra in te spannen, terwijl een intelligente, maar luie persoon maatschappelijk niet erg succesvol zal zijn. Een interessante vraag is dan waardoor verschillen in inspanning worden bepaald. Zit daarin ook een erfelijke component? Michael Young ging daar nauwelijks op in en ook het overgrote deel van de wetenschappelijke literatuur over meritocratisering gaat (vrijwel) alleen over de rol van intelligentie en niet over die van inspanning. (In Nederland vormt Marcel van Dam een uitzondering. In zijn *Niemand's land* uit 2009 neemt hij het op voor wat hij de 'onrendabelen' noemt, die deels als gevolg van hun opvoeding niet geleerd hebben om hard te werken en hun behoeftebevrediging uit te stellen.)

Wat geldt als 'verdienste'?

Dit raakt aan een ander belangrijk punt, namelijk hoe smal of breed we een begrip als IQ of intelligentie moeten interpreteren. Ook in een ideale meritocratische samenleving is het evident dat ook andere persoonlijke vaardigheden dan alleen IQ in enge zin een rol zullen spelen. Voor sporters zal fysieke kracht een belangrijke rol (blijven) spelen, voor kunstenaars creativiteit, voor managers leidinggevende capaciteiten. Het ligt voor de hand om al deze vaardigheden of 'competenties' als componenten van de *merit* te zien, die iemands maatschappelijk succes bepalen. Het zou immers nogal vreemd zijn als in een meritocratische samenleving niet de snelste maar de slimste de winnaar van een hardloophwedstrijd zou zijn!

Dit roept echter onmiddellijk de vraag op welke persoonlijke vaardigheden wel en welke niet een rol (mogen) spelen bij het toedelen van maatschappelijke posities in een meritocratische samenleving. Anders gezegd: wat behoort tot iemands *merit*. De Franse socioloog Bourdieu heeft veel aandacht besteed aan het belang van cultureel kapitaal in onze samenleving. Het gaat dan bijvoorbeeld om de vraag hoe iemand zich gedraagt, zich kleedt, spreekt, enzovoorts. Voor het bereiken van bepaalde, vooral hogere functies, is het in de huidige samenleving van groot belang dat men de 'juiste' culturele bagage heeft. Zolang dergelijke regels gelden, heeft die culturele

bagage ook een reëel effect op de productiviteit. Een bankier die zich niet aan de geldende gedrags- en kledingvoorschriften houdt, zal om die reden waarschijnlijk ook minder productief zijn, bijvoorbeeld doordat klanten of collega's hem minder serieus nemen of minder vertrouwen. Soortgelijke mechanismen zijn in veel sectoren en beroepen werkzaam. Dit culturele kapitaal wordt bovendien in belangrijke mate via de opvoeding 'verworven' en wordt dus in belangrijke mate van ouders op kinderen overgedragen. Voor zover cultureel kapitaal (mede)bepalend is voor maatschappelijk succes, draagt het dus bij aan overdracht van ongelijkheid tussen generaties.

De vraag is nu of deze belangrijke rol van cultureel kapitaal onderdeel kan zijn van een meritocratische samenleving of juist haaks staat op het idee van een meritocratie. Vanuit de gedachte dat in een meritocratie mensen worden gewaardeerd op basis van hun productieve bijdrage, is het logisch om ook cultureel kapitaal, voor zover dit een productieve opbrengst genereert, als aspect van de *merits* te zien. Dit roept echter de vraag op of niet *iedere* samenleving feitelijk als een meritocratie moet worden aangemerkt. Immers, als bedrijven personen met specifieke kenmerken selecteren voor bepaalde functies, doen zij dit kennelijk omdat dit de bedrijfsresultaten ten goede komt. Als de manager van een autobedrijf bijvoorbeeld bij voorkeur blanke mannen als verkoper aanneemt, omdat hij uit ervaring weet dat zijn klanten blanke mannen bij de koop van een auto meer vertrouwen dan zwarten of vrouwen, dan zou dit ook passen in een meritocratische samenleving. Blanke mannen zijn dan immers productiever. Men kan zelfs een stap verder gaan en stellen dat ook een feodale of aristocratische samenleving – die doorgaans als het tegenovergestelde van een meritocratische samenleving wordt beschouwd – in wezen meritocratisch is omdat de adel in een aristocratische samenleving productiever is, simpelweg omdat op bepaalde posities alleen personen van adel geaccepteerd worden. Anders gezegd, of een bepaalde persoonlijke vaardigheid of kenmerk productief is, is geen objectief te beantwoorden vraag, maar wordt bepaald door de bestaande maatschappelijke structuren en instituties.

Om deze problemen met de bepaling van de factoren die in een meritocratische samenleving een rol (mogen) spelen te voorkomen, zullen wij in dit boek, zoals gezegd, zo nauw mogelijk aansluiten bij de definitie van Michael Young. We zullen dus alleen van meritocratisering spreken als het belang van IQ voor schoolprestaties en maatschappelijk succes toeneemt en het belang van andere factoren – in ieder geval in verhouding tot het IQ – afneemt.

Hierbij doemt overigens onmiddellijk een ander probleem op. Er zijn namelijk maar weinig (Nederlandse) databronnen waarin het IQ van

mensen wordt gemeten en kan worden gerelateerd aan hun maatschappelijke positie. We zullen in hoofdstuk 2 wel iets zeggen over het belang van IQ voor onderwijsprestaties. Maar in de hoofdstukken die gaan over de maatschappelijke gevolgen van meritocratisering zullen we helaas geen direct verband met het IQ kunnen leggen. In deze hoofdstukken richten we ons daarom primair op het belang van het opleidingsniveau voor de maatschappelijke positie. Dit is gerechtvaardigd, omdat in een meritocratische samenleving het bereikte opleidingsniveau een perfecte indicator vormt voor iemands IQ en inzet, simpelweg omdat het onderwijsstelsel in een meritocratische samenleving op deze twee kenmerken selecteert.

Net als in de meeste andere onderzoeken naar meritocratisering zullen ook wij nauwelijks aandacht besteden aan de tweede component van verdienste: de inspanning. De reden hiervoor is puur pragmatisch. De inspanning die mensen zich getroosten om een opleiding te voltooien en een maatschappelijke positie te verwerven wordt vrijwel nooit (direct) gemeten en kan daardoor eenvoudigweg niet empirisch worden onderzocht. Een uitzondering vormt de inspanning die men op de arbeidsmarkt levert in termen van het aantal uren dat men werkt. Dit aspect komt wel uitvoerig aan bod in hoofdstuk 6.

Meritocratisering en cohortvervangning

Meritocratisering is – als zij zich al voordoet – een traag en langdurig proces, dat vele decennia in beslag kan nemen. Of de Nederlandse samenleving meritocratischer wordt kunnen we dan ook niet vaststellen door de ontwikkelingen over een periode van bijvoorbeeld tien jaar in beeld te brengen. Het gaat om een proces waarin de maatschappelijke condities voor opeenvolgende generaties geleidelijk veranderen.

Zelfs bij een plotsklapse verandering van de instituties van een traditionele klassensamenleving in zuiver meritocratische instituties, zou het nog vele decennia duren voordat de samenleving een volledig meritocratisch karakter zou krijgen. Immers, degenen die zijn opgevoed in de traditionele samenleving zouden nog de rest van hun leven een maatschappelijke positie blijven bekleden die op de oude instituties is gebaseerd. Burgers afkomstig uit de arbeidersklasse zouden overwegend laag opgeleid zijn en daardoor ook in de meritocratische samenleving een lage maatschappelijke positie innemen. Hun kinderen, die na de introductie van meritocratische instituties naar school gaan, krijgen, als zij getalenteerd zijn, wel de kans een hogere opleiding te volgen en hierdoor een hogere maatschappelijke

positie te verwerven. Deze generatie zal dus in vergelijking met hun ouders een hoge mate van sociale mobiliteit laten zien, zowel in opwaartse als in neerwaartse zin. Hun kinderen – oftewel de kleinkinderen van de eerste generatie – zullen qua onderwijsprestaties weer sterker op hun ouders lijken, doordat intelligente kinderen veelal ook intelligente en dus hoog opgeleide ouders hebben. Pas met deze derde generatie zal de meritocratische samenleving zich uitkristalliseren in de vorm van een nieuwe stabiele klassensamenleving waarin relatieve maatschappelijke posities via het IQ van ouders op kinderen worden overgedragen. Pas als twee generaties volledig van de arbeidsmarkt zijn verdwenen – na een jaar of zeventig – zal de samenleving alleen nog het stempel van de meritocratie dragen en geen sporen van de oude klassensamenleving meer vertonen. En dit is dan nog gebaseerd op de veronderstelling dat de meritocratische instituties in één keer worden ingevoerd, in plaats van dat ze geleidelijk, over een periode van vele jaren, de traditionele instituties vervangen.

Zoals bovenstaande voorbeeld illustreert, uit een geleidelijke meritocratisering van de samenleving zich vooral in verschillen *tussen* opeenvolgende generaties die elkaar vervangen. Immers, de opleidingskansen van opeenvolgende generaties bepalen in belangrijke mate hun maatschappelijke positie in hun latere leven. Het begrip ‘generatie’ wordt in de sociologie in veel verschillende betekenissen gebruikt. Soms wordt verondersteld dat generaties verschillen in hun dominante waarden. Er worden dan bijvoorbeeld etiketten opgeplakt als de babyboomgeneratie, de stille generatie, generatie-X en de grenzeloze generatie (zie bijvoorbeeld Becker, 1992; Spangenberg & Lampert, 2009). Wij gaan er niet bij voorbaat van uit dat generaties verschillen in hun dominante waardepatroon, maar willen vooral onderzoeken of de verdeling van levenskansen verandert door de (mogelijke) meritocratisering van de samenleving. Daarom geven wij er de voorkeur aan om niet over generaties maar over geboortecohorten te spreken. Een geboortecohort bestaat uit alle burgers die in dezelfde periode geboren zijn. Het kan bijvoorbeeld gaan om periodes van tien jaar. Het cohort 1946-1955 bestaat dus uit de mensen die in deze jaren geboren zijn en die in 2016 61-70 jaar oud zijn. (Vaak wordt dit cohort met de term ‘babyboomers’ aangeduid, maar er bestaat geen eenduidigheid over wat het laatste geboortjaar is dat nog tot de babyboomgeneratie wordt gerekend.) Naast het cohort 1946-1955 onderscheiden we de oudere cohorten 1936-1945 en 1926-1935 en de jongere cohorten 1956-1965, 1966-1975, enzovoorts.

Als we een verschijnsel – bijvoorbeeld onderwijsdeelname of arbeidsparticipatie – in een bepaald kalenderjaar in beeld brengen, maakt het niet uit of we geboortecohorten of leeftijdsgroepen vergelijken. Wanneer

we echter de ontwikkeling over de tijd volgen, wordt het verschil duidelijk. Als we een geboortecohort over de tijd volgen, gaat het steeds om dezelfde groep personen die geleidelijk ouder worden. Vergelijken we een bepaalde leeftijdscategorie over de tijd, dan gaat het juist om verschillende personen die tot opeenvolgende cohorten behoren. In dit boek gaat de aandacht vaak uit naar verschillen over de tijd tussen geboortecohorten, maar met name in het tweede deel van dit boek richten we de aandacht ook op veranderingen over de tijd voor de gehele bevolking.

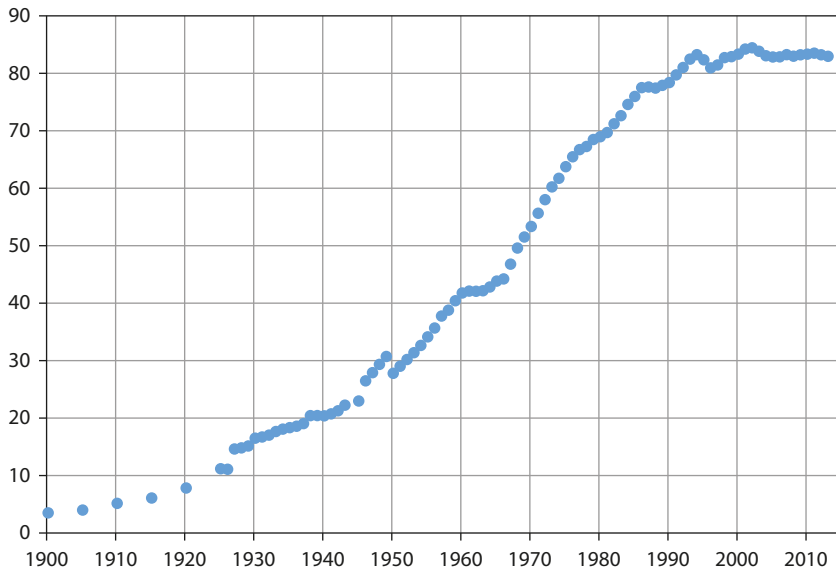
Onderwijsexpansie, upgrading en emancipatie

Het bovenstaande heeft niet alleen als consequentie dat we een lange periode in ogenschouw moeten nemen om te kunnen vaststellen of Nederland zich geleidelijk tot een meritocratische samenleving ontwikkelt. Het betekent ook dat het meritocratiseringsproces onvermijdelijk samenvalt of overlapt met andere maatschappelijke ontwikkelingen die eveneens van invloed zijn op de verdeling van maatschappelijke kansen.

In het kader van dit boek zijn vooral drie ontwikkelingen van belang, die elk overigens weer samenhangen met of ten dele een gevolg zijn van het meritocratiseringsproces. Het gaat om de expansie van het onderwijs, de upgrading van de beroepenstructuur en de emancipatie van de vrouw.

Een van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen eeuw was de sterke expansie van het onderwijs (figuur 2). Deze was mogelijk doordat vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw het voortgezet onderwijs steeds meer toegankelijk werd voor kinderen uit alle lagen van de bevolking. Hierdoor nam de onderwijsdeelname sterk toe. In de jaren twintig ging nog slechts een op de tien jongeren van 12-20 jaar naar het voortgezet onderwijs, in 1950 waren dit er drie op de tien (inclusief het lager en middelbaar beroepsonderwijs) en in 1990 was dit toegenomen tot acht op de tien, om daarna op een nog iets hoger niveau te stabiliseren. (Doordat een kleine, maar groeiende groep 12-20-jarigen ook hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs volgt, is de feitelijke onderwijsdeelname van 12-20-jarigen vooral in de meer recente jaren nog hoger.)

Als gevolg van de steeds langere onderwijsdeelname is ieder volgend geboortecohort weer hoger opgeleid. Figuur 3 laat zien dat minder dan een op de tien mannen en een op de twintig vrouwen die tussen 1906 en 1915 werden geboren een hogere opleiding (op hbo- of academisch niveau) had afgerond. Voor het cohort geboren tussen 1986 en 1995 is dit gestegen tot ruim een op de drie mannen en bijna de helft van de vrouwen. Het aandeel

Figuur 2: Leerlingen in het voortgezet onderwijs in % van het aantal 12-20-jarigen

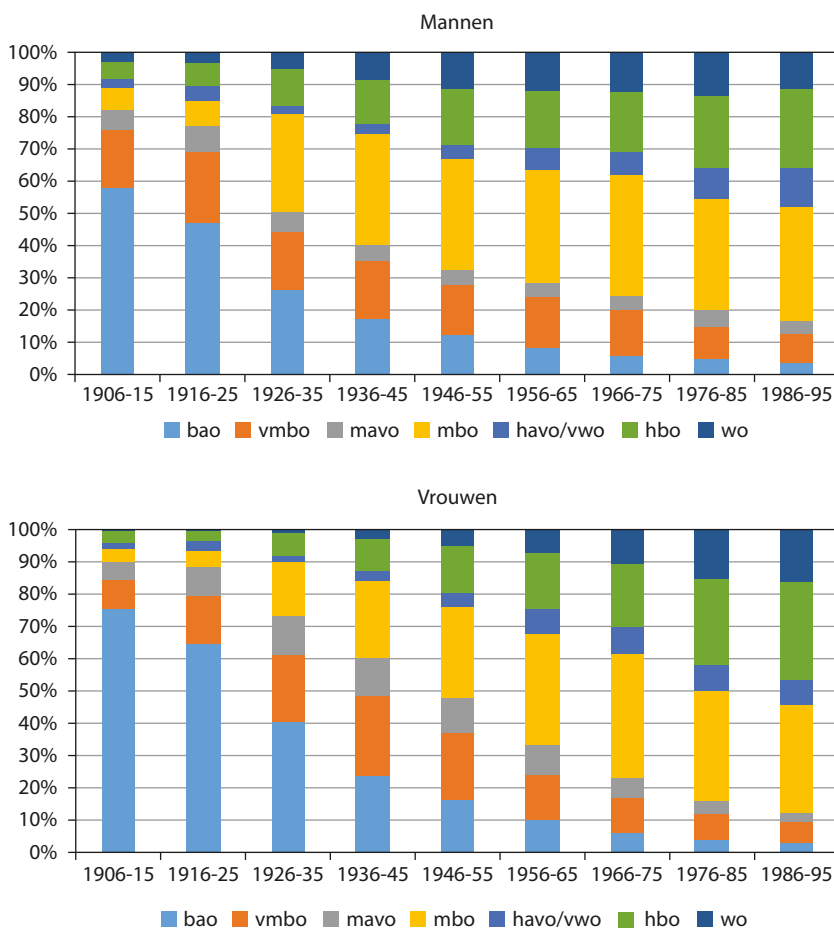
Noot: Het voortgezet onderwijs omvat hier alle vormen van secundair voltijdonderwijs, d.w.z. lager en middelbaar beroepsonderwijs en voortgezet algemeen vormend onderwijs.

Bron: CBS (Statline); bewerking Paul de Beer

zonder diploma van het voortgezet onderwijs, dus diegenen die alleen de lagere school of basisschool hebben afgerond, kromp van meer dan de helft naar 4 procent bij de mannen, en van driekwart naar nog geen 3 procent van de vrouwen.

Een consequentie van deze onderwijsexpansie is dat de relatieve positie van opleidingsniveaus is veranderd. Wie een middelbare beroepsopleiding had afgerond, behoorde in het oudste cohort, geboren tussen 1906 en 1915, tot de hoogst opgeleide helft van de bevolking (bij meisjes zelfs het hoogst opgeleide kwart). Beduidend meer dan de helft van de bevolking had toen alleen de lagere school gevolgd. In het cohort geboren tussen 1986 en 1995 behoren degenen met een middelbare beroepsopleiding daarentegen tot de laagst opgeleide helft. In dit cohort laten zij nog maar zo'n 15 procent van hun leeftijdgenoten achter zich.

Als we veranderingen in de (maatschappelijke) effecten van het gevolgde onderwijs over een langere periode analyseren, is het belangrijk dat we ons van deze verschuivingen bewust zijn. Men kan zich zelfs afvragen of we iemand met een middelbare beroepsopleiding in het jongste cohort nog wel direct kunnen vergelijken met een middelbaar opgeleide in het oudste cohort. Immers, de eerste behoort tot de onderste helft van

Figuur 3: Verdeling van geboortecohorten over opleidingsniveaus

Noot: Personen van 25 jaar en ouder.

Bron: CBS (AKT 1973, EBB 1990-2014)

de opleidingsverdeling in zijn cohort en de laatste tot de bovenste helft. Feitelijk behoorde een middelbaar opgeleide voor de Tweede Wereldoorlog tot de hoog opgeleiden en nu tot de laag opgeleiden.

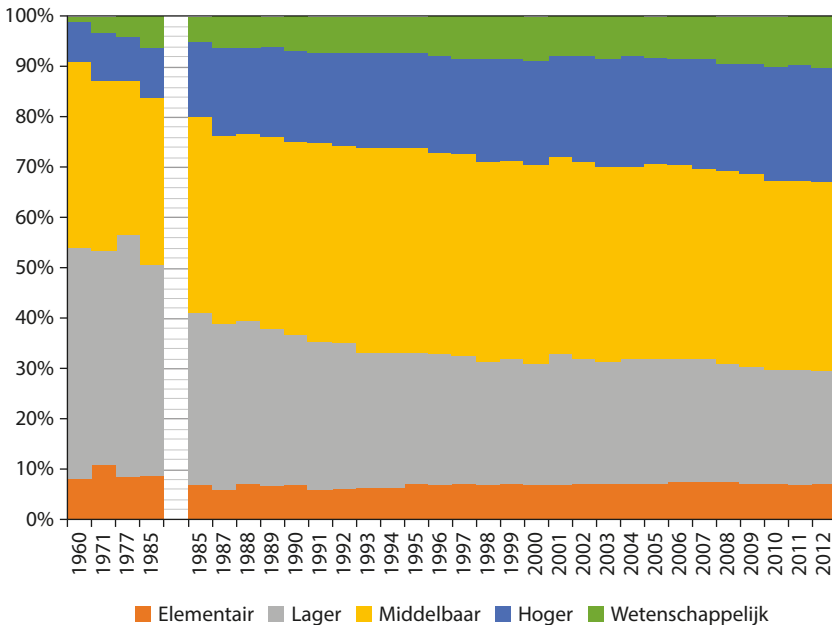
In sommige analyses zullen we daarom behalve het ‘nominale’ opleidingsniveau – dat wordt uitgedrukt met de ‘naam’ van de opleiding – ook het relatieve of ‘positionele’ opleidingsniveau meenemen. Het positionele opleidingsniveau verwijst naar de plaats van een bepaald opleidingsniveau in de verdeling van alle opleidingsniveaus, uitgedrukt in procenten. We zullen zien dat het voor de uitkomsten van de analyses inderdaad veel kan

uitmaken of we gebruikmaken van de nominale opleidingsvariabele of van de positionele opleidingsvariabele.

In de beroepenstructuur heeft zich een overeenkomstige ontwikkeling voorgedaan als in de opleidingsstructuur: het aandeel hogere beroepen is gegroeid en het aandeel lagere beroepen gekrompen. Deze ontwikkelingen staan natuurlijk niet los van elkaar. Naarmate er meer hoog opgeleiden waren, was het voor bedrijven aantrekkelijk om ook meer hogere functies te creëren waarin de kwaliteiten van hoger opgeleiden maximaal worden benut. Er speelden echter ook andere factoren een rol, zoals technologische ontwikkeling en globalisering, die beide leidden tot een grotere vraag naar hoog opgeleiden en (relatief) minder vraag naar laag opgeleiden.

De veranderingen in de beroepenstructuur kunnen we niet voor zo'n lange periode in kaart brengen als die in de opleidingsstructuur. De oudste cijfers dateren van 1960 (zie figuur 4). Bovendien is de beroepenindeling voor de periode 1960-1985 niet direct vergelijkbaar met die voor de periode 1985-2012, al laten we deze in figuur 4 zo goed mogelijk op elkaar aansluiten.

Figuur 4: Verdeling van beroepsbevolking naar beroepsniveau

Noot: Voor 1960-1985 komt elementair overeen met functieniveau 1, lager met niveau 2 en 3, middelbaar met niveau 4 en 5, hoger met niveau 6 en wetenschappelijk met niveau 7.

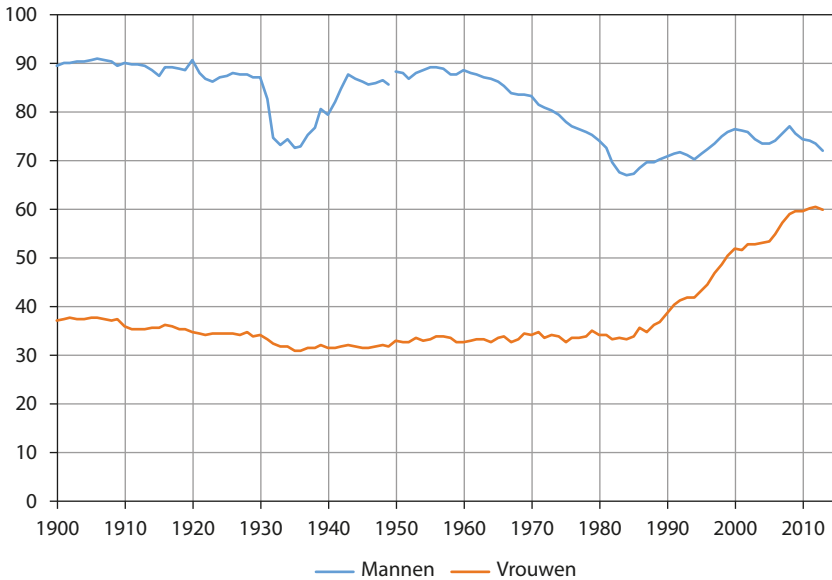
Bron: Asselbergh et al. (1960-1985); CBS (EBB; Statline) (1985-2012)

Voor de middelbare beroepen – waarvoor een kwalificatie op middelbaar beroepsniveau nodig is – zien we een vergelijkbare ontwikkeling als bij de opleidingsniveaus. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw behoorden de middelbare beroepen tot de bovenste helft van de beroepenverdeling, in 2012 bevonden zij zich in het midden van de verdeling.

Opmerkelijk is dat het aandeel elementaire beroepen – waarvoor in beginsel geen opleiding vereist is – als percentage van de totale beroepenverdeling al een halve eeuw stabiel is: het schommelt tussen 6 en 8 procent. Dit laat zien dat de beroepenstructuur niet simpelweg een afspiegeling is van de opleidingsverdeling, aangezien het aandeel van de bevolking dat geen diploma van het voortgezet onderwijs heeft wel sterk is afgenomen (zie figuur 3).

Een derde belangrijke verandering die zich in de afgelopen eeuw heeft voltrokken, is de opmars van vrouwen op de arbeidsmarkt. Zoals figuur 5 laat zien is dit een relatief recente ontwikkeling. Tussen 1900 en 1985 schommelde het percentage vrouwen van 15-64 jaar dat betaald werk verricht tussen 31 en 38 procent. Sindsdien is het echter snel gestegen naar 60 procent in 2015. Dit betekent dat deelname aan de arbeidsmarkt voor de oudere cohorten vrouwen een uitzondering was, terwijl betaald werk voor jongere cohorten vrouwen juist de regel is. De stijgende arbeidsdeelname van vrouwen wordt doorgaans in verband gebracht met het emancipatieproces dat in de jaren zestig en zeventig op gang kwam. Dit ging ook gepaard met een groeiende deelname van meisjes aan het voortgezet onderwijs, waardoor zij hun achterstand in opleidingsniveau ten opzichte van jongens snel inliepen (zie figuur 3). Dit kan men ook weer in relatie brengen met het meritocratiseringsproces, dat immers is gebaseerd op gelijke (opleidings) kansen voor alle bevolkingsgroepen.

Bij mannen is het patroon van de arbeidsdeelname onregelmatiger en is geen sprake van een eenduidige trend. Tot 1960 hadden negen op de tien mannen tussen 15 en 64 jaar betaald werk, met uitzondering van de crisisjaren dertig, toen de arbeidsdeelname met zo'n 15 procentpunten daalde. Vanaf de jaren zestig daalde de arbeidsdeelname sterk, vooral doordat jongeren langer doorleerden, maar ook doordat een groeiend aantal oudere mannen voortijdig stopte met werken via de vut en de WAO. Hierdoor hadden begin jaren tachtig nog maar zeven van de tien mannen betaald werk. Vanaf 1985 is de arbeidsdeelname van mannen weer enigszins gestegen.

Figuur 5: Nettoparticipatie naar geslacht in % van bevolking 15-64 jaar

Noot: Personen die minimal 12 uur per week werken.
Bron: CBS (Statline)

Over dit boek

Dit boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel richt zich op de rol van onderwijs en opvoeding. De centrale vraag is hier, in welke mate de verwerking van de vaardigheden meritocratischer is geworden in de zin dat deze steeds sterker wordt bepaald door iemands persoonlijke capaciteiten (in het bijzonder het IQ) en steeds minder door zijn of haar (sociale) afkomst.

In hoofdstuk 2 gaan Jaap Dronkers en Herman van de Werfhorst na in welke mate schoolloopbanen meritocratischer zijn geworden, dat wil zeggen in hoeverre het succes in het onderwijs wordt bepaald door de persoonlijke prestaties in plaats van door het opleidingsniveau en de beroepsstatus van de ouders. Simpel gezegd: bereiken de slimste kinderen ook daadwerkelijk het hoogste opleidingsniveau?

In hoofdstuk 3 diepen Van de Werfhorst en Dronkers dit thema verder uit, door na te gaan of het verschil maakt of we kijken naar het absolute onderwijsniveau (zoals een hbo-diploma) dan wel naar het relatieve opleidingsniveau, dat wil zeggen de plaats die men inneemt op de opleidingsladder van het eigen geboortecohort (bijvoorbeeld of men tot de 25 procent

hoogst opgeleiden behoort). Hetzelfde doen zij voor de beroepsstatus, die men eveneens in absolute en in relatieve zin kan benaderen.

In hoofdstuk 4 onderzoekt Natascha Notten de rol van de opvoeding bij het doorgeven van maatschappelijke kansen van ouders op kinderen. Hangt de mate waarin kinderen in hun opvoeding culturele competenties aanleren – op het gebied van deelname aan culturele activiteiten, lezen en tv-kijken – samen met het opleidings- en beroepsniveau van hun ouders? En in welke mate beïnvloedt dit hun schoolprestaties?

Het tweede deel van het boek richt zich op de vraag in welke mate de verdeling van maatschappelijke posities meritocratischer is geworden. De nadruk ligt in dit deel op de rol die het behaalde opleidingsniveau speelt bij het verwerven van een bepaalde maatschappelijke positie.

In hoofdstuk 5 analyseren Paul de Beer en Maisha van Pinxteren het belang van opleiding voor het verwerven van een goede arbeidsmarktpositie. Zij gaan na of het risico op werkloosheid, het beroepsniveau en de kans op een flexibele baan steeds sterker worden bepaald door iemands opleidingsniveau, en in welke mate de sociale afkomst – het opleidings- en beroepsniveau van de ouders – hierbij nog een zelfstandige rol speelt.

In hoofdstuk 6 onderzoeken Wiemer Salverda en Daniella Brals de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt verder. Zij betrekken hierbij niet alleen het opleidingsniveau, maar ook de inspanning, gemeten aan de hand van het aantal uren dat mensen werken. Zij richten zich zowel op de arbeidsdeelname als op het inkomen, en onderzoeken welke rol de veranderende huishoudensvorming en de groei van het aantal tweeverdieners spelen.

In hoofdstuk 7 richten Mark Bovens en Anchrit Wille zich op de rol van opleiding in de politiek. Zij laten zien hoe in de politiek de aristocratie geleidelijk heeft plaatsgemaakt voor een meritocratie. De overgrote meerderheid van de functies in het parlement, de regering en het lokaal bestuur wordt ingenomen door hoog opgeleiden. Welke gevolgen heeft dit voor het functioneren van de democratie?

In hoofdstuk 8 gaan Sander Steijn, Herman van de Werfhorst en Brian Burgoon na in hoeverre de bevolking van mening is dat de Nederlandse samenleving meritocratisch is en in welke mate men dit onderschrijft.

In hoofdstuk 9 besteden Judith Elshout, Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra tot slot aandacht aan de verliezers van de meritocratie: mensen die langdurig werkloos zijn. Aangezien ook deze mensen de meritocratische principes op hoofdlijnen onderschrijven, is de vraag hoe zij, als verliezers, dan toch proberen hun zelfrespect te behouden.

In hoofdstuk 10 maken Paul de Beer en Jan van Zijl de balans op: hoe meritocratisch is Nederland, wat zijn daarvan de gewenste en ongewenste gevolgen, en welke beleidsconsequenties kunnen we hieruit trekken?

Van een aantal hoofdstukken zal een uitgebreidere versie als working paper worden gepubliceerd op de website van het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS): www.uva-aias.net.

Literatuur

- Becker, H.A. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dam, Marcel van (2009). *Niemand's land*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Plomin, R., & Deary, I.J. (2015). Genetics and intelligence differences: five special findings. *Molecular Psychiatry* 20, 98-108.
- Spangenberg, Frits, & Lampert, Martijn (2009). *De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Young, Michael (1958). *The Rise of the Meritocracy*. New Jersey: Transaction Publishers.

2. Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland

Jaap Dronkers† en Herman van de Werfhorst

Inleiding

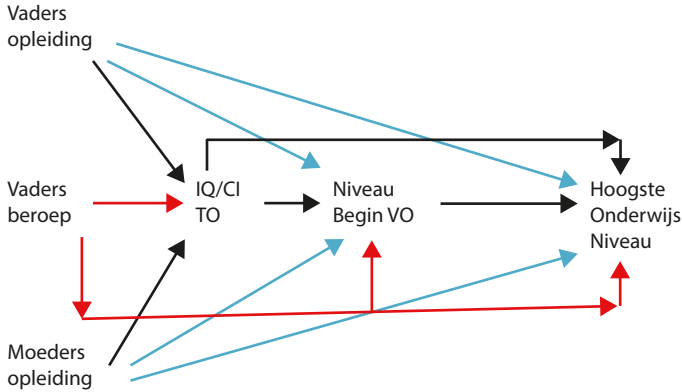
Een belangrijke vraag in de sociologie is of de ‘openheid’ van samenlevingen en hun onderwijsstelsels is veranderd in de afgelopen eeuw. Met de opkomst van de geïndustrialiseerde, moderne samenleving, zo is de gedachte, zou de positie die men bereikt steeds minder afhankelijk zijn van het milieu van herkomst, wat duidt op een toenemende openheid tussen sociale lagen in de samenleving. Zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt zouden eigen prestaties doorslaggevend worden en afkomst juist minder, aldus de meritocratiseringsthese. In Nederland is bijvoorbeeld de trend naar meritocratisering in het onderwijs in kaart gebracht door De Graaf en Luijkx (1995), Ganzeboom en Ultee (1996), Buis (2010) en Tolsma en Wolbers (2010). De samenhang tussen milieu van herkomst en het bereikte onderwijsniveau is afgenomen gedurende de twintigste eeuw. Dronkers (1988) concludeert uit een aantal cohortvergelijkingen (zie hieronder) dat de openheid van het Nederlandse onderwijs is toegenomen, vooral doordat bij eerste keuzen in het voortgezet onderwijs meer nadruk is komen te vallen op gemeten prestaties in het basisonderwijs en minder direct op de maatschappelijke achtergrond van de leerlingen.

De toetsing van de meritocratiseringsthese is echter meestal indirect: men bekijkt samenhangen tussen sociaal milieu en bereikt opleidingsniveau. Minder aandacht gaat uit naar de meritocratisering van de *onderwijsloopbaan*, waar, conform de meritocratiseringstheorie van Michael Young, niet alleen het bereikte eindniveau, maar vooral de leerprestaties gedurende het onderwijs belangrijker zouden moeten worden. Recent onderzoek waarin wel naar leerprestaties wordt gekeken, kijkt uitsluitend naar de doorstroom van leerlingen naar het niveau in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo), zonder de verdere schoolloopbaan te onderzoeken (Kloosterman et al., 2009; Büchner, 2013). Ouder cohortvergelijkend onderzoek uit de jaren zeventig en tachtig, met zowel leerprestaties als verdere schoolloopbanen, beperkte zich tot het vaststellen van de mogelijke effecten van de invoering van de Mammoetwet (Jong et al., 1982; Dronkers et al., 1982; Faasse et al., 1986;

Vrooman & Dronkers, 1986; Dronkers & Bosma, 1990; Dronkers, 1993). Buitenlands onderzoek waarin gelijktijdig voor meerdere cohorten zowel ouderlijk milieu, vroege prestaties als verdere schoolloopbaan worden geanalyseerd, is ook zeldzaam. Marks (2013) is een uitzondering. Hij vond over meerdere decennia een afname van het effect van het ouderlijk milieu op behaald opleidingsniveau, als rekening wordt gehouden met vroege prestaties. We weten dus nog weinig over langetermijnveranderingen in de rol van schoolprestaties aan het einde van de basisschool voor de verdere schoolloopbaan, en de mate waarin sociaal milieu schoolloopbanen beïnvloedt via schoolprestaties, of ook direct, los van de schoolprestaties.

In dit hoofdstuk toetsen wij deze kern van de meritocratiseringstheorie, en wel aan de hand van de objectieve schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs. Deze objectieve schoolprestaties zijn de best beschikbare (maar niet perfecte) indicatie van de prestaties. Ze zijn een veel betere indicatie dan bereikt onderwijseindniveau, want dat laatste meet slechts het eindresultaat, en niet het proces wat daarnaartoe heeft geleid. Schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs zijn echter ook niet de uitgangspositie, maar de meting van de tussenstand na twaalf jaar opvoeding van ouders en ten minste zes jaar basisschool. In termen van Boudon (1974) maken wij dus een onderscheid tussen het primaire effect van de sociaaleconomische status (SES) (effect van het ouderlijk milieu op de prestaties aan het eind van de basisschool vóór selectie) en het secundaire SES-effect (effect van het ouderlijk milieu op het eindniveau onderwijs, bij gelijke prestaties aan het eind van de basisschool). Wij onderscheiden beide relaties, en de trends daarin worden afzonderlijk vastgesteld. Dat is van belang omdat meritocratisering veronderstelt dat het secundaire SES-effect bij jongere cohorten kleiner is dan bij oudere cohorten (minder ascriptie, meer *achievement*). Maar Young (1958) veronderstelde ook dat ouders in een meritocratie steeds beter in staat zijn het primaire SES-effect te versterken. Dat zou betekenen dat het primaire SES-effect bij jongere cohorten groter is dan bij oudere cohorten (toegenomen belang van *achievement* vraagt meer investeringen van ouders in hun kinderen om hun schoolprestaties te verbeteren). Dit zouden we vooral moeten zien via het opleidingsniveau van de ouders, meer dan via hun beroepsniveau, omdat ouders ook in toenemende mate een onderwijsniveau bereiken dat 'past' bij hun leercapaciteiten.

Figuur 1 geeft deze primaire en secundaire SES-relaties weer. Maar in onze analyse maken wij onderscheid tussen het beroep van de

Figuur 1: Schoolloopbaanmodel

Noot: Zwarte pijlen overeenkomstig meritocratie; rode pijlen in strijd met meritocratie; blauwe pijlen onzeker.

vader (sociaaleconomische positie) en de opleiding van de ouders (sociaal-culturele positie). Vaders sociaaleconomische positie (beroep) als grondslag zowel voor verschillen in schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs (primaire SES-effect) als voor de positie aan het begin van het voortgezet onderwijs (VO) en bereikt onderwijseindniveau, is in strijd met de vooronderstellingen van meritocratie. Deze relaties zijn daarom in figuur 1 rood.

Het onderscheid tussen de ouderlijke sociaaleconomische en sociaal-culturele positie maken wij, omdat deze posities indicaties kunnen zijn van verschillende sociologische en andere mechanismen. Zo kan de relatie tussen opleidingsniveau van de ouders en het onderwijssucces van hun kinderen tot stand komen door de genetische overdracht van kenmerken die kunnen leiden tot betere schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs, maar ook tot betere posities begin voortgezet onderwijs en een hoger bereikt onderwijseindniveau. Als dit genetische mechanisme de belangrijkste oorzaak zou zijn van deze relaties, dan zijn ze niet in strijd met het bestaan van een meritocratie. Anderzijds kunnen de relaties tussen opleidingsniveau van de ouders en het onderwijssucces van hun kinderen ook tot stand komen door culturele investeringen van ouders (niet-roken, geen fastfood, voorlezen, et cetera; zie hoofdstuk 4). Als dit culturele mechanisme de belangrijkste oorzaak zou zijn van deze relaties, dan zijn ze wel in strijd met het bestaan van een meritocratie. Daarom hebben wij deze pijlen in figuur 1 blauw gemaakt: het is onzeker of ze in strijd zijn

met de meritocratie. Bij de resultaten bespreken we ze wel onder het kopje van meritocratische pijlen, omdat op zijn minst ten dele de effecten van de ouderlijke opleiding tot stand komen via meritocratische processen waarbij zowel inzet, intelligentie als andere mogelijke voor het onderwijs productieve eigenschappen via ouderlijke opleiding worden overgedragen op de volgende generatie. Tegelijkertijd beseffen we dat deze keuze enigszins arbitrair is.

Dit model van de primaire en secundaire SES-relaties, weergegeven in figuur 1, is veelvuldig toegepast bij de evaluatie van de onderwijsveranderingen van de jaren zestig van de vorige eeuw, bekend onder de naam Mammoetwet. De invoering van een toets aan het eind van de lagere school voor alle leerlingen in plaats van een toelatingsexamen voor het vwo en havo (toen nog gymnasium, hbs en mms) voor informeel geselecteerde leerlingen, was een centraal punt van deze Mammoetwet. Daarom werd in die evaluatie van de Mammoetwet veel aandacht besteed aan het verschil tussen de primaire en secundaire SES-relaties. Bij deze evaluaties werd gebruikgemaakt van de oudere cohorten die wij in dit hoofdstuk gebruiken. Wij gebruiken alle beschikbare cohorten, zodat wij betrouwbaarder langdurige trends kunnen vaststellen.

Gezien de snelle groei van onderwijsdeelname door Nederlandse vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben wij ook het opleidingsniveau van de moeder toegevoegd aan onze analyse. Deze heeft dezelfde onzekere positie in relatie met meritocratisering als het opleidingsniveau van de vader.

Vaak wordt er een relatie gelegd tussen ongelijke onderwijskansen enerzijds en vroege selectie en een hiërarchie van schooltypen anderzijds (zie Dronkers, 2015). Daarom maken wij ook het onderscheid tussen positie begin voortgezet onderwijs en uiteindelijk bereikt onderwijsniveau.

Beschikbare databestanden

Tabel 1 geeft een overzicht van de beschikbare longitudinale bestanden waarin een meting van schoolprestaties aan het eind van het basisonderwijs voorkomt. In de oudste cohorten is dit meestal een IQ-meting, in de jongere cohorten een CITO-toets of een andere eindtoetsscore. De tabel geeft een beeld van de publieke beschikbaarheid van die data, inclusief de data waarover de twee auteurs nog konden beschikken. In dit hoofdstuk gebruiken wij alle beschikbare longitudinale bestanden, voor zover daarin gegevens zijn over schoolprestaties aan het einde van de basisschool en

beginniveau voortgezet onderwijs. Wij karakteriseren de cohorten aan de hand van het gemiddelde geboortjaar van de leerlingen, maar in alle gevallen was de eerste meting elf tot twaalf jaar later, toen de leerlingen in de hoogste groep van de basisschool zaten of in de eerste klas van het secundair onderwijs. Het tijdstip waarop het eindniveau in het onderwijs is gemeten varieert. Leerlingen van recente cohorten volgen nog gedeeltelijk onderwijs, bij andere bestanden is het jaar van het gemeten eindniveau het laatst beschikbare jaar in het databestand.

Tabel 1: Bruikbare cohorten

Naam	Bron	Databestand gegevens	Geboorte-jaar	Jaar gemeten eindniveau onderwijs
Noord-Brabant Cohort	DANS, Dronkers	Eind basisschool Noord-Brabant 1952	1940	1985
Enschede-cohort	DANS, Dronkers	1 ^{ste} klas basisschool 1964 Enschede	1952	1993
Van Jaar tot Jaar	DANS	Eind basisschool 1965 nationaal	1953	1978
SMVO	ROA	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1977 nationaal	1965	1989
SLVO 1982	ROA, Van de Werfhorst	Eind basisschool 1982 nationaal	1971	1999
VOCL 1989	ROA, Van de Werfhorst	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1989 nationaal	1977	2005
VOCL 1993	ROA, Van de Werfhorst	1 ^{ste} klas voortgezet onderwijs 1993 nationaal	1981	2002

Gebruikte afkortingen:

DANS: Data Archiving and Networked Services, Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

ROA: Research Centrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, Universiteit Maastricht

SMVO: Sociaal Milieu Voortgezet Onderwijs

SLVO: Schoolkeuze Lager Voortgezet Onderwijs

VOCL: Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen

Wij hebben de volgende werkwijze toegepast om de gestandaardiseerde parameters vergelijkbaar te maken over de cohorten:

- IQ tijdens basisschool, eindscore, entreetoets (o.a. CITO). Leerlingen zonder valide score verwijderd.
- Beroep vader: simpele ordinale ordening van vijf klassen: arbeiders; lagere middenklasse; zelfstandigen; middenklasse; leidinggevenden. Missende waarde geschat op grond van waarde meest nabije leerlingen.

- Vader en moeder opleiding: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair; eerste fase tertiair; tweede fase tertiair. Missende waarde geschat op grond van waarde meest nabijge leerlingen.
- Niveau begin VO: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair. Brugklassen, middenschool e.d. gecodeerd op hoogste niveau.
- Hoogste onderwijsniveau: primair; eerste fase secundair; tweede fase secundair; eerste fase tertiair; tweede fase tertiair. Merk op dat eindniveau niet voor alle cohorten op dezelfde leeftijd is vastgesteld.
- Vanwege ruimtegebrek maken we geen onderscheid tussen allochtonen en autochtonen en tussen jongens en meisjes.

Er is een aantal redenen waarom we niet een langere trend onderzoeken, hoewel sommige data van latere cohorten beschikbaar zijn. Ten eerste is vanaf het VOCL 1999 (Voortgezet Onderwijs Cohort Leerlingen) (geboortjaar rond 1987) het beroep van de vader niet langer beschikbaar, en wij zijn vanuit de meritocratiseringstheorie geïnteresseerd in verschillende trends voor beroep en opleiding van de ouders. Ten tweede onderzoeken we ook het bereikte eindniveau van scholing, en voor de VOCL 1999 is dit gemeten op de te jonge leeftijd van 18 jaar (in 2005). Sommige analyses op vroegere onderwijsuitkomsten kunnen wel worden uitgevoerd zonder vaders beroep met een ruimere tijdspanne, hiervoor verwijzen wij naar Dronkers en Van de Werfhorst (2016). Analyses waarin het beroep van de vader is opgenomen geven volgens ons de meer correcte uitkomsten, omdat vaders beroep beter indirect het economische kapitaal van de familie meet dan de ouderlijke opleiding.

Op grond van het model van figuur 1 en met behulp van deze cohortgegevens hebben wij voor elk cohort afzonderlijk drie lineaire (OLS) regressievergelijkingen gemaakt. De parameters uit deze zeven maal drie vergelijkingen vergelijken wij in de volgende paragrafen. Elke parameter geeft de kracht van de relatie tussen twee variabelen uit het model van een bepaald cohort, bijvoorbeeld vaders opleiding en prestaties in geboortecohort 1940. Door dezelfde parameters uit verschillende cohorten te vergelijken kunnen wij de ontwikkeling daarvan vaststellen. Het is echter goed om te bedenken dat deze parameters uit OLS regressievergelijkingen kunnen veranderen doordat het onderliggend mechanisme verandert (bijvoorbeeld scherpere prestatieselectie), maar ook doordat de samenstelling van de populatie sterk verandert (bijvoorbeeld het verdwijnen van de arbeidersklasse).

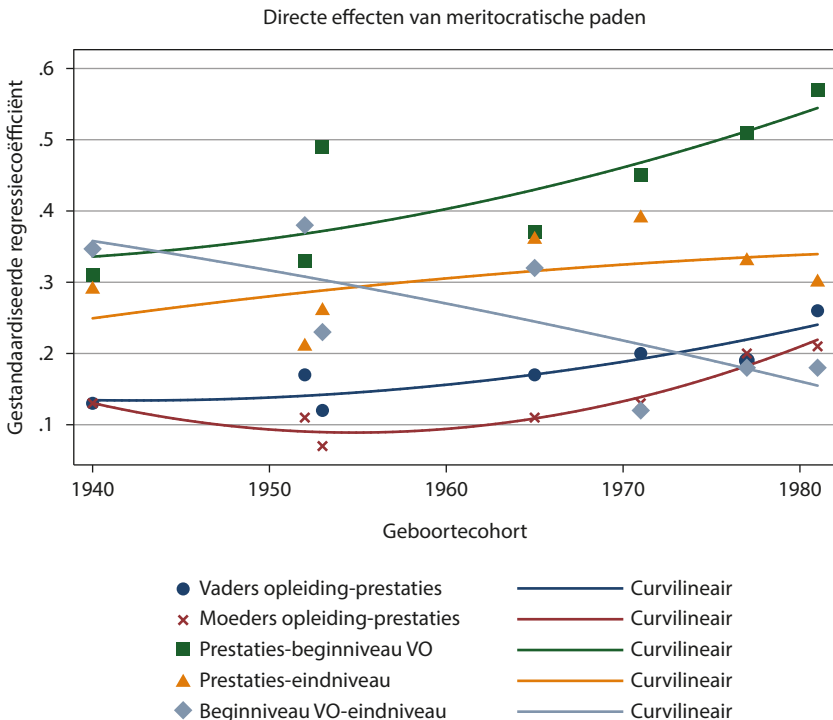
Trends in meritocratisering in het onderwijs

Groeit de meritocratische selectie?

Figuur 2 toont de trends in meritocratische processen in het onderwijs. We geven zowel de puntschattingen als een kromlijnige (curvilineaire) trend van de geschatte effecten.

Het eerste dat opvalt bij figuur 2 is de toegenomen betekenis van vaders en moeders opleiding op het niveau van de prestaties aan het eind van de basisschool. Beide coëfficiënten verdubbelen bijna in kracht binnen veertig jaar. Voor ‘normale’ veranderingen van ongelijkheidsprocessen in het onderwijs is dit een bijna ongekennd sterke verandering. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs, maar hoort meer bij de ‘donkere’ kant van meritocratisering: de sterkere intergenerationale overdracht van vroege prestaties.

Figuur 2: Trends in meritocratische paden in het Nederlandse onderwijs

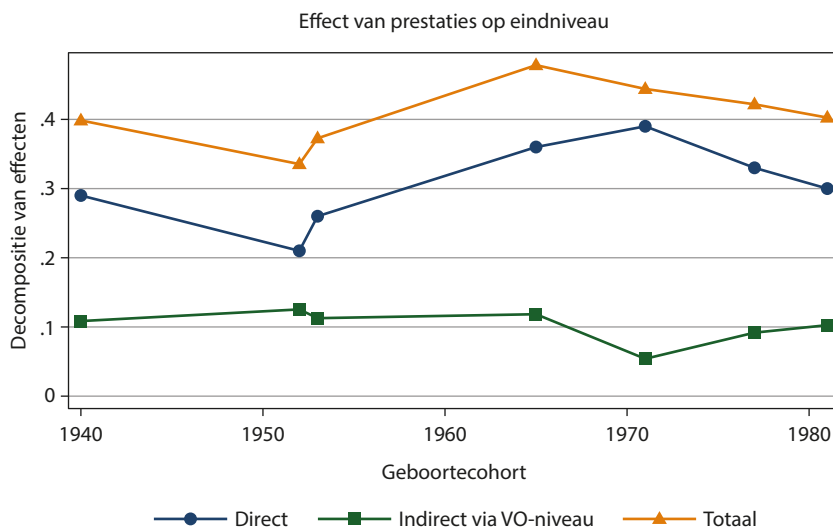

Het tweede dat opvalt is de toegenomen samenhang tussen prestaties en startniveau aan het begin voortgezet onderwijs. Leerlingen worden dus in deze veertig jaar steeds meer geplaatst in het voortgezet onderwijs op basis van hun prestaties aan het eind van de basisschool. Deze verandering past eveneens in een meritocratisering van het onderwijs.

Het derde dat opvalt is dat het beginniveau in het voortgezet onderwijs hoe langer hoe slechter het eindniveau voorspelt. Dit is in tegenspraak met de studie van Tolsma en Wolbers (2010), die aan de hand van retrospectieve onderzoeksgegevens aantoonde dat de samenhang tussen het schooltype op twaalfjarige leeftijd (havo/vwo versus vmbo of voorlopers) en het bereiken van een diploma op hbo- of universitair niveau juist toenam. In die studie werd echter niet gecontroleerd voor schoolprestaties, die, zoals we hebben laten zien, bepalender zijn geworden voor de plaatsing in het voortgezet onderwijs. In onze studie wordt de coëfficiënt ongeveer de helft kleiner (van 0,35 naar 0,18). Het betekent dat in toenemende mate in het secundair en hoger onderwijs keuzen worden gemaakt of beslissingen worden genomen die afwijken van de aanvangspositie in het voortgezet onderwijs. Deze verandering is juist in strijd met een meritocratisering van het onderwijs.

Eén relatie blijft redelijk stabiel in deze veertig jaar en gedraagt zich als een 'normale' ongelijkheid: het effect van prestaties aan het eind van de basisschool op het eindniveau in het onderwijs. Maar deze

Figuur 3: Directe en indirecte effecten van prestaties op eindniveau van scholing

stabiliteit is juist in strijd met een meritocratisering van het onderwijs; we zouden immers verwachten dat schoolloopbanen (en dus het bereikte eindniveau) in toenemende mate bepaald zouden worden door het prestatieniveau.

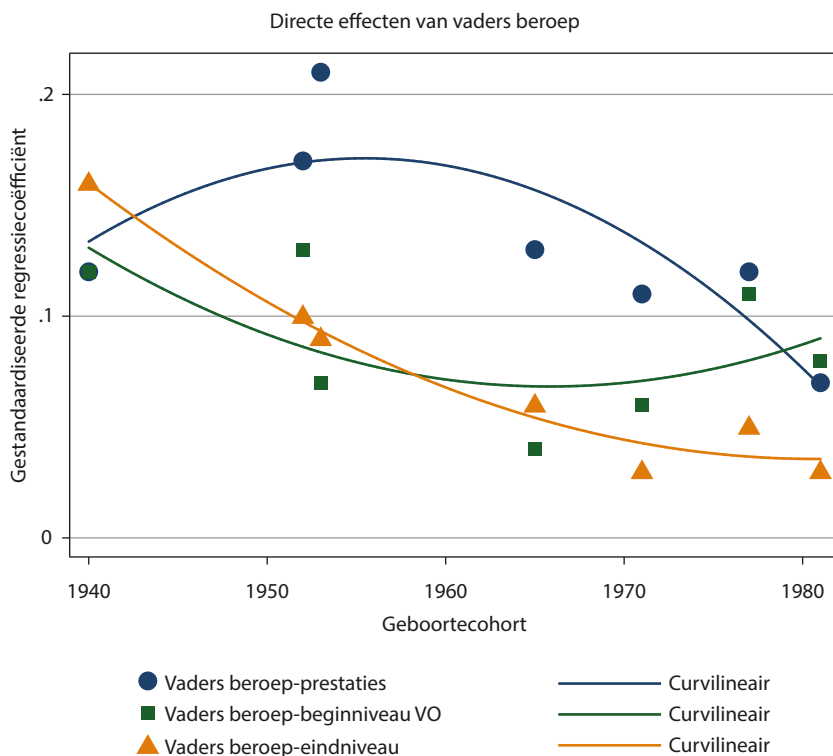
We kunnen de samenhang tussen schoolprestaties en het bereikte eindniveau uiteenleggen in directe en indirecte effecten (via het beginniveau van het voortgezet onderwijs). Figuur 3 toont deze directe en indirecte effecten. De figuur laat zien dat de prestaties eind basisschool voor het eindniveau onverminderd belangrijk zijn. De combinatie van een toenemend belang van prestaties voor beginniveau, en afnemend belang beginniveau voor eindniveau (zie figuur 2) leidt tot een stabiel indirect effect van prestaties op eindniveau via beginniveau. Als we iets specifiekier kijken, zien we dat er in de periode van geboortecohorten van de jaren vijftig tot de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw een toename is van het directe effect van prestaties op eindniveau, wat wijst op een toename aan 'reparatiemogelijkheden' via stapelen. Vanaf de jaren zeventig-tachtig zien we echter dat het directe effect weer afneemt (en het indirecte effect via prestaties weer toeneemt); men komt dus weer vaker terecht op een eindniveau dat samenhangt met de prestaties aan het einde van de basisschool. De uitkomsten in figuur 3 laten zien hoe belangrijk compenserende mechanismen en onbedoelde gevolgen kunnen zijn.

Trends in de directe effecten van sociaal milieu

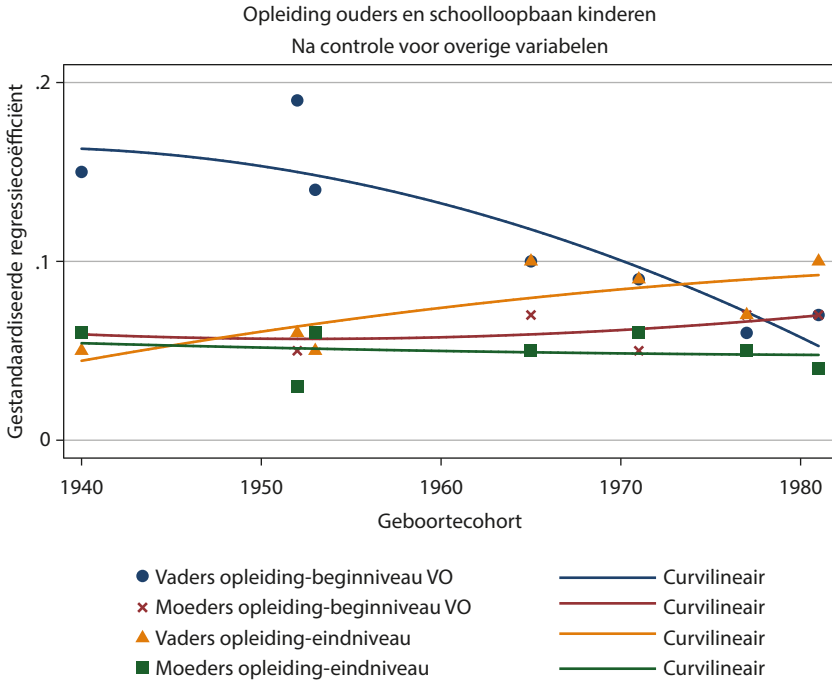
In deze paragraaf tonen we de trends in de directe effecten van sociaal milieu op onderwijsuitkomsten, dat wil zeggen als we controleren voor de prestaties aan het eind van de basisschool. Figuur 4 laat de samenhangen zien tussen het beroepsniveau van de vader en de drie onderwijsuitkomsten (prestaties, beginniveau voortgezet onderwijs, en bereikt opleidingsniveau), gecontroleerd voor de opleiding van de ouders en andere variabelen uit het model.

Figuur 4 laat duidelijk zien dat het belang van vaders beroep over de hele linie minder groot wordt voor de onderwijsloopbaan. Dit is vooral het geval bij de relatie tussen vaders beroep en het hoogst behaalde onderwijsniveau. De relatie (gecontroleerd voor prestaties, ouderlijke opleiding en beginniveau voortgezet onderwijs) is in die veertig jaar nagenoeg verdwenen. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs.

De twee andere relaties in figuur 4 zijn minder duidelijk veranderd. Er zit wel een neerwaartse tendens in, maar die is niet krachtig en wordt geregeld onderbroken.

Figuur 4: Directe effecten van vaders beroep op onderwijsuitkomsten

Figuur 5 richt zich op de samenhang tussen opleiding van de beide ouders en onderwijsuitkomsten (directe effecten). De meest heldere verandering die te zien is, betreft de samenhang tussen vaders opleidingsniveau en positie begin voortgezet onderwijs. In de onderzochte veertig jaar wordt de relatie ongeveer de helft kleiner. Deze verandering past in een meritocratisering van het onderwijs, omdat gecontroleerd voor de eigen prestaties van de leerling een dimensie van ouderlijke achtergrond minder belangrijk wordt. Maar we zien ook een toename van de directe samenhang tussen vaders opleiding en het hoogst bereikte opleidingsniveau van kinderen (een verdubbeling van 0,05 tot 0,10). Omdat deze effecten rekening houden met de toegenomen meritocratisering van schoolloopbanen via schoolprestaties en vroege onderwijskeuzes, moet deze toename gezien worden als in tegenspraak met een meritocratiseringshypothese.

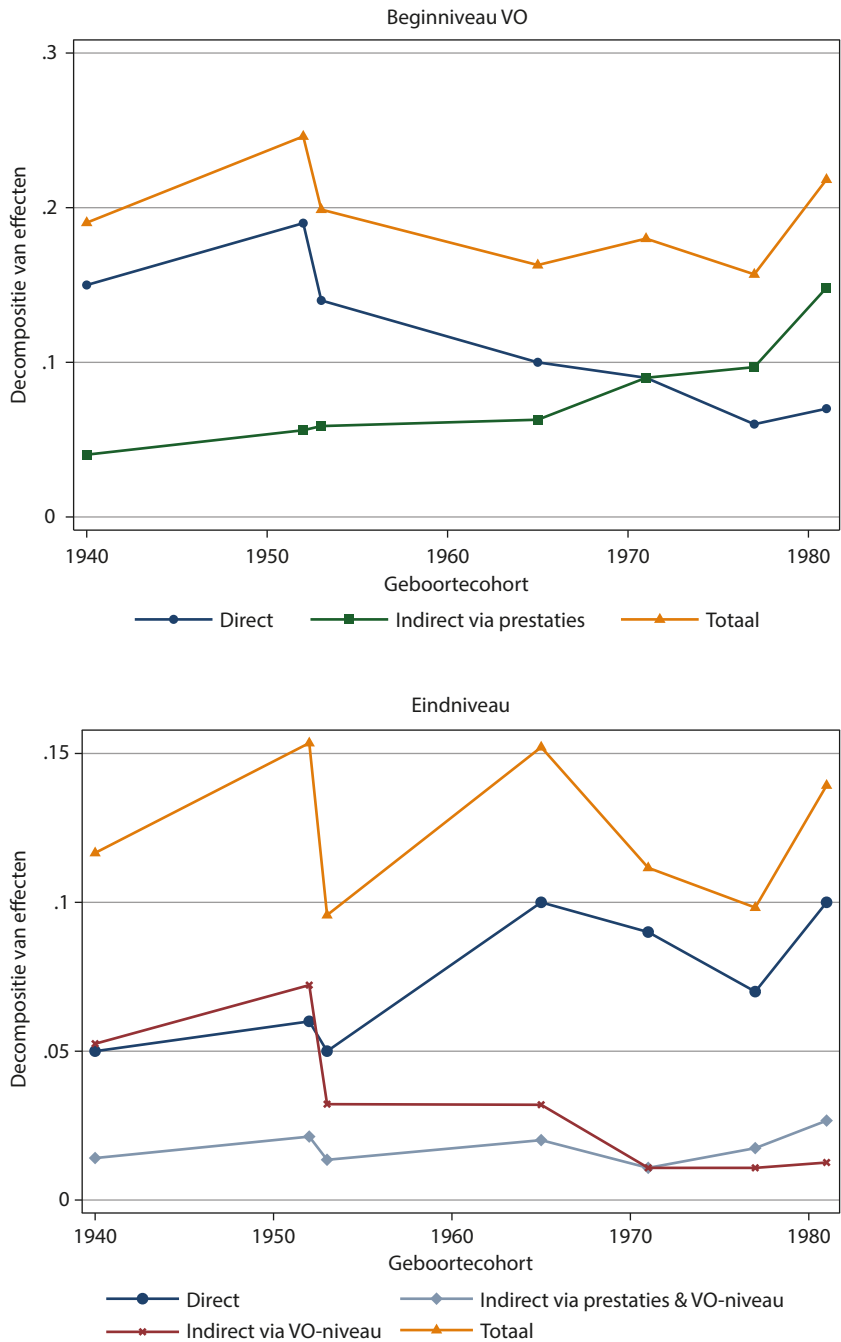
Figuur 5: De invloed van opleidingsniveau ouders op de schoolloopbaan

Meritocratie als indirect effect ouderlijk milieu via prestaties

De veranderingen van de verschillende relaties kunnen interfereren. Daarom is het belangrijk om na te gaan hoe de 'optelsom' van soms gedeeltelijk tegenstrijdige relaties uitpakt. In deze paragraaf laten wij directe en indirecte effecten van de variabelen in figuur 1 zien. Indirecte effecten zijn invloeden die via een tussenstap (intermediaire variabele) verlopen: bijvoorbeeld vaders opleiding via prestaties naar beginniveau voortgezet onderwijs (figuur 6). Daarnaast zijn er directe effecten, in ons voorbeeld van vaders opleiding op beginniveau. Indirecte effecten kunnen nog langer zijn via twee intermediaire variabelen. Figuur 5 bevat zo'n langere keten: van vaders opleiding via prestaties en beginniveau voortgezet onderwijs naar hoogst behaald onderwijsniveau. Directe en indirecte effecten kunnen opgeteld worden: het totaal effect.

Figuur 2 liet zien dat de samenhang van vaders opleiding met prestaties sterker is geworden, en met beginniveau voortgezet onderwijs minder sterk is geworden. Maar dat betekent niet dat het totale effect van vaders opleiding

Figuur 6: Directe en indirecte effecten van vaders opleiding op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

op beginniveau ook kleiner is geworden. Dat komt doordat het effect van prestaties op beginniveau sterker is geworden. Daardoor wordt een deel van het afgenomen directe effect gecompenseerd door het toegenomen indirecte effect. In de bovenste grafiek van figuur 6 is duidelijk te zien dat het directe effect van vaders opleiding op het beginniveau in het voortgezet onderwijs stuivertje heeft gewisseld met het indirecte effect via prestaties. De optelsom, als totaal effect, is aan veel minder verandering onderhevig dan deze twee afzonderlijke paden.

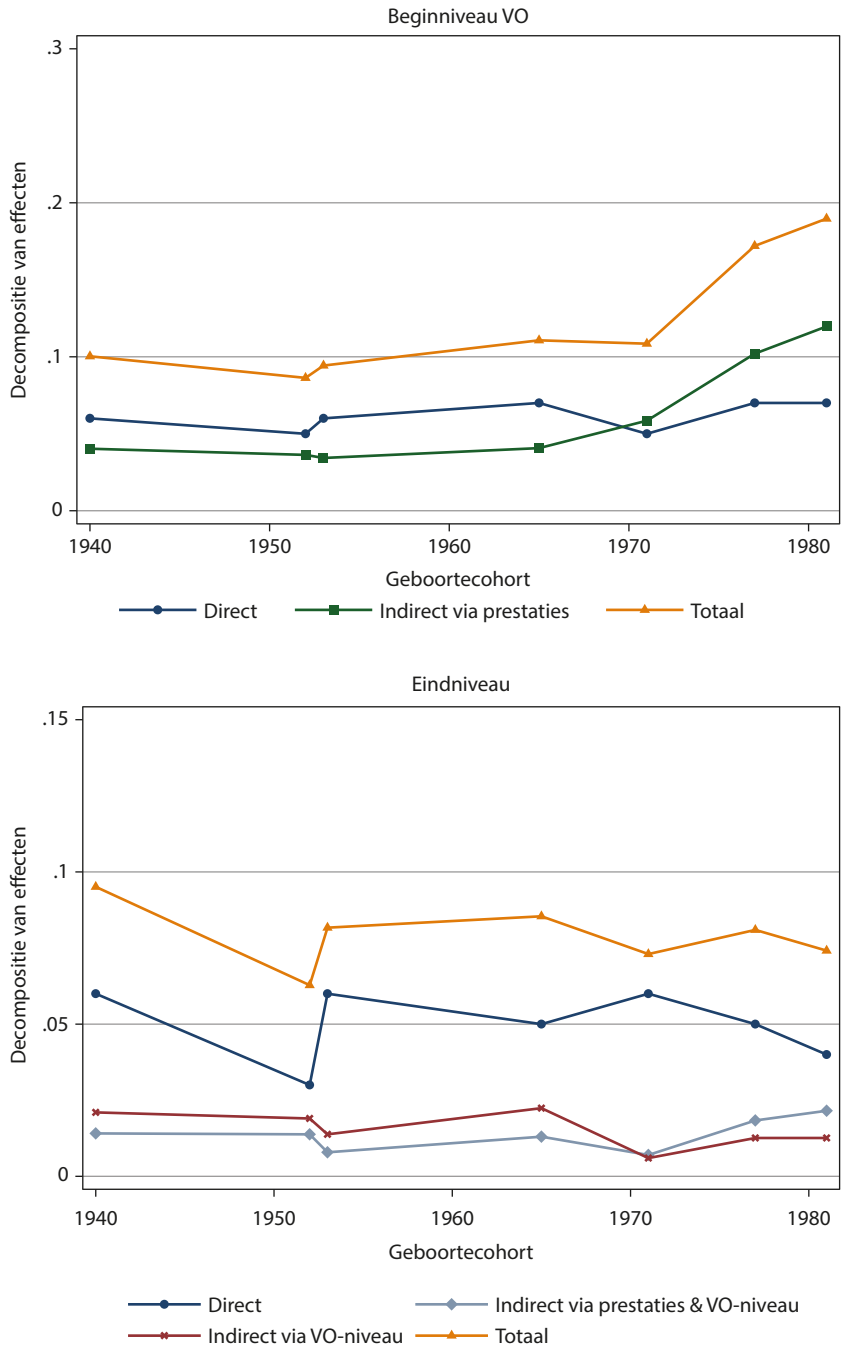
Bij het effect van vaders opleiding op hoogste onderwijsniveau (onderste grafiek figuur 6) is deze compensatie door indirecte effecten niet aanwezig. Wat daar juist belangrijker is geworden is het directe effect, na controle op eerdere prestaties en beginniveau.

In figuur 7 zien we, ten aanzien van de invloed van moeders opleiding op het beginniveau, eveneens een toenemende meritocratisering; het totale effect neemt toe, enkel omdat het indirecte pad via prestaties toeneemt. Voor eindniveau zien we dit niet; daar is over de hele linie van directe en indirecte effecten minder veranderd dan bij vaders het geval is.

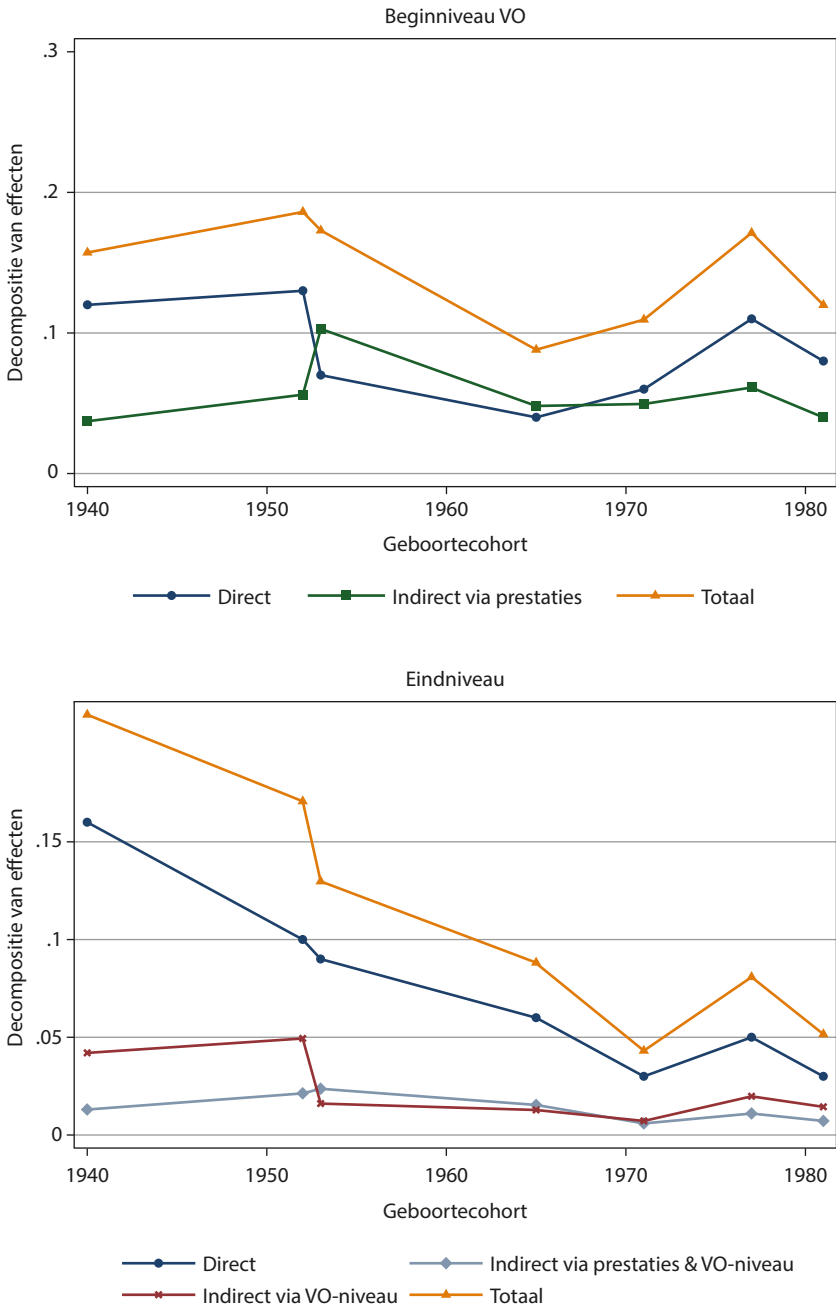
De resultaten wijzen erop dat er toenemende meritocratisering is in het eerste deel van de onderwijsloopbaan (via prestaties naar beginniveau in het voortgezet onderwijs), terwijl er wat betreft eindniveau juist een afnemende meritocratisering is. Wellicht is het Nederlandse systeem, met een belangrijke rol voor centrale toetsen, vooral in staat om in de vroege schoolloopbaan leerlingen op basis van eigen prestaties te plaatsen. In latere fases in de loopbaan kan er gemakkelijker een 'compensatie van verloren voorsprong' plaatsvinden, zoals doubleren zonder afstroom, meer mogelijkheden voor bijles en privéonderwijs, langere onderwijstrajecten, alleen naar het diploma kijken en niet naar het gemiddeld eindexamencijfer. Algemeener geformuleerd, bij selectie in secundair en tertiair onderwijs spelen eerdere schoolprestaties een minder nadrukkelijke rol. Daardoor kunnen kinderen uit hoger opgeleide milieus relatief steeds verder komen in het onderwijs, vergeleken met kinderen uit lager opgeleide milieus met gelijke prestaties aan het eind van de basisschool en dezelfde instroom in het voortgezet onderwijs. Voor moeders opleidingsniveau vinden we deze trend overigens niet.

Figuur 8 toont deze resultaten voor de effecten van het beroep van de vader (en ook hier gecontroleerd voor andere variabelen in het model). Te zien is dat het beroep van de vader met name aan belang inboet voor het bereikte eindniveau van scholing, een trend die vooral het gevolg is van afnemende directe effecten. Vergeleken met figuur 5 zien we dus dat het

Figuur 7: Directe en indirecte effecten van moeders opleiding op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

Figuur 8: Directe en indirecte effecten van vaders beroep op beginniveau voortgezet onderwijs en hoogste onderwijsniveau

directe effect van vaders beroep afneemt, terwijl het directe effect van vaders opleiding toeneemt. Aangezien dit directe effecten zijn (en niet via de 'meritocratische' weg via schoolprestaties en beginniveau van scholing) wijst dit laatste niet op een meritocratisering. Eerder wijst dit op een toenemende ongelijkheid in het latere deel van de onderwijs carrière, maar dan alleen op basis van ouderlijke opleiding, en niet hun beroep. Als we dit in termen van economische en culturele hulpbronnen zouden verklaren, zien we dat economische hulpbronnen minder belangrijk zijn geworden, vooral via het afnemende directe effect, terwijl de meritocratisering van de overgang van het basisonderwijs naar het voortgezet onderwijs gepaard is gegaan met een toenemend belang van culturele hulpbronnen in de latere schoolloopbaan.

Conclusies

In de afgelopen decennia is er het nodige veranderd in de mate van ongelijkheid in het onderwijs. Voor het eerst hebben we de rijke verzameling Nederlandse onderwijscohortdata samengebracht vanaf het Noord-Brabant cohort geboren rond 1940 tot aan de cohorten die hun opleiding hebben afgerond in de eenentwintigste eeuw. Bij het vergelijken van deze bestanden is wel enige voorzichtigheid geboden, enerzijds omdat de oudste twee cohorten regionale cohorten zijn (Noord-Brabant en Enschede), anderzijds omdat de non-respons in de recentere nationaal representatieve cohorten steeds groter wordt. Toch bieden deze Nederlandse cohortgegevens de mogelijkheid om langetermijntrends te onderzoeken in de schoolloopbaan van sociaal milieu, via schoolprestaties aan het einde van de basisschool, het beginniveau van scholing in het voortgezet onderwijs, tot aan het bereikte eindniveau van scholing. Een dergelijke combinatie van cohortgegevens met gemeten schoolprestaties over de hele tweede helft van de twintigste eeuw is uniek in de wereld.

De eerste conclusie is dat schoolprestaties aan het eind van de basisschool sinds de Tweede Wereldoorlog steeds belangrijker zijn geworden. In lijn met de meritocratiseringstheorie voorspellen ze steeds beter het beginniveau in het voortgezet onderwijs. Maar omdat dat beginniveau steeds slechter het eindniveau bepaalt, blijft het effect van prestaties op het hoogst behaalde niveau sinds de Tweede Wereldoorlog verrassend constant. Bij de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs is er dus duidelijk sprake van meritocratisering van het onderwijs (eigen prestaties worden belangrijker), maar

een dergelijke toenemende meritocratisering treedt niet op voor de gehele onderwijsloopbaan, omdat er compenserende mechanismen bestaan.

De tweede conclusie is dat het proces hoe de opleiding van de ouders de schoolloopbaan van kinderen beïnvloedt, is veranderd, terwijl de totale samenhang tussen het niveau van ouders en kinderen aan minder verandering onderhevig is. De samenhang tussen het opleidingsniveau van beide ouders en de toetscore aan het einde van de basisschool is toegenomen (vooral van opleidingsniveau van de moeder). Hoewel eerder onderzoek de samenhang tussen sociaal milieu en leerprestaties als een indicator van een non-meritocratische ongelijkheid zag, past een toenemende overdracht van leerprestaties in de voorspellingen over de meritocratische samenleving van Michael Young. Ook in overeenstemming met de meritocratiseringstheorie is dat de opleiding van de ouders (vooral de vader) minder belangrijk is geworden voor het beginniveau in het voortgezet onderwijs (na controle voor de prestaties, dus het secundaire effect). De non-meritocratische processen in het onderwijs zien we echter juist sterker worden later in de schoolloopbaan; de directe invloed van het opleidingsniveau van de vader op het bereikte eindniveau neemt (licht) toe, zodat de meritocratiseringstendens in de eerste helft van de schoolcarrière gecompenseerd wordt door een verbeterde kans op een hoge opleiding onder kinderen uit hoger opgeleide milieus, voor zover kinderen dezelfde vroege schoolloopbaan hadden. Het totale effect van de opleiding van de ouders op de opleiding van het kind is dan ook nauwelijks veranderd. Meritocratisering aan het begin van de schoolloopbaan is gekoppeld aan een licht toenemende non-meritocratische ongelijkheid in de latere loopbaan. Deze bevinding past in een breder patroon waarin onderwijsexpansie gepaard is gegaan met een verschuiving van ongelijkheid naar de hogere regionen in het stelsel (Shavit et al., 2007), zonder dat de totale ongelijkheid erg verandert.

De derde conclusie is dat het belang van vaders beroep sinds de Tweede Wereldoorlog voor de schoolloopbaan flink is verminderd, vooral op prestaties aan het eind van de basisschool, maar ook op het beginniveau voortgezet onderwijs en eindniveau. De totale effecten van vaders beroep op het hoogste eindniveau zijn daarom erg klein geworden aan het eind van de twintigste eeuw. Het afnemen van het belang van vaders beroep voor de schoolloopbaan tot een ondergeschikte factor is een duidelijk teken van meritocratisering van het onderwijs. Waar een nieuwe ongelijkheid naar opleiding van de ouders verschijnt in het latere deel van de schoolloopbaan, zien we deze compensatie niet ten aanzien van het beroep van de ouders. Conform eerder onderzoek met retrospectieve onderwijsgegevens zien

we dat het belang van financiële hulpbronnen sterk is verminderd, terwijl culturele hulpbronnen hun kracht behouden.

Wel is het belangrijk om te bedenken dat deze veranderingen in de factoren binnen schoolloopbanen niet alleen veroorzaakt hoeven te zijn doordat bepaalde mechanismen (bijvoorbeeld selectie op grond van milieu of prestaties) zijn veranderd, maar ook doordat bepaalde maatschappelijke groepen zo goed als verdwenen zijn (bijvoorbeeld ongeschoolde arbeiders), terwijl andere groepen tegelijkertijd sterk in omvang zijn toegenomen (geschoolde middenklasse).

In dit hoofdstuk maken wij geen onderscheid tussen mannen en vrouwen, terwijl de snelle stijging van het onderwijs van vrouwen de belangrijkste ongelijkheidsverandering van de twintigste eeuw is. In vervolgonderzoek hopen wij daarop nader in te gaan.

Literatuur

- Boudon, R. (1974). *Education, inequality and social opportunity*. New York: Wiley.
- Büchner, C. (2013). *Social Background, Educational Attainment and Labor Market Integration: an exploration of underlying Processes and Dynamics*. Maastricht: Dissertatie Universiteit Maastricht.
- Buis, M.L. (2010). *Inequality of educational outcome and inequality of educational opportunity in the Netherlands during the 20th century*. Amsterdam: Dissertatie Vrije Universiteit.
- Dronkers, J. (1988). Op weg naar 2034; de opkomst van de meritocratie herzien. In J. Goedegebeure, K. Soudijn & H. Verdaasdonk (red.). *Aftellen tot 2000; verkenningen van de nabije toekomst* (pp. 88-113). Tilburg: Tilburg University Press.
- Dronkers, J. (1993). Educational Reform in the Netherlands: Did it Change the Impact of Parental Occupation and Education? *Sociology of Education*, 66(4), 262-277.
- Dronkers, J. (2015). In wiens voordeel werkt selectie aan het begin van het voortgezet onderwijs? Een nieuwe benadering van een oude vraag. *Mens & Maatschappij*, 90(1), 5-24.
- Dronkers, J., & Bosma, H. (1990). The consequences of educational reform for the unequal educational opportunities of children of different social classes in secondary schools. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 10(3), 268-278.

- Dronkers, J., Graaf, P. de, Haan, D. de, Peek, J., & Swanborn, P.G. (1982). Boudon's onderwijsmodel in Nederland; veranderingen in ongelijke onderwijskansen. *Comenius*, 2(2), 97-133.
- Dronkers, J., & Werfhorst, H.G. van de (2016). *Inequality in school careers in the Netherlands for cohorts 1940-1999*. AMCIS Working paper, te verschijnen.
- Faasse, J.H., Bakker, B., Dronkers, J., & Schijf, H. (1986). Voor en na de Mammoet; een vergelijking van individuele schoolloopbanen in het voortgezet onderwijs in Noord-Brabant voor en na de invoering van de Mammoetwet. *Mens en Maatschappij*, 61(1), 75-94.
- Ganzeboom, H.B.G., & Ultee, W.C. (red.). (1996). *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Graaf, P.M. de, & Luijkx, R. (1995). Paden naar succes: geboorte of diploma's? In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.
- Jong, U. de, Dronkers, J., & Saris, W.E. (1982). Veranderingen in schoolloopbanen tussen 1965 en 1977. *Mens en Maatschappij*, 57(1), 26-54.
- Kloosterman, R., Ruiter, S., De Graaf, P.M., & Kraaykamp, G. (2009). Parental education, children's performance and the transition to higher secondary education: trends in primary and secondary effects over five Dutch school cohorts (1965-99). *The British Journal of Sociology*, 60(2), 377-398.
- Marks, G.N. (2013). *Education, Social Background and Cognitive Ability: The Decline of the Social*. Abington (VK): Routledge.
- Meesters, M., Dronkers, J., & Schijf, H. (1983). Veranderende onderwijskansen? Een derde voorbeeld en afrondende conclusies. *Mens en Maatschappij*, 58(1), 5-27.
- Shavit, Y., Arum, R., & Gamoran, A. (2007). *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Tolsma, J., & Wolbers, M.H.J. (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Vrooman, J.C., & Dronkers, J. (1986). Changing educational attainment processes: some evidence from the Netherlands. *Sociology of Education*, 59(2), 69-78.
- Young, M.D. (1958). *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033: An Essay on Education and Quality*. Londen: Thames and Hudson.

3. Twee kanten van de meritocratie: trends in nominale en positionele ongelijkheid

Herman van de Werfhorst en Jaap Dronkers†

Inleiding

In Nederland verkeren veel mensen in de veronderstelling dat we in een meritocratische samenleving leven. Talent en inzet geven de doorslag voor succes in het onderwijs, en iemands afkomst is nauwelijks van belang. Om dat de staven keken we in hoofdstuk 2 naar het onderwijs als een nominaal kenmerk van mensen. We beschouwden slechts het niveau van scholing dat men behaald heeft (bijvoorbeeld mbo, havo, universiteit), maar niet de relatieve positie die men met dit soort diploma's inneemt in de samenleving.

In aanvulling op hoofdstuk 2, waarin we aan de hand van schoolloopbaangegevens trends in meritocratisering hebben onderzocht, gaat het in dit hoofdstuk om de tegenstelling tussen onderwijs als nominaal kenmerk of onderwijs als positioneel goed. Het onderwijs is ten dele op te vatten als een positioneel goed: het gaat er niet (alleen) om hoeveel je hebt geleerd, maar (ook) wat je relatieve positie is ten opzichte van de diploma's van generatiegenoten. Het gaat, wat betreft kansen in het leven, dus niet alleen om het absolute niveau dat mensen behalen, maar ook om de relatieve positie die men inneemt met een opleidingsniveau of beroepsstatus. Zo'n positioneel perspectief op sociale positie is een aanvulling op een meer standaard (nominale) manier van kijken, waarbij opleidingsniveaus en beroepsposities worden gerangschikt zonder naar de positie van generatiegenoten te kijken (Ultee, 1980). Deze standaardbenadering, waarbij het bereikte onderwijsniveau wordt gezien als een bundeling van kennis en vaardigheden die iemand bezit, sluit aan op het economische model van menselijk kapitaal. Dit economische model staat centraal in de maatschappelijke en politieke discussie over het onderwijs (menselijk kapitaal-benadering).

Het is voor beleidsmakers evenwel relevant om het onderwijs niet alleen als objectieve maat van kennis en vaardigheden te zien. Het onderwijs positioneert jongeren ook in een bepaalde onderwijsverdeling, en die verdeling verandert van generatie op generatie. Daarnaast geldt dat werkgevers niet alleen kijken naar de absolute bundel van kennis en vaardigheden van

een sollicitant, maar ook of er andere sollicitanten zijn, met relatief betere bundels van kennis en vaardigheden. Als de laatstgenoemde sollicitanten bereid zijn tegen hetzelfde loon te werken als de eerstgenoemde, is het voor de werkgever aantrekkelijk de relatief hoger geschoolden te kiezen: meer productiviteit tegen hetzelfde loon. Ook daalt het maatschappelijke aanzien van bepaalde kennis en vaardigheden (bijvoorbeeld lezen en schrijven), naarmate een groter deel van een generatie daarover beschikt. Het is dus belangrijk om het onderwijsstelsel te zien als een verzameling kwalificatieniveaus (nominaal), én als een rangordening van leerlingen en studenten van laag naar hoog (positioneel). Deze tegenstelling tussen onderwijs als kwalificatieniveau en als rangordening is al lang bekend in de literatuur (Ultee, 1980) en heeft ingrijpende implicaties voor het al dan niet bestaan van diploma-inflatie of het belang van onderwijsexpansie.

Het belang van een positioneel perspectief op het onderwijs blijkt als we kijken naar het vraagstuk van opwaartse sociale mobiliteit. Met onderwijsexpansie neemt de kans op opwaartse mobiliteit toe, maar als iedereen hoger opgeleid raakt, is men mogelijk in relatieve termen helemaal niet beter af. Of, in de metafoor van Hirsch (1977): als iedereen op zijn tenen gaat staan, ziet niemand beter. Ook kan de onderwijsexpansie de kwalificaties onder druk zetten omdat de onderwijsexpansie leidt tot verwatering van de waarde van diploma's.

In dit hoofdstuk stellen we de vraag of de meritocratiseringstendenzen in Nederland en Europa vergelijkbaar zijn vanuit een nominaal en een positioneel perspectief. Er bestaat nog veel discussie in de wetenschap over de vraag of westerse samenlevingen steeds opener worden als gevolg van een toenemende sociale mobiliteit. Volgens sommigen is er sprake van '*persistent inequality*' in de meeste Europese landen, omdat ongelijkheid van onderwijskansen van kinderen nauwelijks is veranderd in de twintigste eeuw (Shavit & Blossfeld, 1993). Anderen stellen dat er wel degelijk sprake is van toenemende openheid, en spreken derhalve van '*non-persistent inequality*' (Breen et al., 2009). Interessant genoeg is Nederland meestal een van de landen waar de trend naar toenemende openheid het meest helder gevonden wordt (zie bijvoorbeeld ook Buis, 2010). Maar het is nog maar de vraag of deze trend naar meritocratisering ook wordt gevonden als het onderwijs als positioneel goed wordt opgevat. Als de samenleving steeds hoger raakt opgeleid, en mensen te hoog raken opgeleid voor de beschikbare banen, zou men steeds meer onderwijs moeten volgen om dezelfde beroepspositie als de ouders te verkrijgen (Van de Werfhorst, 2009; zie ook hoofdstuk 5). Opwaartse mobiliteit betekent dan misschien niet automatisch dat men werkelijk beter terecht komt dan de ouders. Het

betekent misschien dat men een hbo-opleiding behaalt om in dezelfde soort beroepen te kunnen instromen waarvoor de ouders met een mbo-opleiding voldoende geschoold waren.

Onze conclusie is dat de meritocratisering in Nederland is voortgeschreden, hoewel het wel afhankelijk is van hoe je ernaar kijkt. In lijn met de meritocratiseringstheorie heeft bij een nominaal perspectief sociaal milieu een afnemende invloed op het bereikte onderwijsniveau van kinderen, en onderwijsniveau een stabiele invloed op de bereikte beroepsstatus. Maar wanneer we het onderwijs beschouwen als een positioneel goed, zijn de stratificatiepatronen nog even sterk als vroeger. Als er al trends zijn richting meer openheid tussen sociale lagen in de Nederlandse samenleving, dan geldt dit dus vooral als we het onderwijs als nominaal, en niet als positioneel goed zien.

Trends in sociale stratificatie en mobiliteit

In hoofdstuk 2 werd aan de hand van schoolloopbaangegevens in kaart gebracht dat de meritocratisering steeds verder is voortgeschreden in het Nederlandse onderwijs. Schoolprestaties werden steeds doorslaggevend voor schoolloopbanen, terwijl de beroepspositie van de ouders steeds minder belangrijk werd. De opleiding van de ouders werd steeds belangrijker voor toetsresultaten, hoewel de relatie tussen ouderlijk opleidingsniveau en bereikt eindniveau geen duidelijke trend vertoonde.

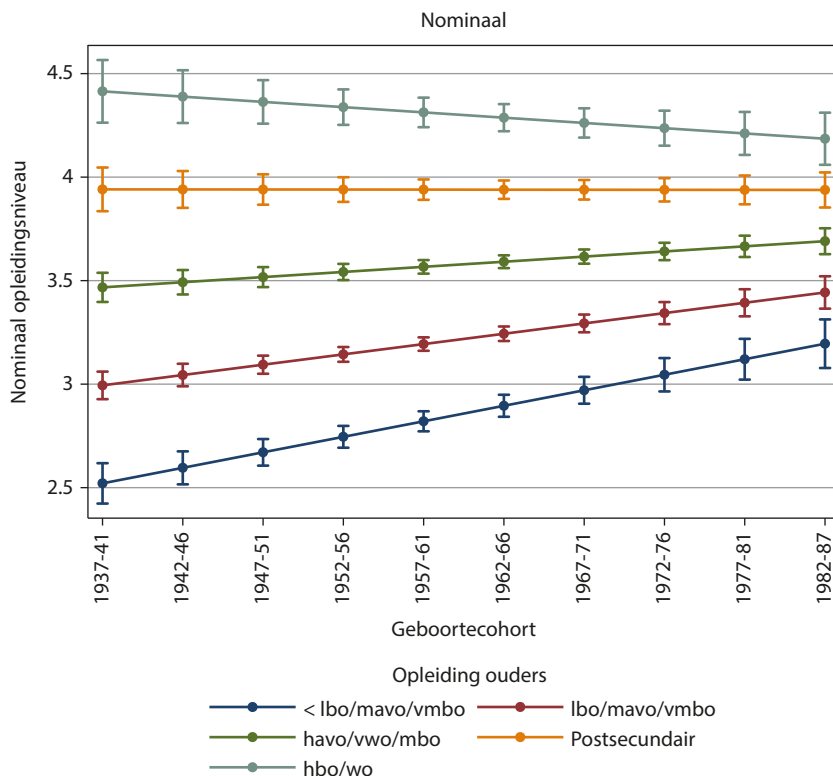
Een nadeel van de gebruikte schoolloopbaangegevens in hoofdstuk 2 is echter dat het bereikte eindniveau niet voor alle leerlingen wordt geregistreerd – er is een aanzienlijke uitval in de panelgegevens, die niet onafhankelijk is van ouderlijk milieu en onderwijssucces. Ook stellen de schoolloopbaangegevens ons niet in staat om de arbeidsmarkt mee te nemen: in hoeverre is de samenhang tussen bereikt onderwijsniveau en beroepsstatus veranderd? Andere, cross-sectionele enquêtegegevens laten vaak voor Nederland zien dat er een afname is van de samenhang tussen sociaal milieu en bereikt eindniveau, wijzend op een toenemende ‘openheid’ van de Nederlandse samenleving (De Graaf & Luijkx, 1995; Tolsma & Wolbers, 2010). Vergelijkbaar met het vorige hoofdstuk gaan we na in hoeverre patronen van stratificatie en sociale mobiliteit de afgelopen decennia zijn veranderd. Hiertoe onderzoeken we de samenhang tussen sociaal milieu (opleiding en beroep van de ouders) en het bereikte onderwijsniveau van kinderen, en tussen opleidingsniveau en beroepsstatus. Maar nu bezien we deze verhoudingen vanuit zowel een nominaal als een positioneel perspectief. In

de bijlage staat een beschrijving van de onderzoeksopzet, met een uitleg hoe positionele scholing en beroepsstatus zijn geoperationaliseerd. In de kern kwantificeert een positionele maat iemands opleidingsniveau en beroepsstatus op basis van een vergelijking met generatiegenoten. Een hbo-diploma in 1970 krijgt dus een hogere waarde toegedicht dan een hbo-diploma in 2010, omdat het relatief gezien een hoger niveau was.

Bereikt scholingsniveau: neergaande trend in nominale scholing, maar niet in positionele scholing

Figuur 1 toont de effecten van de opleiding van de ouders op het bereikte opleidingsniveau van het kind, in zowel een nominale als een positionele variant. De linker grafiek van figuur 1 laat zien dat er een afnemende intergenerationale overdracht van onderwijs is in Nederland. Het voorspelde opleidingsniveau

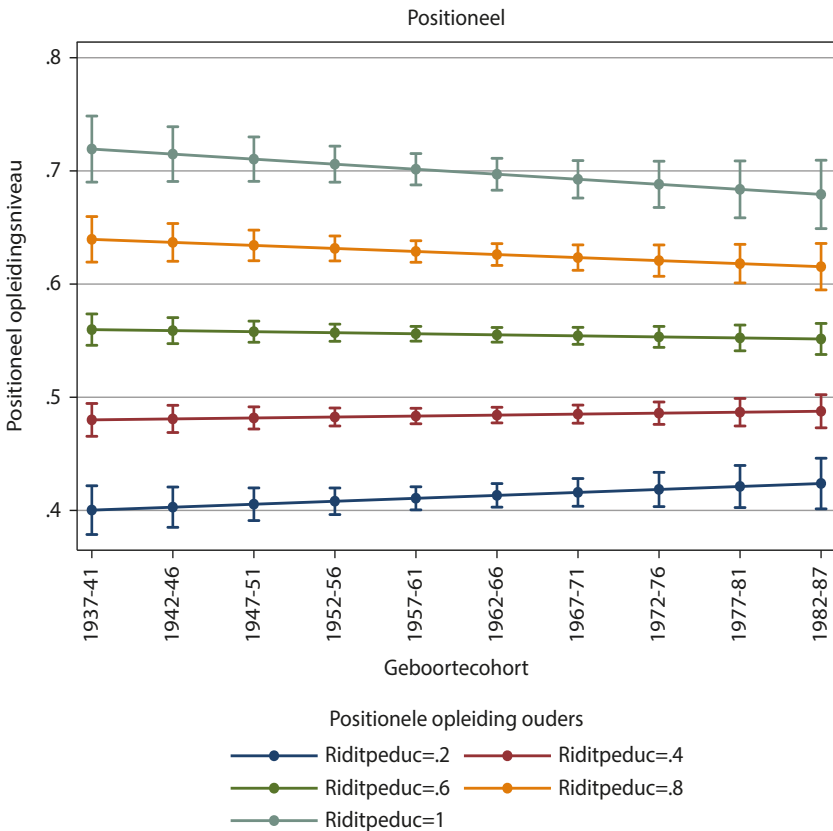
Figuur 1: Trends in de samenhang tussen opleiding van de ouders en de opleiding van de respondent, Nederland

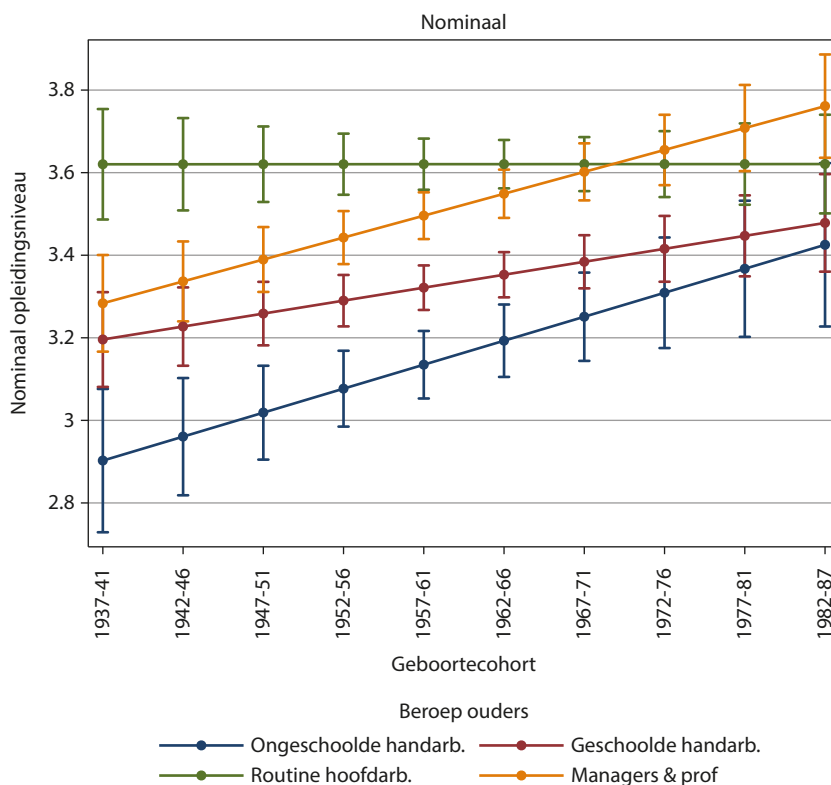
neemt vooral toe voor kinderen van lager opgeleide ouders. Met inachtneming van de statistische onzekerheidsmarges (de verticale lijntjes rondom de punten in de figuur) neemt het bereikte onderwijsniveau niet toe onder kinderen van hoger opgeleide ouders. De lijnen kruipen dus naar elkaar toe, een fenomeen dat ook in andere studies al is getoond (Breen et al., 2009; Buis, 2010; De Graaf & Luijkx, 1995; Tolsma & Wolbers 2010; Ganzeboom & Ultee, 1996). Wat betreft bereikt (nominaal) opleidingsniveau wordt de Nederlandse samenleving opener; het milieu van herkomst doet er steeds minder toe.

In de rechter grafiek van figuur 1, waar de trends in de overdracht van positionele scholing wordt weergegeven, zien we echter nauwelijks een ontwikkeling. Als we het onderwijs zien als positioneel goed, waarbij we kijken naar de intergenerationele overdracht van de relatieve positie die ouders en kinderen innemen, is er veel meer stabiliteit dan eerdere studies doen vermoeden. Anders gezegd, de opwaarts mobielen van de

Figuur 1: vervolg

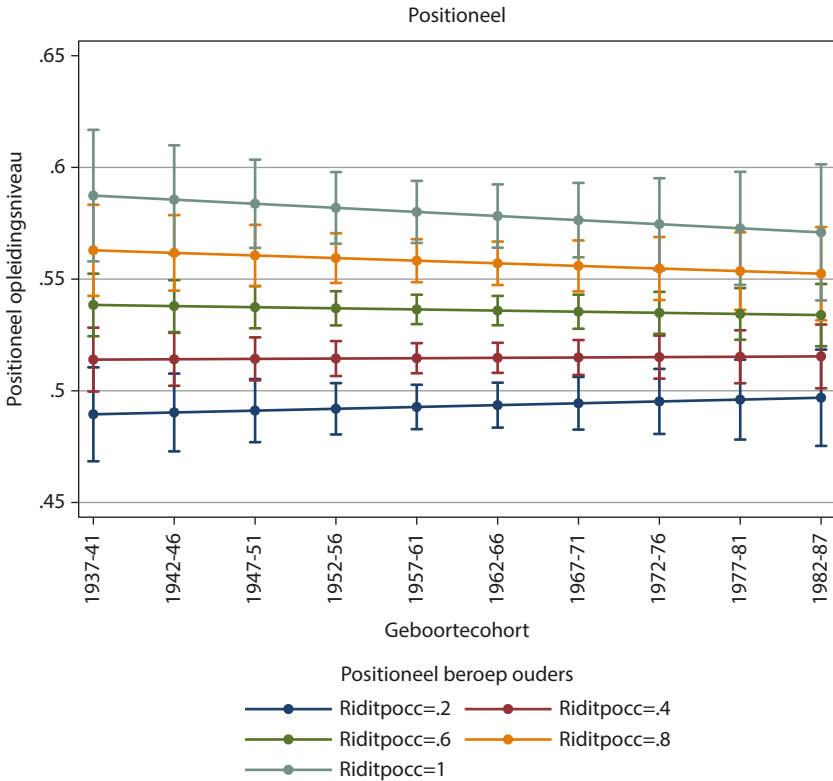
Figuur 2: Trends in de samenhang tussen beroep van de ouders en de opleiding van de respondent, Nederland

linker grafiek van figuur 1 zijn lang niet altijd opwaarts mobiel als we de nieuwverworven positie zien binnen de verdeling in het eigen cohort. Als we het onderwijs beschouwen als 'positioneel goed', wordt de samenleving helemaal niet opener (zie ook Van de Werfhorst, 2009; Bar-Haim & Shavit, 2013; Rotman et al., 2015).

Figuur 2 toont de marginale samenhang tussen het beroep van de ouders en de opleiding van de respondent. Gecontroleerd voor de opleiding van de ouders is het beroep van de ouders ook minder bepalend geworden voor de bereikte opleiding van hun kinderen. Er is een sterke onderwijsexpansie onder kinderen van ongeschoolde arbeiders en onder de kinderen van managers en professionals. Over het algemeen liggen, in de linker grafiek van figuur 2, de lijnen voor de latere cohorten dicht bij elkaar, wat eveneens wijst op een afnemende samenhang. In de rechter grafiek van figuur 2 zien we evenwel dat deze trend helemaal niet wordt gevonden als we het

Figuur 2: vervolg

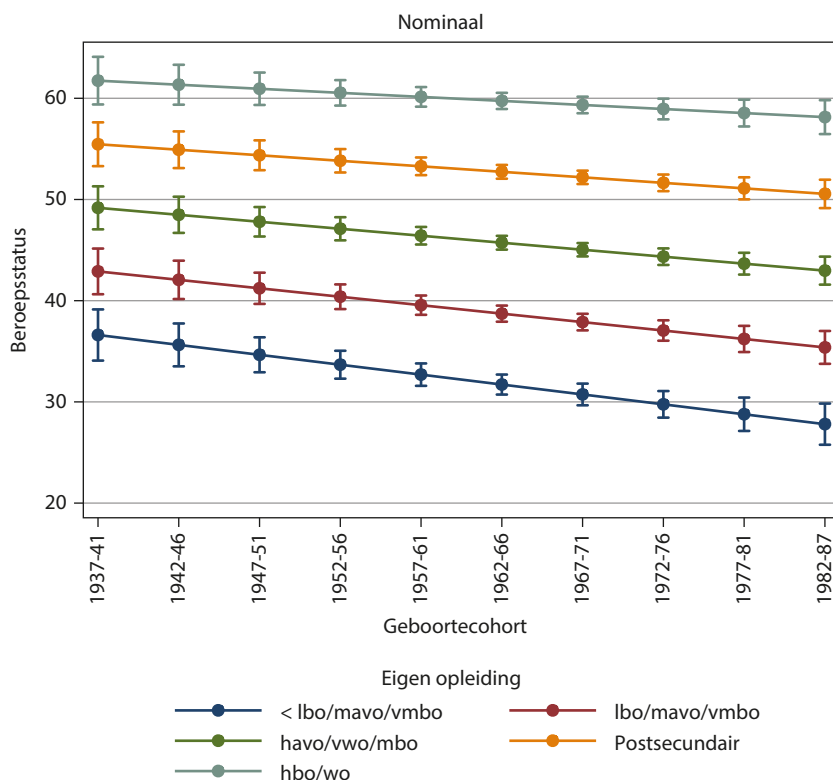
beroep van de ouders en de opleiding van het kind als positionele goederen beschouwen.¹ In relatieve zin is er dus weinig veranderd in de mate van onderwijsongelijkheid tussen sociale milieus.

Bereikt beroepsniveau: nominale opleiding wordt belangrijker, positionele opleiding niet

Figuur 3 toont de trends in de samenhang tussen de eigen opleiding en het bereikte beroepsniveau. Vanuit de meritocratiseringstheorie zouden we verwachten dat opleiding steeds doorslaggevend wordt op de arbeidsmarkt, en de linker grafiek van figuur 3 laat zien dat dit inderdaad het geval is.

1 Voor de positionele analyses schatten we het effect van ouders beroep lineair, omdat, gezien de vele cohort-specifieke schaalwaarden, categorische variabelen niet kunnen worden gebruikt.

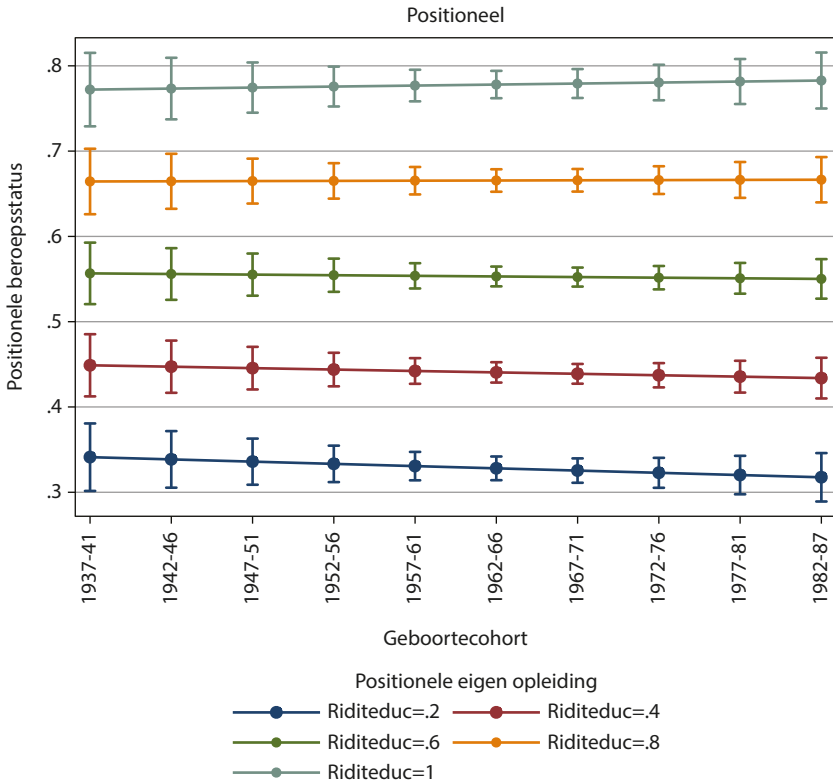
Figuur 3: Trends in de samenhang tussen eigen opleiding en de bereikte beroepsstatus, Nederland

Gemiddeld genomen gaat de gemiddelde beroepsstatus iets omlaag voor alle opleidingsgroepen, hoewel de daling onder lager opgeleiden significant sneller gaat. Dit patroon is in overeenstemming met een proces van verdringing (zie ook hoofdstuk 6): ook al krijgt men gemiddeld met elk opleidingsniveau een iets lagere beroepsstatus, de verschillen tussen opleidingsniveaus (rendement op scholing) nemen toe (Wolbers et al., 2001). Op het gebied van inkomens zien we overigens wel een stijging van de inkomens, met name van de hoogst opgeleiden in Nederland (Jacobs & Webbink, 2006; Van de Werfhorst, 2015).

Ook op de arbeidsmarkt kunnen we opleiding (deels) zien als een positioneel goed (Ultee, 1980; Bol, 2015; Di Stasio et al. 2016). Nemen we opleiding en beroep als positionele goederen (rechter grafiek van figuur 3), dan is er van een trend geen sprake. Er lijkt een kleine uitwaaiering waar de relatieve positie van hoger opgeleiden eerder omhoog gaat dan omlaag; maar deze uitwaaiering (grotere verschillen tussen opleidingsniveaus) is statistisch niet significant.

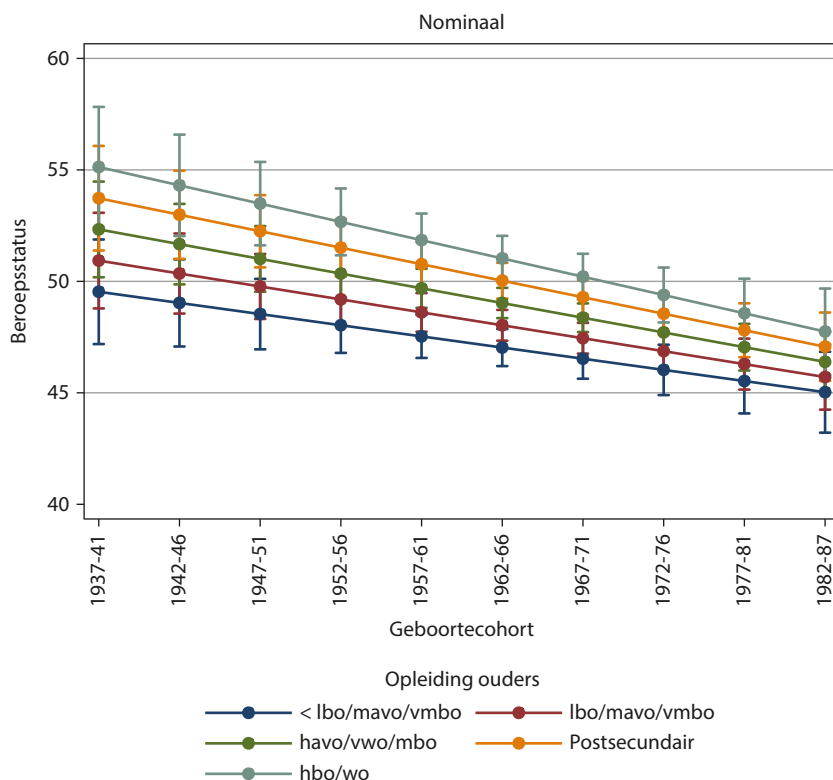
Figuur 3: vervolg

De volgende samenhang die we bestuderen is tussen de opleiding van de ouders en de beroepsstatus van de respondent/kind. Figuur 4 toont dat deze samenhang, gecontroleerd voor andere trends, niet significant is veranderd, noch in de nominale, noch in de positionele variant.² Als gevolg van de grote standaardfouten zijn de dalende en stijgende trends niet significant.

² Wat wel is veranderd is dat men, als we rekening houden met de veranderingen in de invloed van eigen opleiding en het beroep van de ouders, gemiddeld genomen een iets lagere nominale beroepsstatus heeft in latere cohorten. Dit wijst vermoedelijk op leeftijdeffecten, omdat oudere cohorten later in hun carrière zijn ondervraagd.

Figuur 4: Trends in de samenhang tussen opleiding van de ouders en de beroepsstatus van de respondent, Nederland

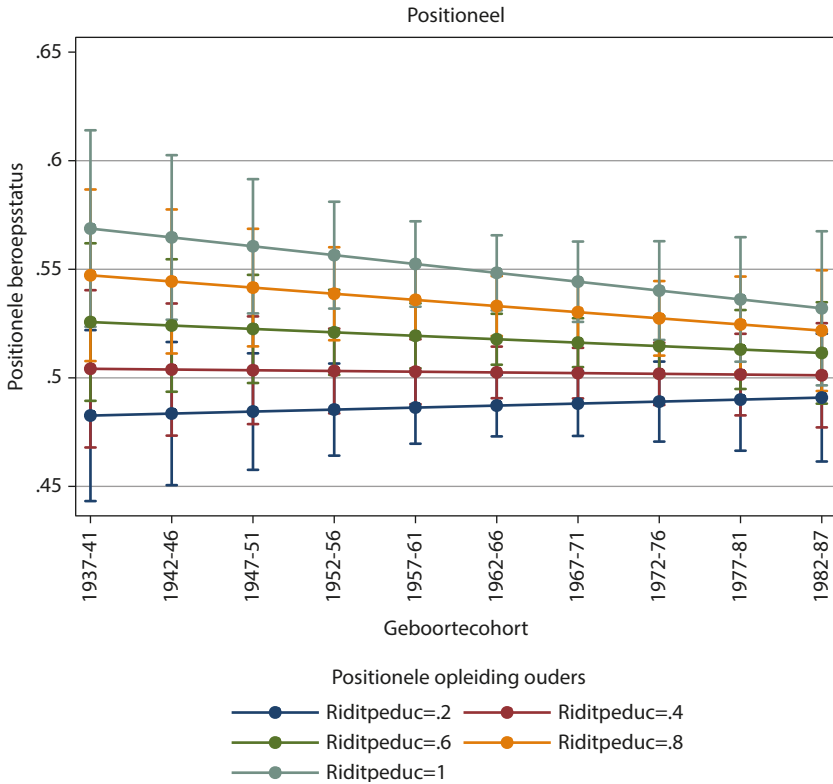

Tot slot toont figuur 5 de marginale samenhang tussen het beroep van de ouders en de beroepsstatus van de kinderen. Opnieuw zijn de positionele trends als gevolg van de grote standaardfouten niet significant. Het is belangrijk om nogmaals te benadrukken dat hierbij andere factoren constant worden gehouden, namelijk de invloed van het eigen onderwijsniveau en van het onderwijsniveau van de ouders.

Nederland in Europa

Vaak wordt naar andere Europese landen verwezen, omdat daar wel grotere of kleinere onderwijsongelijkheid zou bestaan. In deze paragraaf vergelijken wij de Nederlandse uitkomsten met die uit België, Duitsland, Frankrijk en Zweden, zowel nominaal als positioneel. Dit doen we alleen voor de

Figuur 4: vervolg

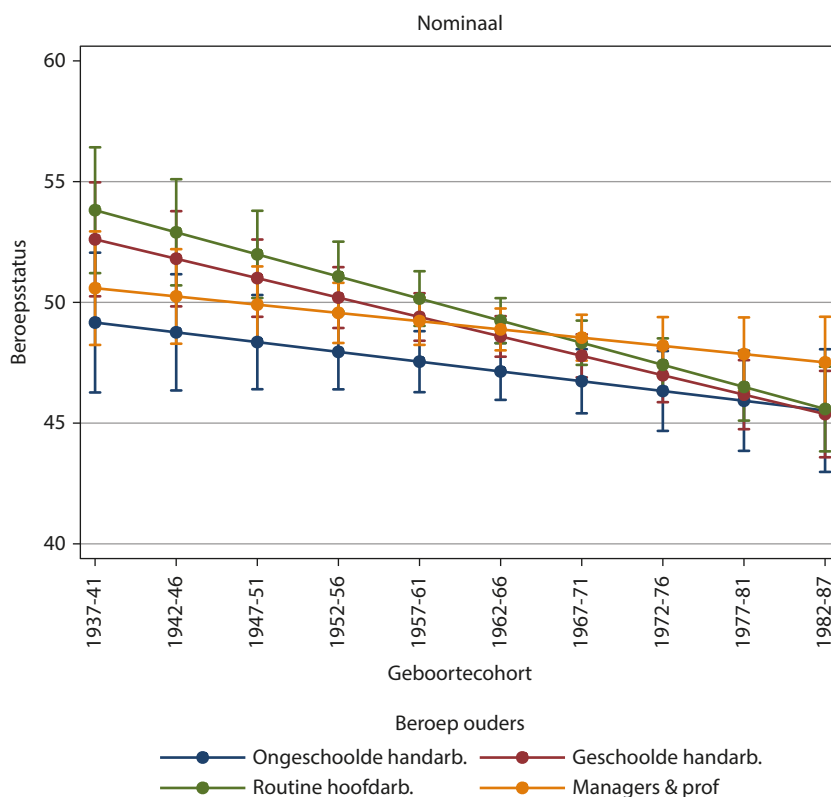

ongelijkheid in bereikt onderwijsniveau, naar opleiding van de ouders, als replicatie van figuur 1.³ Figuur 6 toont deze resultaten per land. Het patroon van toenemende gelijkheid in nominaal bereikt onderwijsniveau wordt bevestigd in België, Frankrijk en Zweden, maar niet in Duitsland, waar de onderwijsongelijkheid naar ouderlijk opleidingsniveau niet significant is afgenomen. In positioneel onderwijsniveau vinden we in geen van deze landen een significante neergaande trend in de mate van ongelijkheid, hoewel er in België, Frankrijk en Zweden wel een kleine niet-significante trend naar meer gelijkheid is. Maar het voor Nederland gevonden patroon van stabiliteit in de relatieve positie die kinderen innemen ten opzichte van hun ouders doet zich dus eveneens in deze andere Europese landen voor.

Samenvattend zien we verschillende trends die in overeenstemming zijn met de meritocratiseringstheorie: sociaal milieu wordt minder belangrijk

3 Net als in figuur 1 controleren we hier voor trends in het effect van het beroep van de ouders.

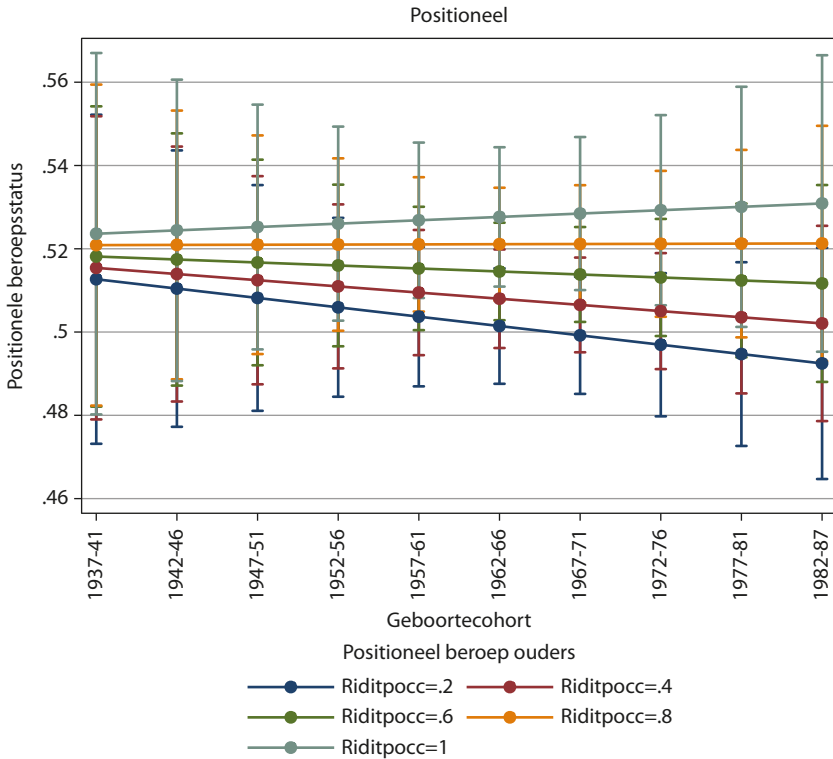
Figuur 5: Trends in de directe intergenerationale overdracht van beroepspositie, Nederland

voor het bereikte scholingsniveau van kinderen, en opleiding wordt belangrijker voor de bereikte beroepsstatus. Tegelijkertijd zijn de samenhangen allerminst verdwenen – ook vandaag de dag gaat er een sterke invloed uit van iemands sociaal milieu op zijn of haar kansen in het onderwijs. Zelfs voor het laatst bestudeerde cohort, geboren in de jaren tachtig van de vorige eeuw, verschillen kinderen van de hoogst en laagst opgeleide ouders gemiddeld een heel opleidingsniveau: iets meer dan hoger secundair onderwijs, de Nederlandse startkwalificatie, versus een diploma in het tertiair onderwijs.

Wanneer we echter op een positionele manier naar sociale mobiliteit kijken, en nagaan in welke mate men op dezelfde relatieve positie terecht komt als de ouders, dan doet zich geen toenemende openheid voor. De samenhang tussen de relatieve positie van ouders en van kinderen is opvallend stabiel. Opwaartse opleidingsmobiliteit vertaalt zich dus meestal niet in een verbetering van de relatieve positie. Aangezien ook op

Figuur 5: vervolg

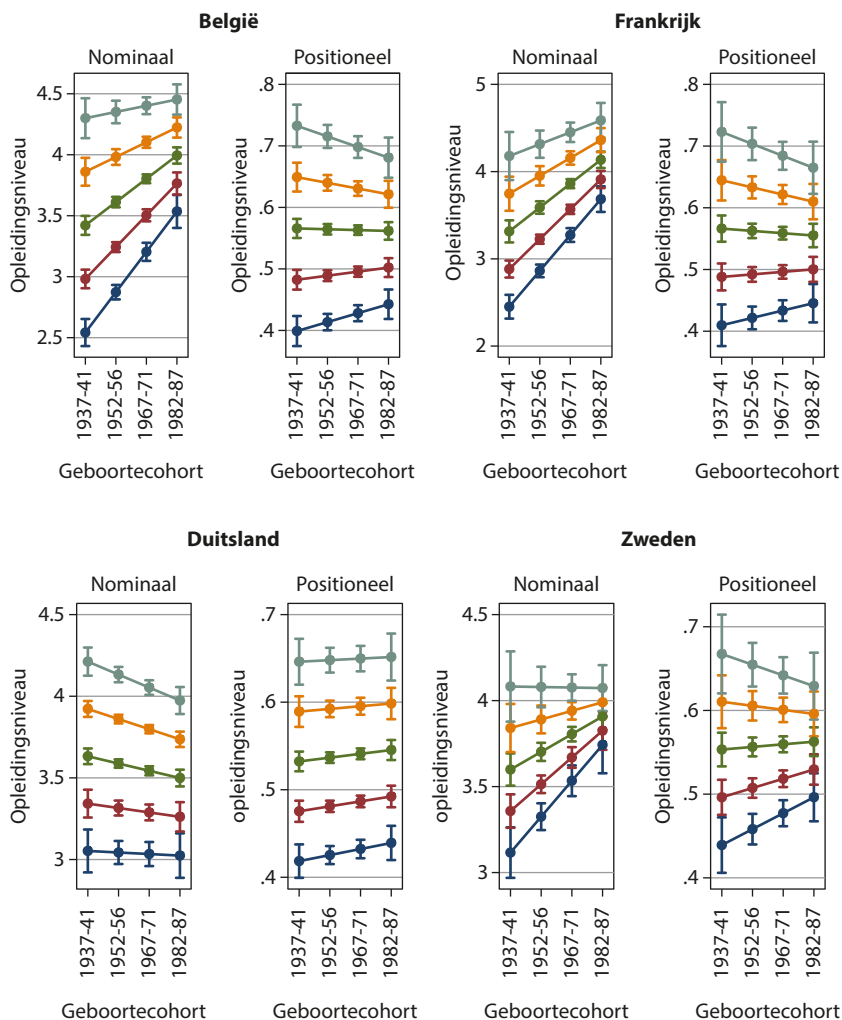
de arbeidsmarkt het onderwijs ten dele beloond wordt vanwege de relatieve positie die aan kwalificaties is verbonden (Bol, 2015), is de mate van sociale stratificatie in de Nederlandse samenleving veel constanter dan tot dusver in het maatschappelijke debat wordt gedacht.

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we de vraag gesteld in welke mate er sprake is van meritocratisering in de Nederlandse samenleving als we opleiding en beroep als *nominale* en als *positionele* goederen zien.

Het positionele karakter van sociale stratificatie is belangrijk, omdat veel van de processen die ongelijkheid verklaren langs positionele lijnen lopen. Volgens gangbare theorieën proberen gezinnen sociale daling van de volgende generatie te voorkomen, en dat verklaart waarom sociaal milieu ertoe doet in het onderwijs, zelfs als we leerlingen vergelijken die gelijke

Figuur 6: Trends in de marginale samenhang tussen opleiding van de ouders en opleiding van het kind in vier Europese landen (zie figuur 1 voor legenda)

leerprestaties hebben. Als de hele samenleving hoger opgeleid raakt, moeten kinderen dus hoger opgeleid raken dan hun ouders om dezelfde relatieve positie te bereiken. Bovendien fungeert het onderwijs ook op de arbeidsmarkt als een positioneel goed; niet alleen kennis en vaardigheden ('menselijk kapitaal') verklaren waarom scholing beloond wordt, maar ook de relatieve positie die men kan verwerven in vergelijking met andere personen op de

arbeidsmarkt die over meer of minder kennis en vaardigheid beschikken. Onze resultaten toonden dat, in nominale zin, de Nederlandse samenleving opener is geworden. In overeenstemming met eerdere studies is de samenhang tussen sociaal milieu en bereikt onderwijsniveau afgenomen; er is meer sociale mobiliteit in het onderwijs. Maar als we rekening houden met het feit dat opwaartse mobiliteit niet altijd tot een verbetering leidt van de relatieve positie ten opzichte van de ouders, is er een grote mate van stabiliteit in de mate van stratificatie in Nederland. In positionele zin is de Nederlandse samenleving helemaal niet opener geworden, maar juist erg stabiel. De volgende generatie mag dan wel denken dat zij sociaal gestegen is in vergelijking met de ouders, maar hun relatieve positie is vergelijkbaar met die van hun ouders.

Deze bevindingen geven te denken over verschillende theoretische perspectieven op sociale ongelijkheid. Volgens de moderniseringstheorie zou de samenleving steeds opener worden; sociaal milieu wordt steeds minder belangrijk voor de kansen in het leven. Tot dusver is de Nederlandse literatuur vrij positief over deze moderniseringstheorie (De Graaf & Luijkx, 1995; Ganzeboom & Ultee, 1996; Tolsma & Wolbers, 2010), en ook onze resultaten onderschrijven deze conclusie ten dele. Maar een tegenhanger van de moderniseringstheorie stelt dat sociale klassen tegengestelde belangen hebben. Hoog opgeleide gezinnen willen, aldus deze conflicttheorie, hun voorsprong koste wat kost behouden, en zijn beter in staat om hun kinderen bagage mee te geven die schoolprestaties bevordert. Als we sociale stratificatie zien als iets positioneels, zijn onze resultaten meer in overeenstemming met de conflicttheorie.

De houdbaarheid van het conflictmodel hangt dus vooral af van de vraag of, in de ogen van mensen die onderwijsbeslissingen nemen, het onderwijs een positioneel goed is. Als studenten, ouders en werkgevers het onderwijs zien als een positioneel goed, waarbij de positie in een verdeling belangrijk is en niet alleen de objectief vastgestelde kennis en vaardigheden, krijgen we een onvolledig beeld van het onderwijs als we er uitsluitend met een menselijk kapitaal-bril naar kijken. Onze resultaten zijn in overeenstemming met een visie waarin het onderwijs (in belangrijke mate) een positioneel goed is. Ten eerste wijzen onze resultaten erop dat gezinnen strategisch handelen om hun relatieve positie te behouden, zelfs in tijden van enorme onderwijsexpansie of grote veranderingen op de arbeidsmarkt. Ten tweede laat de aansluiting tussen school en werk zien dat er verdringing optreedt terwijl de relatieve positionering op de arbeidsmarkt onveranderd is. Het is dus niet alleen meritocratisering wat

de klok slaat in Nederland: er is een stabiele overdracht van de relatieve positie van ouders op kinderen.

Een positioneel perspectief op onderwijs is vermoedelijk ook belangrijk ten aanzien van andere vraagstukken waarin het onderwijs een belangrijke rol speelt. Een bekende paradox is bijvoorbeeld dat hoger opgeleiden toleranter staan tegenover etnische minderheden dan lager opgeleiden, terwijl er met toenemende onderwijsexpansie geen toename is van tolerantie. Wellicht kan deze paradox verklaard worden vanuit een positioneel perspectief. Iemand met een hbo-opleiding behoorde in het verleden tot de 'opleidingselite' die zich een bepaalde mate van tolerantie kon veroorloven, terwijl vandaag de dag hbo'ers geworven worden voor mbo-banen die in toenemende mate op de tocht staan, en bijgevolg minderheden meer als concurrent worden gezien.

Het is vanuit beleidsoogpunt uiterst belangrijk om zich bewust te zijn van het positionele karakter van scholing. Er ontstaan bijvoorbeeld steeds meer selectieve, kleinschalige opleidingen in het hoger onderwijs, zoals *honours* programma's, *university colleges* en onderzoeksmasters. Vanuit het oogpunt van modernisering en menselijk kapitaal, het perspectief dat de meeste beleidsmakers hanteren, zouden we deze ontwikkeling kunnen verklaren uit de behoefte op de arbeidsmarkt aan studenten met specialistische, 'excellente' vaardigheden. Maar vanuit een positionele visie op onderwijs kan de behoefte aan differentiatie ook ontstaan omdat het hoger onderwijs steeds massaler wordt. Men wil meer 'verschil' maken en sommige kinderen weten beter wat daarvoor nodig is. Selectieve opleidingen vormen een uitstekende mogelijkheid voor hoger opgeleide gezinnen om voorsprong te behouden, zelfs als een groot deel van de bevolking het hoger onderwijs instroomt.

Literatuur

- Bar Haim, E., & Shavit, Y. (2013). Expansion and inequality of educational opportunity: A comparative study. *Research in Social Stratification and Mobility*, 31, 22-31.
- Bol, T. (2015). Has education become more positional? Educational expansion and labour market outcomes, 1985–2007. *Acta Sociologica*, 58(2), 105–120.
- Breen, R., Luijkx, R., Müller, W., & Pollak, R. (2009). Nonpersistent Inequality in Educational Attainment: Evidence from Eight European Countries. *American Journal of Sociology*, 114(5), 1475-1521.

- Buis, M.L. (2010). *Inequality of educational outcome and inequality of educational opportunity in the Netherlands during the 20th century*. Amsterdam: Dissertatie Vrije Universiteit.
- Di Stasio, V., Bol, T., & Van de Werfhorst, H. G. (2016). What makes education positional? Institutions, overeducation and the competition for jobs. *Research in Social Stratification and Mobility*, 43, 53–63.
- Ganzeboom, H.B.G., & Treiman, D.J. (1996). Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201-39.
- Ganzeboom, H.B.G., & Ultee, W.C. (red.). (1996). *De sociale segmentatie van Nederland in 2015*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Graaf, P.M. de, & Luijkx, R. (1995). Paden naar succes: geboorte of diploma's? In J. Dronkers & W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (pp. 31-45). Assen: Van Gorcum.
- Hirsch, F. (1977). *Social Limits to Growth*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Jacobs, B., & Webbink, D. (2006, 29 december). Rendement onderwijs blijft stijgen. *Economisch Statistische Berichten*, p. 33.
- Polderman, T.J.C., Benyamin, B., Leeuw, C.A. de, Sullivan, P.F., Bochoven, A. van, Visscher, P.M., & Posthuma, D. (2015). Meta-analysis of the heritability of human traits based on fifty years of twin studies. *Nature Genetics*, 47(7), 702-709.
- Rotman, A., Shavit, Y., & Shalev, M. (2015). Nominal and positional perspectives on educational stratification in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*.
- Shavit, Y., & Blossfeld, H. (1993). *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press.
- Tolsma, J., & Wolbers, M.H.J. (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Ultee, W.C. (1980). Is Education a Positional Good? An Empirical Examination of Alternative Hypotheses on the Connection Between Education and Occupational Level. *Netherlands' Journal of Sociology*, 16, 135-153.
- Werfhorst, H.G. van de (2009). Credential Inflation and Educational Strategies: A Comparison of the United States and the Netherlands. *Research in Social Stratification and Mobility*, 27, 269-84.
- Werfhorst, H.G. van de (red.). (2015). *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wolbers, M.H.J., Graaf, P.M.D., & Ultee, W.C. (2001). Trends in the Occupational Returns to Educational Credentials in the Dutch Labor Market: Changes in Structures and in the Association? *Acta Sociologica*, 44(1), 5-19.

Bijlage: Onderzoeksopzet

We gebruiken de rondes 1-6 van de European Social Surveys (ESS) (verzameld in 2002-2012). We beperken de analyses tot Nederland, België, Frankrijk, Duitsland en Zweden en tot personen met een leeftijd van 25-65 jaar, geboren in de jaren 1937 (65 jaar in 2002) tot en met 1987 (25 jaar in 2012). In totaal bestaat het geanalyseerde Nederlandse bestand uit 6.462 respondenten. We bestuderen trends over geboortecohorten. Ten aanzien van onderwijsongelijkheid kan dit zonder veel problemen, als we ervan uitgaan dat iedereen rond zijn 25ste de schoolloopbaan heeft afgerond. Ten aanzien van de bereikte beroepsstatus ten tijde van het interview (2002-2012) zijn vergelijkingen tussen cohorten wat lastiger te maken. Met de herhaalde cross-secties bestaat er in onze data geen perfecte correlatie tussen geboortjaar en leeftijd, dus we kunnen leeftijd en cohort tegelijkertijd in de modellen opnemen. Maar oudere geboortecohorten hebben hun beroepsstatus op een latere leeftijd gerapporteerd dan de jongere cohorten. We moeten dus de veronderstelling maken dat de (gemodelleerde) leeftijds-effecten gelijk zijn voor de verschillende geboortecohorten.

We schatten regressiemodellen met een lineaire trend over vijf- of zesjaarscohorten (1937-1941 tot en met 1982-1987). Meer gedetailleerde trends voor elk cohort afzonderlijk leiden tot min of meer dezelfde conclusies als deze meer eenvoudige lineaire trend.

We controleren in alle modellen voor geslacht en in de modellen van de beroepsstatus ook voor leeftijdsgroep (25-34, 35-44, 45-54, en 55-65). De resultaten worden getoond in figuren waarin de marginale effecten van de verklarende variabelen worden weergegeven (voor beroepsstatus voor de leeftijdsgroep 35-44 jaar).

We kijken naar stratificatievariabelen – opleiding en beroep van de ouders toen de respondent (kind) 14 jaar oud was (we nemen de hoogste van beide ouders), opleiding van het kind, en beroepsstatus van het kind – op een *nominale* en een *positionele* manier. Als nominale meting van opleidingsniveau hanteren we de indeling in de volgende niveaus: (1) minder dan lager secundair onderwijs (basisonderwijs en onafgemaakt lbo, mavo of vmbo), (2) lager secundair onderwijs (lbo-, mavo-, vmbo-niveau), (3) hoger secundair onderwijs (havo, vwo, mbo), (4) post-secundair onderwijs,

(5) hbo/universiteit. Deze indeling gebruiken we voor zowel de kinderen als de ouders.

Een positionele maat van scholing kijkt naar de verdeling van opleidingskwalificaties binnen het eigen cohort. De positionele maat verkrijgen we door de *ridit* te nemen van het opleidingsniveau binnen het eigen cohort. Een *ridit* is een proportionele score (tussen 0-1) van het klassenmidden van de opleidingscategorie waartoe men behoort binnen het eigen cohort. Waar een gewone proportionele score de bovengrens van een opleidingscategorie neemt, neemt de *ridit* het klassenmidden. Het beroep van de ouders is in de ESS gemeten met een beperkt aantal beroepsgroepen die soms niet eenvoudig hiërarchisch te ordenen zijn. Daarom maken we een onderscheid in vier wel te ordenen beroepsniveaus; van hoog naar laag zijn dit: managers/professionals, routine hoofdarbeiders, geschoolde handarbeiders, ongeschoolde handarbeiders. Voor de bereikte beroepspositie van de kinderen maken we gebruik van een meer gedetailleerde maat, door beroepen te rangschikken op sociaaleconomische status. Dat is gedaan met de 'international socio-economic index of occupations' van Ganzeboom en Treiman (1996).

4. Opvoeding en ongelijke kansen: de rol van de culturele opvoeding bij de overdracht van ongelijke kansen tussen generaties

Natascha Notten

Inleiding

Centraal in dit hoofdstuk staat de rol van ouderlijke opvoeding bij het al dan niet doorgeven van maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving. Het uitgangspunt is dat in een meritocratische samenleving de levenskansen van kinderen verdeeld zijn op basis van eigen verdienste (*achievement*), en dat sociale herkomst (*ascription*) een onbetekenende of in ieder geval minder dominante rol speelt bij het verkrijgen van maatschappelijke posities en succes. Idealiter betekent dit dat voor kinderen in een dergelijke samenleving de ouderlijke socialisatie, ofwel opvoeding, geen sterk differentiërende rol (meer) speelt in het krijgen en benutten van kansen gedurende de levensloop. Dit hoofdstuk buigt zich over de vraag in hoeverre de huidige Nederlandse samenleving gekarakteriseerd kan worden als een meritocratische samenleving door het bestuderen van de eventuele intergenerationele overdracht op een aantal terreinen.

Opvoeden doen ouders op verschillende manieren. Ze doen dat bijvoorbeeld bewust of intentioneel, door het actief begeleiden van hun kinderen en door het stellen van regels (Baumrind, 1967). Zo kunnen ouders hun kinderen helpen bij het maken van huiswerk, of regels hanteren voor internetgebruik. Maar ouders voeden hun kinderen ook min of meer onbewust op, door het voorbeeld dat zij geven met hun eigen dagelijkse gedragingen (gewoonten, preferenties, normen) (Lareau, 2003). In sommige gezinnen gaan ouders regelmatig sporten of naar het theater, in andere gezinnen is dit niet of in mindere mate het geval. Kortom, ouders voeden hun kinderen op naar beste kunnen, maar hierin bestaan grote (sociale) verschillen. Dit sluit aan bij de sociale en culturele reproductietheorie van Bourdieu (Bourdieu, 1984). Deze theorie stelt dat de genoten opvoeding van groot belang is voor het latere maatschappelijke succes van een persoon. Ouders verschillen in de hoeveelheid competenties, vaardigheden, kennis, normen en waarden die zij in huis hebben. Dit betekent ook dat ouders significant verschillen

in de opvoeding die zij hun kinderen bieden. Deze verschillen kunnen leiden tot ongelijke kansen voor kinderen en tot sociale ongelijkheid, ook op de langere termijn.

Van sommige gewoonten, gedragingen en preferenties die ouders overdragen, is aangetoond dat ze de kansen van kinderen vergroten, zoals een gezonde leefstijl of kennis van cultuur (Jaeger, 2011; Ten Cate et al., 2013). Een dergelijke stimulerende opvoeding kan de kans op maatschappelijk succes later in het leven bevorderen. Ze kan bijvoorbeeld leiden tot meer onderwijssucces en een betere kans op de arbeidsmarkt. Maar ook op andere terreinen kan de ouderlijke opvoeding een langdurige invloed uitoefenen, als hulpbron of als beperking. Hierbij valt te denken aan cultuurparticipatie, gezondheid, risicogedrag en gezinsvorming. Volgens de culturele reproductietheorie hebben kinderen uit gezinnen met een hogere sociaaleconomische positie een voorsprong, omdat zij thuis vaker een stimulerende opvoeding ervaren. Bovendien stelt deze theorie dat vooral ouders uit de betere kringen proberen hun (bevoorrechte) maatschappelijke positie door te geven aan hun kinderen. De vraag is in hoeverre of in welke mate de bovengenoemde intergenerationele overdracht van ongelijkheid terug te vinden is in de Nederlandse samenleving. Wat is de rol van ouderlijke opvoeding bij het al dan niet doorgeven van maatschappelijke ongelijkheid in de Nederlandse samenleving?

Om inzicht te krijgen in de rol van opvoeding in de overdracht van ongelijke kansen tussen generaties wordt een aantal aspecten nader bekeken. Iedere paragraaf richt zich op een specifiek aspect van ouderlijke socialisatie of opvoeding, waarvan we op basis van empirisch onderzoek weten dat het van belang is voor een 'gezonde' ontwikkeling van kinderen en voor hun toekomstig succes en welzijn. Centraal staat de intergenerationele overdracht van ongelijkheid met betrekking tot onderwijssucces. Daarom zal een drietal aspecten van de ouderlijke culturele opvoeding bekeken worden, waarvan bekend is dat zij van invloed zijn op het onderwijssucces van kinderen: cultuurparticipatie, lezen en televisiekijken.

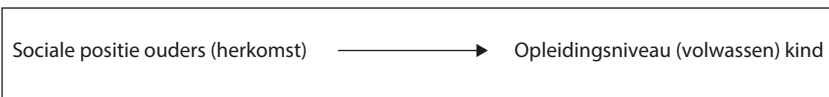
Intergenerationele overdracht – theorie

Waarom verwachten we dat de rol van de ouderlijke opvoeding zo relevant is? Er zijn verschillende theorieën die hier een antwoord op geven, maar het meest relevant voor het bestuderen van de relatie tussen sociale ongelijkheid en opvoeding zijn de moderniseringstheorie en de culturele reproductietheorie.

Moderniseringstheorie

Op basis van de moderniseringstheorie (Blau & Duncan, 1967) mogen we verwachten dat door tal van ontwikkelingen in de moderne samenleving de sociale positie van een persoon niet langer bepaald wordt op basis van zijn/haar geboorte (*ascription*) (zie figuur 1); individuele vaardigheden en competenties (*achievement*) zijn belangrijker geworden voor het bereiken van maatschappelijk succes. Dit betekent dat het directe effect van herkomst (dat wil zeggen opleidingsniveau of beroepsniveau van de ouders) op het opleidingsniveau van een persoon is afgenomen in de afgelopen decennia. Empirisch onderzoek lijkt deze trend naar meer openheid en mobiliteit te bevestigen (De Graaf & Luijkx, 1992).

Figuur 1: Het statusverwervingsmodel (Blau & Duncan, 1967)

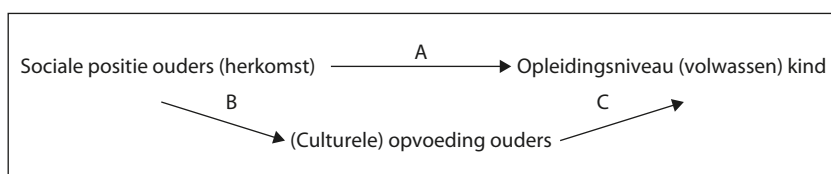
In de traditie van het onderzoek naar intergenerationele overdracht van ongelijkheid wordt het opleidingsniveau van een persoon gezien als een doorgeefluik van de sociale positie van ouders (De Graaf & Luijkx, 1992). Daarom wordt in dit hoofdstuk ook specifiek gekeken naar de invloed van herkomst en opvoeding op het uiteindelijke opleidingsniveau van (volwassen) kinderen. Ouders uit de hogere sociaaleconomische milieus geven hun positie en bijbehorende privileges en kansen door aan hun kinderen, of proberen dit in ieder geval, door het beïnvloeden van het opleidingsniveau van hun kinderen. De vraag is echter hoe ouders dat doen. In dit hoofdstuk wordt een aantal mogelijke verklaringen besproken op basis van de culturele reproductietheorie.

Culturele reproductietheorie

Als diploma's in de afgelopen decennia belangrijker zijn geworden, is het interessant hoe de relatie tussen herkomst en behaald opleidingsniveau tot stand komt. Hoe beïnvloeden ouders het opleidingsniveau van hun kinderen? Een belangrijke rol hierin is weggelegd voor de ouderlijke socialisatie ofwel opvoeding: de activiteiten die ouders thuis bewust en onbewust ondernemen en die bijdragen aan de cognitieve en culturele ontwikkeling van hun kinderen, en hierdoor bijdragen aan een succesvolle

schoolloopbaan. Vooral aan de culturele opvoeding wordt in dit proces een belangrijke rol toebedeeld, vanwege de nauwe samenhang tussen culturele hulpbronnen en gebruiken in het ouderlijk huis en de normen en benodigde competenties in het (met name hoger) onderwijs (Bourdieu, 1977). Wanneer kinderen opgroeien in gezinnen waar zij vanaf hun geboorte worden blootgesteld aan en opgevoed met normen, gedragingen en vaardigheden die ook op school van belang zijn en gewaardeerd worden (bijvoorbeeld leesvaardigheden, culturele competenties, kennis van cultureel erfgoed) dan hebben deze kinderen een voorsprong bij de start van hun schoolloopbaan. Deze bevoorrechte positie leidt tot grotere kansen op (toekomstig) onderwijs- en maatschappelijk succes. In figuur 2 wordt dit mechanisme weergegeven.

Figuur 2: Intergenerationele overdracht volgens de culturele reproductietheorie

Volgens de reproductietheorie kan het directe effect (pad A, figuur 2) weliswaar afnemen, maar het indirecte effect, via de opvoeding die ouders bieden (pad B*pad C, figuur 2), zou deze afname kunnen compenseren. Daardoor zou de totale invloed van herkomst op het uiteindelijke behaalde opleidingsniveau over de afgelopen decennia stabiel kunnen zijn of minder zijn afgenomen dan men zou verwachten op basis van de moderniseringstheorie.

Ook is het volgens het idee van compenserende strategieën (Bourdieu, 1984) mogelijk dat het indirecte effect van herkomst op het behaalde opleidingsniveau in de loop der tijd sterker is geworden. Door de onderwijsexpansie en de afname van financiële belemmeringen hebben in de moderne samenleving ook kinderen uit de lagere sociale milieus (meer) toegang tot de hogere niveaus van onderwijs. Bourdieu (1984) veronderstelt echter dat ouders uit de hogere lagen van de samenleving alternatieve strategieën ontwikkelen om hun kinderen toch op de betere posities te behouden en statusverlies te vermijden. Een gevolg hiervan is dat ouders bewuster en meer zijn gaan investeren in de opvoeding van hun kinderen, en vooral in die (culturele) competenties waarvan zij weten dat ze belangrijk zijn voor een succesvolle schoolcarrière. De

sterkte van deze relatie (pad B, figuur 2), oftewel de sociale ongelijkheid in culturele opvoedingsactiviteiten die ouders ondernemen, zal volgens deze gedachte de afgelopen decennia zijn toegenomen, waardoor ook het indirecte effect van herkomst, bij een gelijkblijvende sterkte van pad C (figuur 2), zal zijn toegenomen. In de volgende paragrafen zal dit mechanisme dat aan de basis ligt van een mogelijke intergenerationale overdracht van ongelijkheid per opvoedingsactiviteit bestudeerd worden.

Methode van onderzoek

In dit hoofdstuk wordt, naast het bespreken van eerder empirisch onderzoek, getracht meer inzicht te geven in de intergenerationale overdracht van ongelijkheid door het bovenstaande model (figuur 2) te toetsen met behulp van gegevens afkomstig uit de Familie Enquête Nederlandse Bevolking (1998, 2000, 2003, 2009). Dit wordt gedaan door per geboortecohort de relatie tussen ouderlijke herkomst, de ouderlijke opvoeding en het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau van inmiddels volwassen kinderen (25 jaar of ouder) te bestuderen. Het veronderstelde mechanisme van intergenerationale overdracht wordt bekeken voor negen verschillende geboortecohorten (periodes van 5 jaar), lopend van 1925 tot en met 1984. Hierdoor is het mogelijk uitspraken te doen over een periode van ongeveer zestig jaar.

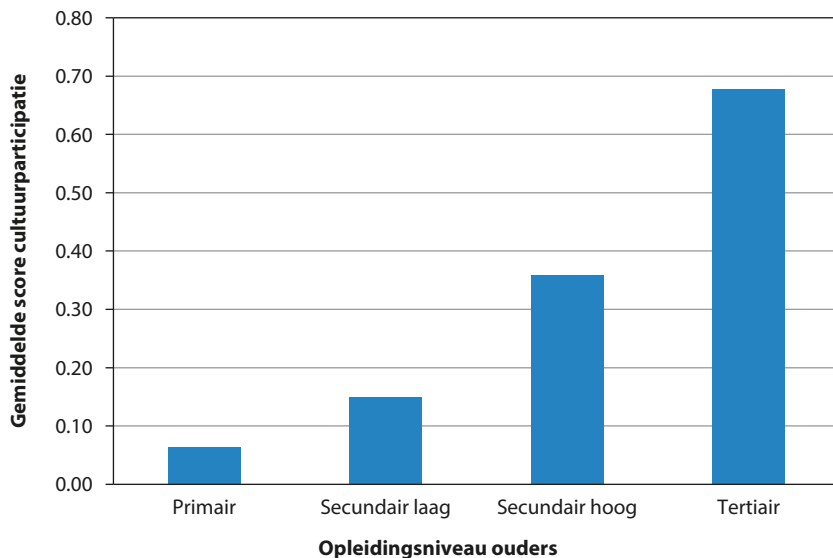
Omdat onderzoek naar socialisatie, intergenerationale overdracht en sociale mobiliteit gendersverschillen laat zien (Cristin, 2012; DiPrete & Buchmann, 2013; Van Langen et al., 2008; Wollscheid, 2013), zal het mechanisme dat hier onderzocht wordt (zie figuur 2) voor jongens (zonen) en meisjes (dochters) afzonderlijk in kaart gebracht worden. In dit hoofdstuk ligt de focus op trends in de relatie tussen de herkomst (opleiding en beroep) van de ouders en de ouderlijke culturele opvoeding (pad B, figuur 2). Daarnaast zal ook de relatie tussen de opvoedingsactiviteit en het uiteindelijke opleidingsniveau van het kind berekend worden (pad C, figuur 2). Het product van deze beide paden (B*C) geeft de totale indirecte relatie weer tussen de betreffende ouderlijke opvoedingsactiviteit en het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau. Door dit indirecte pad uit te rekenen voor opvolgende geboortecohorten kan inzicht verkregen worden in de ontwikkeling van de invloed van opvoeding over de tijd. Zie de bijlage voor een uitgebreidere beschrijving van de data en de gebruikte meetinstrumenten.

Cultuurparticipatie

Verschillen tussen gezinnen in opvoeding met cultuurparticipatie

Cultuurparticipatie wordt traditioneel gezien als een van de bestanddelen van het ouderlijk cultureel kapitaal (Bourdieu, 1984; Kraaykamp & Van Eijck, 2010; Notten et al., 2015). Het gaat hier om de elitaire vormen van cultuurparticipatie, zoals het bezoeken van musea en klassieke concerten. Deze worden wel aangeduid met Cultuur met een hoofdletter C. Het zijn culturele activiteiten die een duidelijk elitaire sociale status uitdragen, waardoor men zich door deze vorm van cultuurparticipatie onderscheidt van de massa. Daarnaast is de veronderstelling dat men, voor het kunnen genieten van dergelijke culturele activiteiten, over bepaalde cognitieve competenties moet beschikken (Ganzeboom, 1982). Het is dan ook begrijpelijk dat niet alle ouders deze culturele evenementen bezoeken. Het zijn vooral hoger opgeleide ouders die (frequent) kunstmusea bezoeken en naar een opera of balletvoorstelling gaan. Lager opgeleide ouders nemen weinig tot niet deel aan deze elitaire culturele activiteiten. Er is dan ook sprake van een significante en persistente sociale differentiatie (sociale ongelijkheid) in cultuurparticipatie, en

Figuur 3: Cultuurparticipatie ouders naar opleidingsniveau ouders

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

deze kloof wordt wereldwijd gevonden (Katz-Gerro, 2002; Kraaykamp et al., 2013; Purhonen et al., 2011). In figuur 3 wordt de sociale ongelijkheid in cultuurparticipatie in Nederland getoond, waarbij cultuurparticipatie wordt gemeten met een schaal die het gemiddelde van het aantal bezoeken aan kunstmusea, klassieke concerten, opera en ballet per jaar weergeeft.

Relatie cultuurparticipatie ouders en cultuurparticipatie kind

Een lange traditie van onderzoek naar cultuurparticipatie laat zien dat ouders hun culturele voorkeuren overdragen op hun kinderen (Nagel, 2010; Nagel & Ganzeboom, 2015; Van Hek & Kraaykamp, 2013), zowel door het voorbeeld te geven maar ook door samen met het kind culturele evenementen te bezoeken. Dus wanneer ouders regelmatig klassieke concerten bezoeken en hiermee een voorbeeld geven, zullen hun kinderen dit gedrag overnemen en later ook regelmatig terug te vinden zijn in de concertzaal. En wanneer ouders samen met hun kinderen musea bezoeken, zal deze voorkeur beklijven en zullen deze kinderen gedurende hun leven vaker musea bezoeken dan kinderen afkomstig uit gezinnen waar ouders dit niet deden. Tolsma en Wolbers (2010) tonen aan dat de sterkte van de overdracht van museumbezoek van ouder op kind gelijk is gebleven sinds de jaren negentig. Echter, de intergenerationele overdracht van het bezoeken van opera en klassieke concerten is afgenomen (Tolsma & Wolbers, 2010).

Relatie cultuurparticipatie ouders en onderwijssucces kind

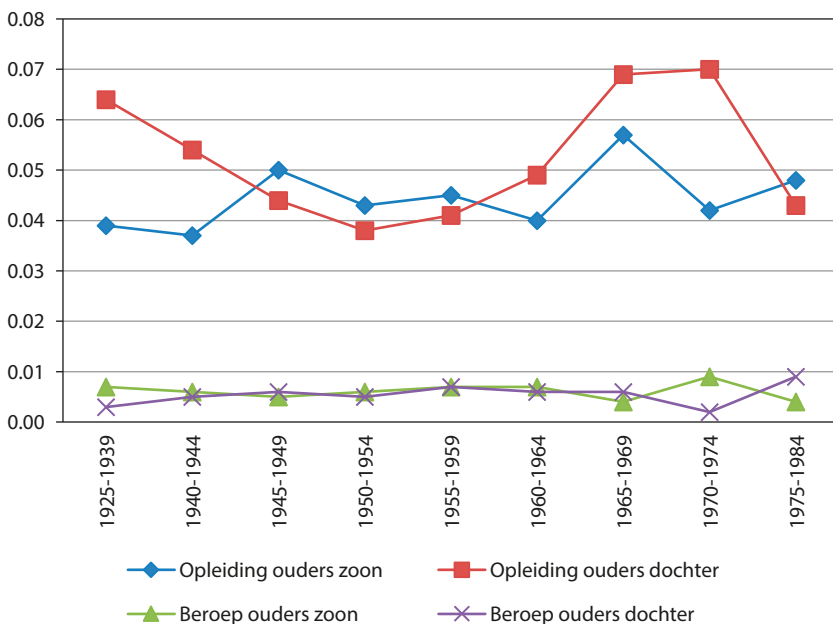
Uit nationaal en internationaal onderzoek naar de intergenerationele overdracht van sociale ongelijkheid blijkt dat de mate waarin ouders cultureel participeren een belangrijke voorspeller is van het onderwijssucces van hun kind (Bourdieu & Passeron, 1990 [1977]; De Graaf, 1986; Dumais, 2005). Kinderen van ouders die graag culturele evenementen bezoeken, krijgen van jongs af aan culturele voorkeuren en gedragingen mee die hun een voorsprong geven in het Nederlandse schoolsysteem (Van Hek & Kraaykamp, 2013). Dit resulteert uiteindelijk in een hoger opleidingsniveau (De Graaf et al., 2000; Kraaykamp & Van Eijck, 2010). Zowel voor zonen als voor dochters geldt dat het opgroeien in een gezin waarin ouders cultureel participeren een positieve invloed uitoefent op hun schoolprestaties (Van Hek et al., 2015).

Veranderende rol cultuurparticipatie ouders?

Hoewel kinderen geboren tussen 1925 en 1984 rapporteren dat hun ouders meer aan cultuur zijn gaan participeren, blijkt de kloof tussen ouders met een verschillende sociaaleconomische achtergrond redelijk stabiel. Ouders zijn in de loop der tijd meer culturele bagage aan hun kinderen mee gaan geven, maar dit zijn in alle bestudeerde geboortecohorten vooral de hoger opgeleide ouders geweest.

Hoger opgeleide ouders en ouders met een hogere beroepsstatus zijn cultureel actiever dan ouders uit sociaaleconomisch lagere gezinnen, en dit geldt voor zowel zonen als dochters (zie ook figuur 4). Maar niet voor alle geboortecohorten in dezelfde mate. Voor meisjes zien we in eerste instantie een afname in de sociale ongelijkheid in ouderlijke cultuurparticipatie; het effect van het opleidingsniveau van de ouders neemt af tot het cohort 1955-1954. Daarna blijkt de samenhang tussen het opleidingsniveau van de

Figuur 4: Pad B – relatie herkomst ouders en cultuurparticipatie ouders

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van herkomst ouders op cultuurparticipatie ouders per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.

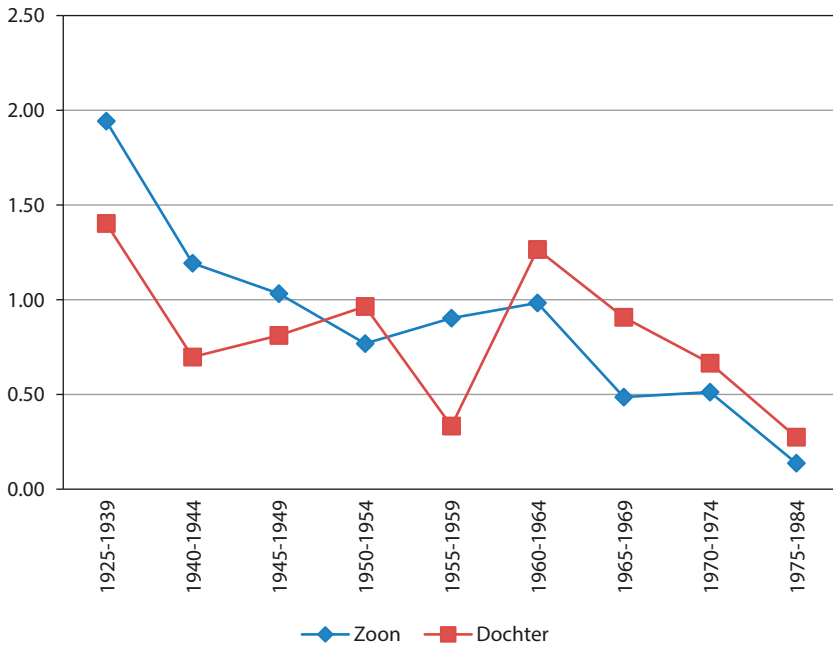
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

ouders en het voorbeeld dat zij geven door hun cultuurparticipatie weer toe te nemen tot en met het geboortecohort 1970-1974. Het laatste cohort laat voor opleidingsniveau een daling zien, hierdoor is het effect van het ouderlijk opleidingsniveau in dit geboortecohort voor zonen en dochters vrijwel gelijk. Echter, het laatste geboortecohort omvat een gering aantal respondenten, hetgeen de resultaten voor dit geboortecohort minder betrouwbaar maakt. Voor de zonen lijkt, ondanks wat lichte schommelingen, de opleidingsongelijkheid in de ervaren opvoeding met cultuurparticipatie redelijk stabiel. De invloed van de beroepsstatus van de ouders laat voor de zonen een lichte daling zien, en voor de dochters een minimale toename. Door de fluctuaties over de verschillende cohorten is er geen sprake van een significante toe- of afname in de relatie tussen herkomst en de geboden culturele opvoeding.⁴ Dit geldt zowel voor meisjes als voor jongens. Met uitzondering van de geboortecohorten 1925-1939 en 1970-1974 zijn er in de verschillende geboortecohorten geen significante verschillen tussen zonen en dochters in de relatie tussen herkomst en de ervaren opvoeding met cultuurparticipatie.

Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze trend zich heeft doorgezet. Tolsma en Wolbers (2010) laten zien dat, hoewel tot de jaren negentig in Nederland de sociale ongelijkheid in museumbezoek toenam, er sindsdien sprake is van een afnemende sociale ongelijkheid in museumbezoek doordat onder lager opgeleiden het aantal bezoeken is toegenomen. Ook voor het bezoeken van opera en klassieke concerten is de sociale ongelijkheid afgenomen, dit heeft echter vooral te maken met een afname onder de hoog opgeleiden. Dit zou kunnen betekenen dat voor kinderen geboren na 1984 de gevestigde sociale ongelijkheid in opvoeding met cultuurparticipatie afneemt.

De algemene conclusie is dat er geen significante toe- of afnemende trend is in de sterkte van pad B; in de loop der tijd is de sociale ongelijkheid in ervaren ouderlijke elitaire culturele opvoeding min of meer gelijk gebleven. Dit duidt op een persistente sociale ongelijkheid, wat niet strookt met het idee van een toenemende meritocratische samenleving.

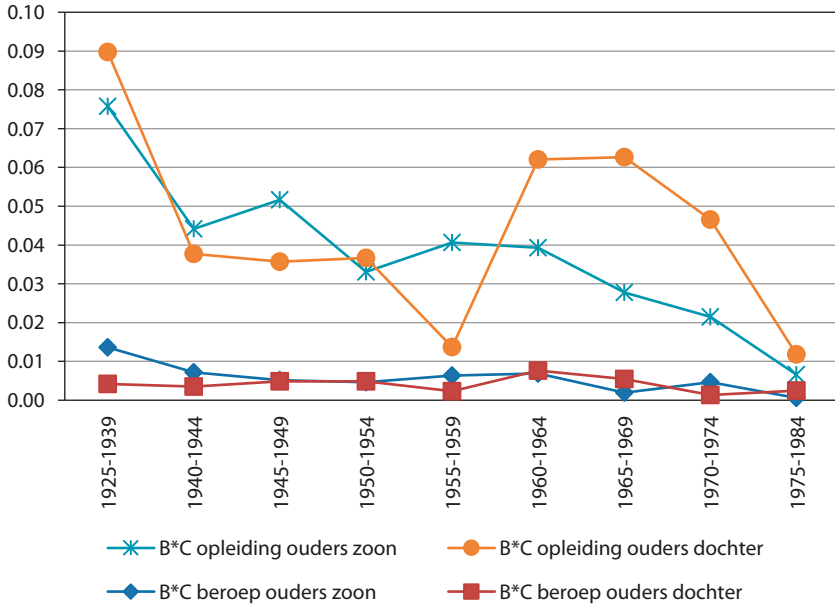
4 Waar hier en verderop in de tekst sprake is van een (in)significante toe- of afname of een significant verschil tussen zonen en dochters is deze steeds getoetst door een interactieterm tussen cohort (lineair) of geslacht (per geboortecohort) en de relevante variabele in de regressievergelijking op te nemen.

Figuur 5: Pad C – relatie cultuurparticipatie ouders en onderwijssucces

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van cultuurparticipatie ouders op onderwijssucces per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

De positieve resultaten in figuur 5 tonen dat kinderen die opgroeien met ouders die regelmatig culturele evenementen bezoeken een hoger uiteindelijk opleidingsniveau behalen dan kinderen die dit niet hebben ervaren. Dit geldt zowel voor zonen als dochters. Maar er zijn in de afgelopen jaren in de relatie wel veranderingen opgetreden: zowel voor zonen als dochters is de culturele opvoeding minder van belang geworden voor hun onderwijssucces (zie ook Kraaykamp & Van Eijck, 2010). Vooral voor zonen is deze dalende trend duidelijk zichtbaar. En hoewel er voor meisjes meer fluctuaties zijn in de relatie culturele opvoeding en onderwijssucces, blijkt ook voor hen de dalende lijn significant. Hoewel in de eerste helft van de twintigste eeuw cultuurparticipatie voor zonen meer van belang blijkt, lijken de rollen later om te draaien en de genders verschillen af te nemen. Echter, de verschillen tussen zonen en dochters zijn niet significant. De conclusie is dat (sinds 1925) het opgroeien in een gezin met ouders die regelmatig elitaire culturele activiteiten bezoeken minder van belang is geworden voor het uiteindelijke opleidingsniveau van zowel zonen als dochters.

Figuur 6: Pad B*C – mediatie herkomst ouders via cultuurparticipatie ouders

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van het indirecte effect van herkomst ouders (via voorbeeld cultuurparticipatie) op het uiteindelijke opleidingsniveau van het kind, per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

Zoals eerder beschreven bieden ouders een bepaalde culturele opvoeding (pad B, figuur 2), en deze opvoeding heeft vervolgens invloed op het schoolsucces van een kind (pad C, figuur 2). Maar is de sterkte of invloed van dit mechanisme gelijk voor mensen geboren in verschillende periodes? In hoeverre is de invloed van de sociaaleconomische status van de ouders op het opleidingsniveau van hun kinderen als gevolg van de geboden opvoeding (pad B*C) veranderd in de loop der tijd? In figuur 6 wordt deze relatie, ofwel de indirecte invloed van herkomst via de opvoeding met cultuurparticipatie, gepresenteerd voor zonen/jongens en dochters/meisjes afzonderlijk.

Het indirecte effect van de opleiding van de ouders via de culturele opvoeding vertoont voor zowel meisjes als jongens in het algemeen een dalende trend over de cohorten. Voor jongens is het indirecte effect van de opleiding van de ouders vanaf het cohort 1965-1969 niet meer significant. Voor de meisjes is het patroon grilliger; een daling in de cohorten voor 1950, maar een duidelijk groter effect en dus grotere mate waarin sociale ongelijkheid wordt doorgegeven in de geboortecohorten 1960-1974. Voor

meisjes lijkt er daardoor geen eenduidige afname te zijn in de indirecte invloed van het opleidingsniveau van de ouders via de culturele opvoeding. Het indirecte effect van het beroep van de ouders vertoont een dalende lijn voor jongens, voor meisjes zijn er wat fluctuaties die geen eenduidig beeld laten zien.

Lezen

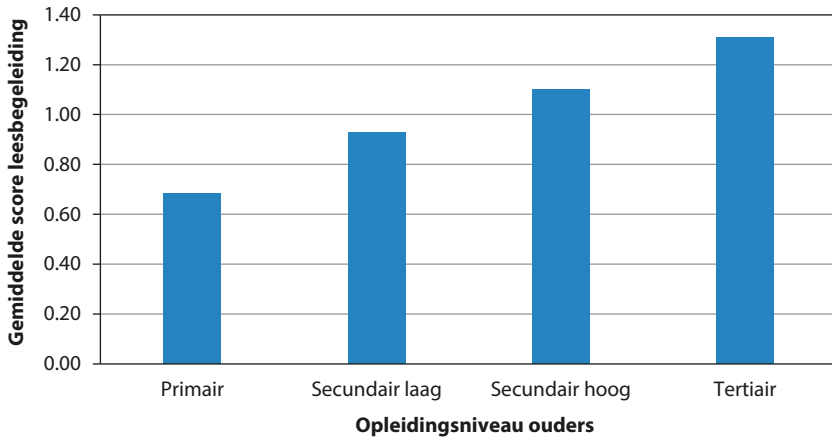
Verschillen tussen gezinnen in leesopvoeding

Onderzoek heeft al veelvuldig aangetoond dat er een relatie is tussen het cultureel kapitaal in het gezin van herkomst en de onderwijsprestaties van een persoon. Naast cultuurparticipatie in de vorm van het bezoeken van musea of toneelvoorstellingen wordt ook lezen gezien als een vorm van cultureel gedrag en cultureel kapitaal (De Graaf et al., 2000; Notten et al., 2015).

Volgens Bourdieu (1977) behoren taal- en leesvaardigheden tot de linguïstische en culturele competenties die de 'belichaamde staat' van cultureel kapitaal vertegenwoordigen. En zoals de naam al doet vermoeden, is deze vorm van cultureel kapitaal sterk aan de persoon gebonden en niet eenvoudig te verkrijgen. Deze vorm van cultureel kapitaal is volgens Bourdieu (1977) essentieel voor een succesvolle schoolloopbaan, maar kan alleen voortgebracht worden door ouderlijke socialisatie (lees: opvoeding), waarbij hij het belang benadrukt van een vroege start van dit socialisatieproces (Bourdieu, 1986). Kortom, de overdracht van cultureel kapitaal in de vorm van leesvaardigheden in het ouderlijk huis is een van de kernelementen van de overdracht van sociale ongelijkheid.

Leesvaardigheden worden niet in alle gezinnen in dezelfde mate van ouders op kind overgedragen: er zijn grote sociale verschillen. Zo laat eerder empirisch onderzoek, zowel nationaal als internationaal, keer op keer zien dat hoger opgeleiden vaker lezen dan lager opgeleiden (Notten et al., 2015; Kraaykamp & Dijkstra, 1999). Deze traditionele kloof in leesgedrag wordt ook in de huidige Nederlandse samenleving teruggevonden. Ongeacht de 'ontlezing', ofwel het verschijnsel dat er in de Nederlandse samenleving de afgelopen decennia steeds minder wordt gelezen (SCP, 2013), zijn het vooral de hoog opgeleiden die blijven lezen, zowel digitaal als op papier (Sonck & De Haan, 2015).

Deze sociale verschillen in leesgedrag gelden natuurlijk ook voor ouders; hoger opgeleide ouders lezen meer dan lager opgeleide ouders. Daarnaast

Figuur 7: Leesbegeleiding naar opleidingsniveau ouders

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

is er ook een verschil in wat er gelezen wordt. Hoger opgeleide ouders lezen meer complexe en informatieve literatuur (Notten & Kraaykamp, 2009).

Behalve het voorbeeld dat ouders geven met hun eigen leesvoorkeuren zijn er tussen gezinnen ook verschillen in de leesbegeleiding die ouders hun kinderen bieden (Van Steensel, 2006). In sommige gezinnen wordt er iedere avond voorgelezen, in andere gezinnen is dit minder vaak of helemaal niet het geval (Notten, 2012; Stichting Lezen, 2015). Figuur 7 toont de sociale ongelijkheid in ouderlijke leesbegeleiding, waarbij leesbegeleiding verwijst naar het aantal keer dat ouders hun kinderen boeken voorlezen, met hun kinderen discussiëren over boeken, boeken cadeau doen voor verjaardagen of Sinterklaas en/of interesse tonen in wat hun kinderen lezen. Hoewel er minder gelezen wordt in de Nederlandse gezinnen, is er in de afgelopen decennia wel meer aandacht besteed aan de leesbegeleiding. Zowel zonen als dochters rapporteren dat sinds 1925 de frequentie waarmee ouders de leesvaardigheden van hun kinderen begeleiden is toegenomen.

Relatie leesbegeleiding en leesgedrag kind

Uit tal van onderzoeken blijkt een duidelijke relatie tussen de vroege leessocialisatie in het ouderlijk huis, en de taal- en leesvaardigheden van kinderen bij de start van hun schoolcarrière (Bus et al., 1995). Vaak worden onder de vroege taal- en leessocialisatie door ouders verschillende activiteiten verondersteld, zoals het voorlezen van boekjes, maar

ook het zingen van liedjes en samen maken van letterpuzzels. Deze activiteiten hebben een significant positieve invloed op de vroege leesvaardigheden van kinderen (Burgess et al., 2002; De Jong & Leseman, 2001; Leseman et al., 2007). De invloed van de vroege leessocialisatie op vroege leesvaardigheden lijkt vaak te verlopen via de vroeg (aan)geleerde taalvaardigheden (Niklas & Schneider, 2013). Maar ook op de middellange en lange termijn worden effecten gevonden van de vroege leessocialisatie op de leesvaardigheden van kinderen (De Jong & Leseman, 2001; Kloosterman et al., 2010; Sénéchal, 2006). Ook de ervaren leesbegeleiding in het ouderlijk gezin gedurende de kindertijd (zoals voorlezen, discussiëren over boeken) heeft nog lange tijd invloed op het leesgedrag van een kind (Notten et al., 2012). Volgens sommige onderzoekers is deze invloed sterker dan de socialisatie via school (Nagel & Verboord, 2012). De bevindingen van studies op dit terrein laten zien dat kinderen die opgroeien in een gezin waar lezen gestimuleerd wordt, vaardiger lezers zijn en ook meer lezen in hun vrije tijd (meer leesplezier ervaren) dan kinderen die hier thuis niet mee opgegroeid zijn (Jaeger, 2011; OECD, 2011; Verboord & Van Rees, 2003).

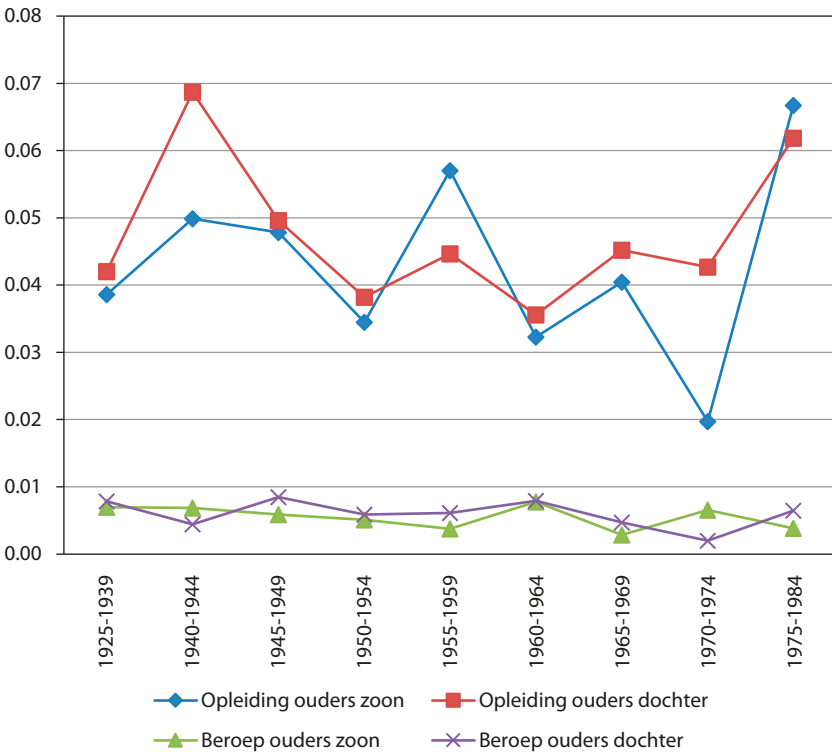
Relatie leesbegeleiding en onderwijssucces kind

Hoog opgeleide ouders lezen meer, lezen hun kinderen vaker voor en praten thuis vaker over boeken met hun kinderen dan laag opgeleide ouders (Notten, 2012). Dit heeft onder meer gevolgen voor hun onderwijsloopbaan (Jaeger, 2011). Bourdieu (1984) stelt in zijn sociale en culturele reproductietheorie dat ouders hun sociale positie (zoals opleidingsniveau en beroepsstatus) overdragen op hun kinderen, en dat deze overdracht verloopt via de culturele socialisatie. Dit betekent dat ouders uit sociaaleconomisch hogere gezinnen hun kinderen een voorsprong kunnen geven door de leesopvoeding die zij bieden. Taal- en leesvaardigheden zijn belangrijk voor een succesvolle schoolcarrière. Het feit dat kinderen uit hoger opgeleide gezinnen beter presteren op school kan dus mede verklaard worden doordat deze kinderen thuis gestimuleerd zijn in het aanleren van leesvaardigheden (Evans et al., 2010). Ook in de huidige Nederlandse samenleving spelen leesvaardigheden van kinderen en jongeren een onderscheidende rol in hun onderwijsloopbaan (Van Steensel, 2006). De verschillen zijn goed zichtbaar bij de start, maar blijven aanwezig gedurende de basisschoolperiode en zijn nog terug te vinden in het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau (Kloosterman et al., 2010; Notten & Kraaykamp, 2010).

Veranderende rol leesopvoeding ouders?

Onderzoek heeft aangetoond dat de afname in leestijd in Nederland in de afgelopen decennia ('ontlezing') niet te wijten is aan een afname in ouderlijke leessocialisatie (Verboord & Van Rees, 2003). Integendeel, in de afgelopen decennia (sinds 1925) zijn ouders steeds meer aandacht gaan besteden aan leesbevordering. Hoewel dochters aangeven in het algemeen meer leesbegeleiding te ontvangen, zijn zowel zonen als dochters in toenemende mate door hun ouders gestimuleerd op het gebied van lezen. Maar dit betekent niet dat de ongelijkheid hiermee is opgeheven. Er zijn en blijven in deze periode significante sociale verschillen zichtbaar in de

Figuur 8: Pad B – relatie herkomst ouders en ervaren leesbegeleiding

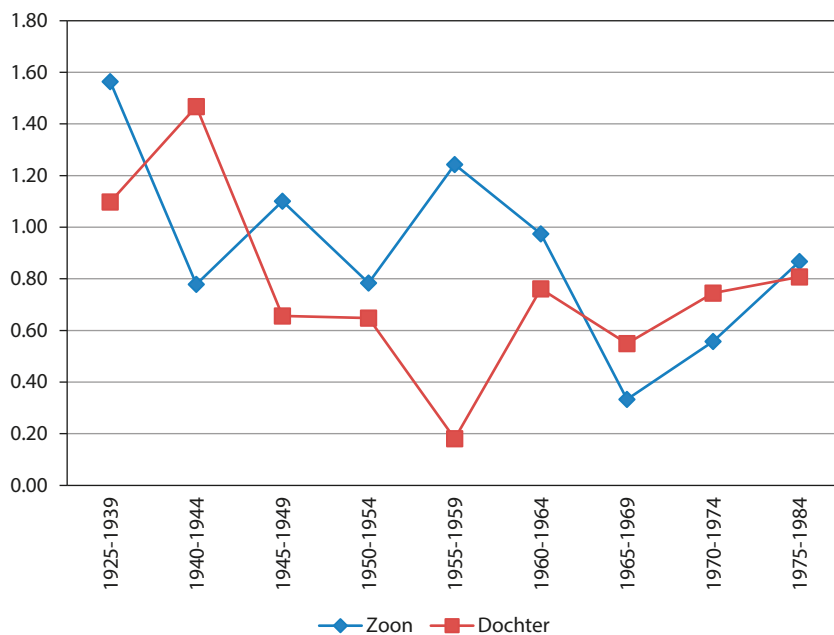

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van herkomst ouders op leesbegeleiding ouders per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

door ouders aangeboden leesbegeleiding. Zowel zonen als dochters met hoger opgeleide ouders en/of ouders met een hogere beroepsstatus rapporteren meer leesbegeleiding dan kinderen uit sociaaleconomisch lagere gezinnen (figuur 8). Ondanks fluctuaties geldt dit voor de bestudeerde geboortecohorten in ongeveer gelijke mate: er is geen significante trend te onderscheiden in de relatie tussen herkomst ouders en leesbegeleiding. Oftewel, de sociale ongelijkheid in ouderlijke leesbegeleiding is over de gehele periode gezien redelijk stabiel. Een uitzondering lijkt het geboortecohort 1975-1984; het verschil tussen hoger en lager opgeleide ouders in geboden leesbegeleiding is hier groter dan bij de voorgaande cohorten. In hoeverre dit een daadwerkelijk stijgende trend is, moet toekomstig onderzoek uitwijzen, ook omdat het aantal respondenten in dit geboortecohort beduidend kleiner is dan de aantallen in de overige cohorten. Voor zonen en dochters zijn de ontwikkelingen min of meer gelijk.

In figuur 9 wordt de relatie tussen de ouderlijke leesbegeleiding en het onderwijssucces van hun kinderen getoond (pad C). Er is een duidelijk

Figuur 9: Pad C – relatie leesbegeleiding en onderwijssucces

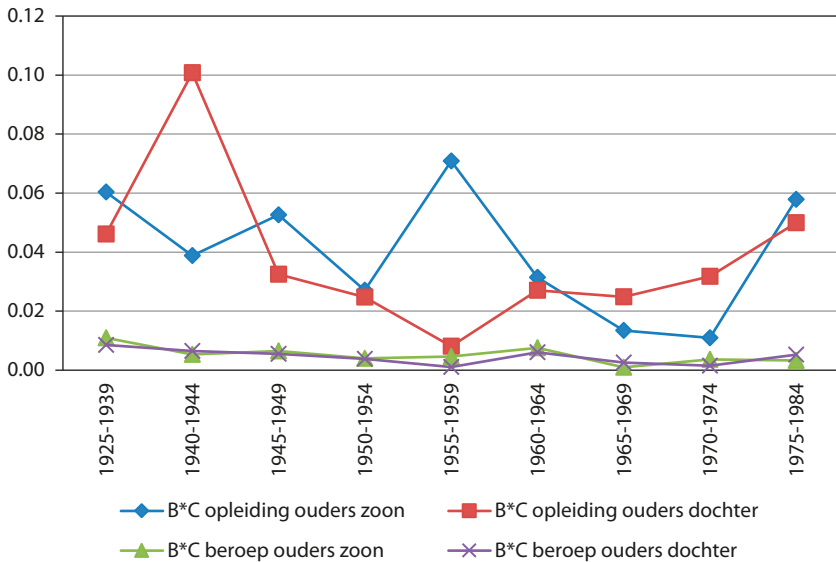

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van leesbegeleiding ouders op onderwijssucces per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

verband tussen leesbegeleiding en onderwijssucces: kinderen die opgroeien in een gezin waarin aandacht besteed wordt aan leesbegeleiding behalen een hoger uiteindelijk opleidingsniveau, ongeacht het jaar van geboorte. Maar voor zowel dochters als zonen vertoont de correlatie tussen leesbegeleiding en onderwijssucces een significant dalende trend. Ook voor de jongste geboortecohorten draagt ouderlijke leesbegeleiding nog steeds bij aan een succesvolle schoolloopbaan, maar minder sterk dan voor kinderen geboren tussen 1925-1944. Voor dochters lijkt vanaf 1960 de relatie min of meer stabiel. De jongste geboortecohorten laten weer een lichte stijging zien, wellicht is dit een aanzet tot een positieve trend in de invloed van leesbegeleiding op onderwijssucces voor kinderen geboren na 1984.

Empirisch onderzoek laat zien dat de ouderlijke leesopvoeding nog steeds een significante rol speelt bij de intergenerationele overdracht van ongelijkheid (Notten & Kraaykamp, 2010; Jaeger, 2011). Ouders bieden een bepaalde leesbegeleiding (pad B, figuur 8), en deze leesbegeleiding is van invloed op het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau van een persoon (pad C, figuur 9). De vraag is echter in hoeverre in de intergenerationele

Figuur 10: Pad B*C – mediatie herkomst ouders via leesbegeleiding

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van het indirecte effect van herkomst ouders (via leesbegeleiding) op het uiteindelijk opleidingsniveau van het kind, per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

overdracht van ongelijkheid veranderingen zijn opgetreden; in hoeverre is de mediërende rol van leesbegeleiding in dit proces van overdracht toe- of afgenomen in de afgelopen decennia in de Nederlandse samenleving?

Het product van beide besproken paden (pad B*pad C) laat het totale indirecte effect zien van de herkomst van de ouders, via de leesopvoeding, op het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau van een persoon. En door dit indirecte effect uit te rekenen voor oplopende geboortecohorten (zie figuur 10) kan enig inzicht verkregen worden in de ontwikkeling van de rol van leesopvoeding bij het doorgeven van (on)gelijke kansen aan kinderen over de tijd.

In figuur 10 wordt de mediërende rol van leesbegeleiding gepresenteerd. De rol van leesbegeleiding bij het doorgeven van het beroepsniveau van de ouders lijkt vooral voor zonen in de loop der tijd af te nemen, voor meisjes lijkt het een wat meer stabiel verband. De rol van leesopvoeding in het doorgeven van de ouderlijke sociaaleconomische status via het ouderlijk opleidingsniveau verloopt voor meisjes meer curvilineair; na een eerste afname lijkt vanaf het geboortecohort 1955-1959 de rol van leesbegeleiding in de intergenerationele overdracht toe te nemen. Voor jongens zijn mogelijke veranderingen in de intermediërende rol van leesopvoeding voor het ouderlijk opleidingsniveau minder helder; behalve een weinig beduidende rol in de geboortecohorten 1965-1974 lijkt de mediërende rol van leesbegeleiding min of meer stabiel.

Televisiekijken

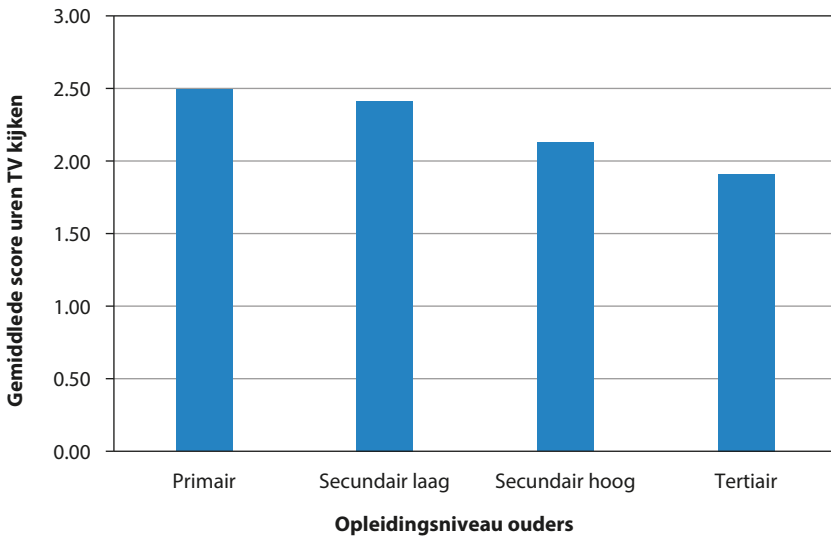
Verschillen tussen gezinnen

De televisie deed haar intrede in de Nederlandse samenleving in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Hoewel de aanschaf van een televisietoestel in eerste instantie was weggelegd voor de financieel beter gesitueerden, vond het medium al snel zijn weg naar het brede publiek. In de meerderheid van de Nederlandse huiskamers is de televisie dominant. We spreken bij dergelijke ontwikkelingen ook wel van een 'dalend cultuurgood': het sociale aanzien dat het bezit van een televisie opleverde nam al snel af, waarmee televisiekijken voor de hoger opgeleiden een minder aantrekkelijke culturele activiteit is geworden om zich te onderscheiden van de massa. We zien in de moderne Nederlandse samenleving dan ook dat hoger opgeleide ouders minder tv-kijken dan laagopgeleide ouders (Sonck & De Haan, 2015; Notten & Kraaykamp, 2010; zie figuur 11). En als ouders in sociaaleconomisch hogere gezinnen televisiekijken, gaat hun voorkeur uit naar meer culturele en

informatieve programma's, terwijl in gezinnen met lager opgeleide ouders meer naar amusement wordt gekeken. Verder besteden hoog opgeleide ouders meer tijd aan het begeleiden van hun kinderen bij televisiekijken dan lager opgeleide ouders. Zo hanteren hoog opgeleide ouders vaker regels over de tijd die aan tv-kijken besteed mag worden en het soort programma's dat gekeken mag worden (Notten & Kraaykamp, 2009).

Wat betreft voorkeuren voor de inhoud van tv-programma's is de sociale ongelijkheid stabiel in de afgelopen decennia: hoger opgeleiden kijken meer culturele programma's, lager opgeleiden meer amusement. Trends in voorkeuren voor tv-programma's laten echter ook zien dat de smaak van hoger en lager opgeleide ouders sinds 1998 dichter bij elkaar komt (Tolsma & Wolbers, 2010). Sinds de eeuwwisseling geven kinderen dus aan dat hun hoger opgeleide ouders minder culturele programma's en meer amusement zijn gaan kijken. Lager opgeleide ouders zijn meer naar culturele programma's gaan kijken. Dus sociale ongelijkheid in preferentie voor de inhoud van tv-programma's tussen gezinnen (ouders) lijkt af te nemen in de meest recente decennia. In deze paragraaf wordt bestudeerd in hoeverre een dergelijke ontwikkeling ook te zien is voor het tv-voorbeeld dat ouders geven met de tijd die zij besteden aan televisiekijken.

Figuur 11: Tv-voorbeeld (tijd) naar opleidingsniveau ouders

Noot: Respondenten hebben aangegeven hoe vaak hun ouders tv-keken: (0) nooit, (1) minder dan 1 uur, (2) tussen 1 en 2 uur, (3) tussen 2 en 3 uur, (4) meer dan 3 uur per dag.

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=4958

Relatie televisieopvoeding en televisiekijken kind

De algemene veronderstelling is dat kinderen het gedrag van hun ouders kopiëren (Bandura & Walters, 1963; Bronfenbrenner, 1979). Vroeg geleerde gedragingen en voorkeuren blijven de rest van het leven aanwezig. Deze imitatie-theorie sluit aan bij Bourdieus sociale en culturele reproductietheorie (1984), die veronderstelt dat de vroege culturele socialisatie doorslaggevend is bij het ontwikkelen van (toekomstige) culturele voorkeuren en leefstijlen. Kortom, naast cultuurparticipatie en leesgedrag geven ouders door het voorbeeld dat zij geven ook hun tv-voorkeuren door aan hun kinderen, door middel van hun eigen gedrag. Naast de voorbeeldfunctie die ouders uitoefenen, kunnen zij hun kinderen ook begeleiden in hun tv-gedrag door het stellen van regels of door erover te praten (Valkenburg et al, 1999). Wanneer ouders meer regels hanteren, kijken kinderen minder vaak tv, en dit verband blijft de rest van hun leven aanwezig (Notten et al., 2012).

Vanuit de imitatie-theorie en culturele reproductietheorie is de veronderstelling dat kinderen die opgroeien in een gezin waarin veel culturele en informatieve tv-programma's worden bekeken deze voorkeuren overnemen van hun ouders. Hoewel onderzoek laat zien dat dit verband in de afgelopen decennia minder sterk is geworden (Tolsma & Wolbers, 2010) is deze samenhang nog steeds aanwezig. Naast het onderscheid in de programma's waarnaar gekeken wordt in het ouderlijk gezin is ook de tijd die ouders besteden aan tv-kijken van belang in de tv-opvoeding die zij bieden (Notten & Kraaykamp, 2010). Wanneer de ouders de gewoonte hebben veel tv te kijken, en dus deze voorkeur in hun voorbeeldfunctie benadrukken, wordt dit door hun kinderen overgenomen. Wanneer kinderen opgroeien in gezinnen waarin ouders veel tijd besteden aan tv-kijken, dan zullen zij zelf ook veel tijd besteden aan tv-kijken.

Relatie televisieopvoeding en onderwijssucces

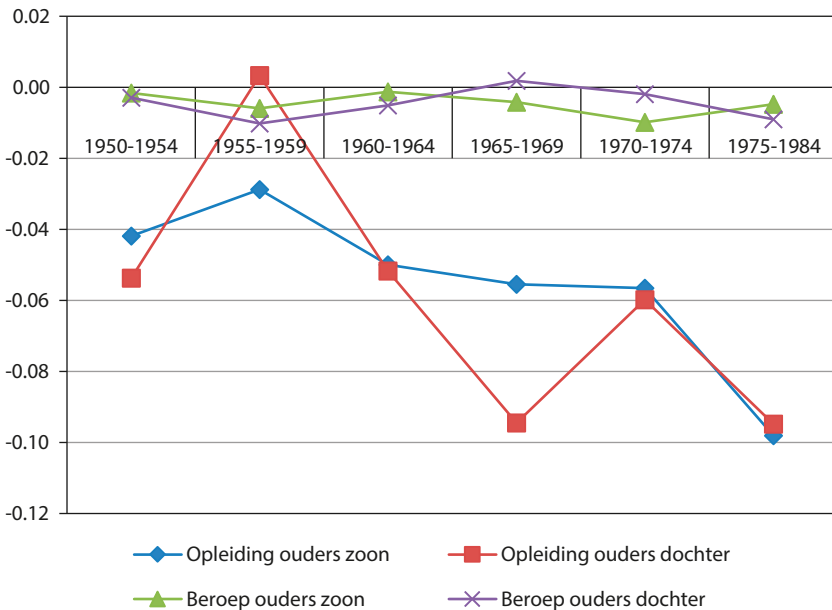
Wat zijn de mogelijke gevolgen voor kinderen, wanneer zij de tv-voorkeuren van hun ouders overnemen? Televisiekijken heeft als leefstijluiting of culturele activiteit een lage sociale status, het wordt sociaal weinig gewaardeerd. Dit komt vooral doordat veel tv-kijken veelal geassocieerd wordt met passiviteit en platvloers vermaak. Veel tv-kijken sluit dan ook niet goed aan bij de schoolcultuur. Natuurlijk kan tv-kijken ook positieve uitkomsten hebben voor kinderen (De Leeuw et al., 2015), maar tot nu toe wijst het merendeel van onderzoek uit dat veel tv-kijken vooral een negatieve invloed heeft op de ontwikkeling van kinderen (Schmidt et al., 2009). Veel tv-kijken zou

kinderen verhinderen educatieve activiteiten te ondernemen, ook kan het leiden tot minder concentratievermogen en minder fysieke activiteiten. Daarnaast kunnen getoonde beelden in tv-programma's kinderen angstig maken of aanzetten tot agressief gedrag (Valkenburg, 2004). Kortom, om verschillende redenen behalen kinderen die opgroeien in gezinnen waarin veel televisie gekeken wordt, een lager uiteindelijk opleidingsniveau dan kinderen van wie de ouders tijdens hun socialisatieperiode weinig tv-kijken (Notten & Kraaykamp, 2010).

Veranderende rol van televisieopvoeding?

Wat zijn de gevolgen van sociale differentiatie in televisieopvoeding voor (ongelijke) kansen van kinderen? En zijn er de afgelopen decennia wellicht veranderingen opgetreden in deze invulling van de intergenerationele overdracht van ongelijkheid? Eerst wordt hier beschreven in hoeverre er in de afgelopen zestig jaar ontwikkelingen zijn geweest in sociale ongelijkheid

Figuur 12: Pad B – relatie herkomst ouders en ervaren tv-voorbeeld (tijd)

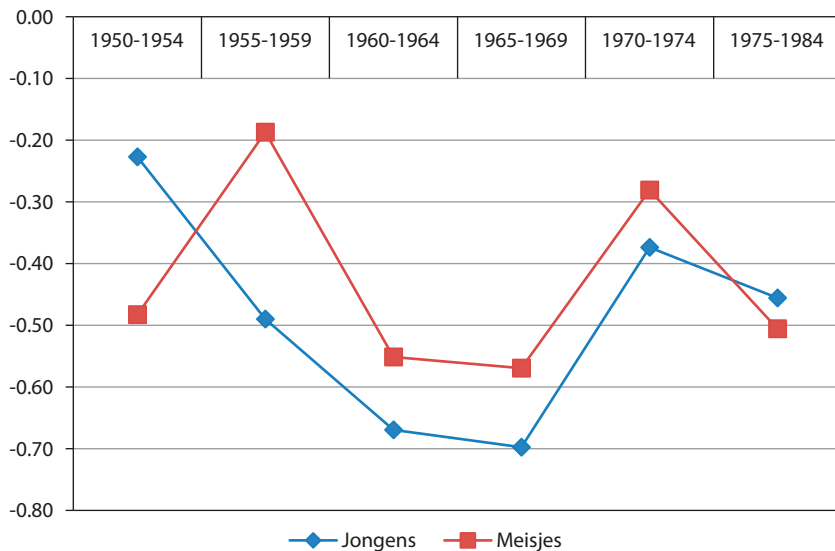

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van herkomst ouders op tv-voorbeeld (tijd) ouders per geboortecohort, voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=4958

in het tv-voorbeeld (tv-tijd) dat ouders geven (pad B). Vervolgens wordt bestudeerd of de relatie tussen het tv-voorbeeld dat ouders geven en het onderwijssucces van hun kinderen aan veranderingen onderhevig is geweest (pad C). Tot slot wordt beschreven in hoeverre er veranderingen zijn opgetreden in de intergenerationele overdracht van ongelijkheid via de tv-opvoeding die ouders bieden (pad B*C).

Sinds 1950 is de tijd (aantal uren) die ouders besteden aan tv-kijken toegenomen, vooral tot eind jaren zestig. Voor zowel zonen als dochters geboren vanaf 1970, maar met name vanaf 1984, lijkt een (sterke) daling op te treden. Maar gezien het lage aantal respondenten in het jongste geboortecohort is het voorbarig hieraan conclusies te verbinden. Hoewel zowel hoger als lager opgeleide ouders meer tv zijn gaan kijken sinds de jaren vijftig, blijven in de afgelopen decennia significante sociale verschillen zichtbaar. Zowel zonen als dochters met hoger opgeleide ouders rapporteren dat hun ouders minder tv-kijken dan kinderen uit sociaaleconomisch lagere gezinnen (zie figuur 12, pad B). En deze negatieve relatie is in de loop der tijd sterker geworden: de kloof tussen kinderen uit hoger en lager opgeleide gezinnen in de ervaren

Figuur 13: Pad C – relatie tv-voorbeeld (tijd) en onderwijssucces

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van het ouderlijk tv-voorbeeld (tijd) op het uiteindelijke opleidingsniveau van het kind per geboortecohort, voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.

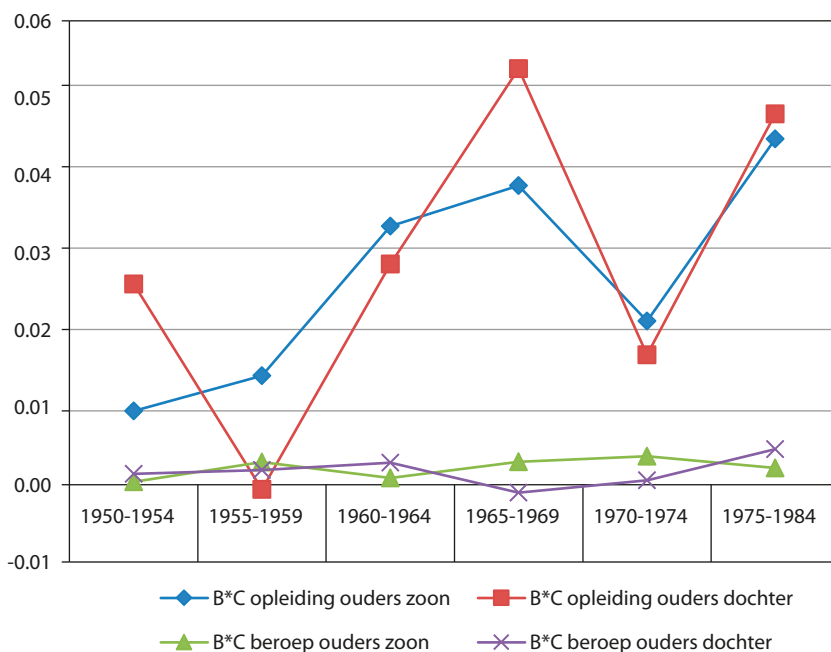
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=4958

tv-opvoeding is de afgelopen vijftig jaar significant toegenomen. Er is dus een significante negatieve trend te onderscheiden in de relatie tussen het opleidingsniveau van ouders en de hoeveelheid tijd die zij besteden aan televisiekijken. Dit betekent dat het opleidingsniveau van ouders in de afgelopen decennia bepalender is geworden voor het tv-voorbeeld dat zij geven, wat wijst op een toenemende sociale ongelijkheid in dit aspect van ouderlijke culturele opvoedingsactiviteiten.

Recent onderzoek geeft aan dat de tijd die individuen, zowel ouderen als jongeren, besteden aan tv-kijken niet afneemt. Sterker nog, er lijkt een lichte stijging in tv-tijd waar te nemen. Gemiddeld kijkt men ruim drie uur per dag televisie in Nederland, en de sociale differentiatie in hoeveelheid tv-kijken is in de loop der tijd toegenomen (Sonck & De Haan, 2015). Hoger opgeleiden zijn in recente jaren niet meer tv gaan kijken, lager opgeleiden wel. Dit sluit aan bij de bevindingen in figuur 12: de kloof tussen hoog en laag opgeleide ouders in de tijd besteed aan tv-kijken is toegenomen.

Figuur 13 laat zien dat opgroeien in een gezin waarin veel tv wordt gekeken een negatieve invloed heeft op het onderwijssucces van kinderen (pad C). Naarmate ouders meer tijd besteden aan tv-kijken gedurende de socialisatieperiode van hun kinderen, des te lager is het uiteindelijk bereikte opleidingsniveau van hun kroost. Dit mechanisme geldt in alle geboortecohorten, en zowel voor zonen als voor dochters. Vooral voor de kinderen geboren tussen 1960 en 1970 heeft een ouderlijk voorbeeld van (veel) tv-kijken een negatief effect op het onderwijssucces, daarna lijkt dit weer wat af te zakken (U-vorm). Dit laatste zou te maken kunnen hebben met het algemeen ingebed raken van de televisie in de Nederlandse woonkamer en samenleving. Op basis van figuur 13 kan geconcludeerd worden dat (veel) tv-kijken door de ouders een negatief effect heeft op het uiteindelijke opleidingsniveau van hun kinderen, min of meer ongeacht het geboortjaar en geslacht van hun kind. Een duidelijke trend in deze relatie is niet gevonden.

Sinds de introductie van de televisie is de kloof tussen hoger en lager opgeleide ouders in de mate waarin zij een voorbeeld geven van (veel) tv-kijken toegenomen (pad B). Daarbij komt dat een ouderlijk voorbeeld van (veel) tv-kijken negatief samenhangt met het uiteindelijke opleidingsniveau van een persoon (pad C). Hieruit volgt dat de invloed van de herkomst van ouders via de geboden tv-opvoeding de afgelopen decennia is toegenomen. De bevindingen in figuur 14 (B*C) suggereren dat de rol van tv-opvoeding voor het maatschappelijk succes van individuen belangrijker is geworden in de loop van de jaren. Dit duidt in de richting van toenemende ongelijkheid. Duidelijke verschillen tussen jongens en meisjes worden niet waargenomen; voor jongens en meisjes lijkt het mechanisme identiek te zijn.

Figuur 14: Pad B*C – mediatie herkomst ouders via tv-voorbeeld (tijd)

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van het indirecte effect van herkomst ouders (via voorbeeld tv-kijken) op het uiteindelijke opleidingsniveau van het kind per geboortecohort, voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd.

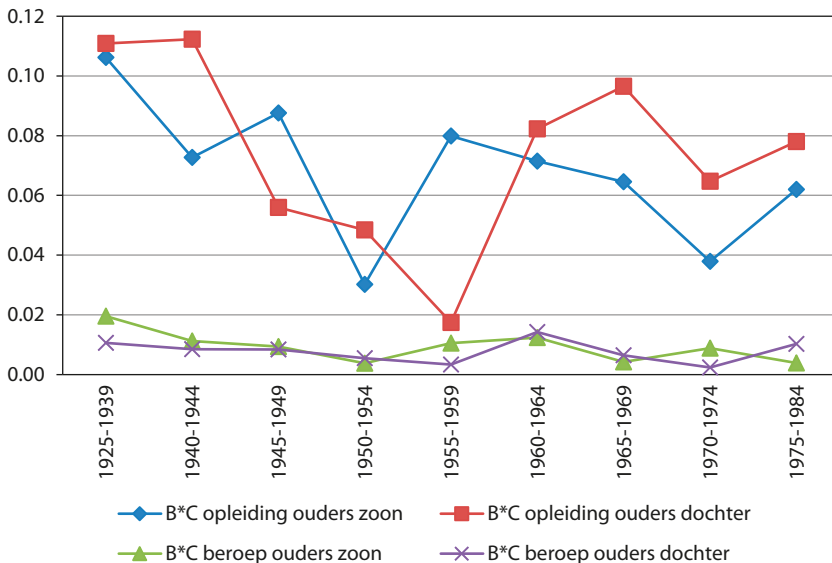
Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=4958

Culturele opvoeding; een samengesteld beeld

In dit hoofdstuk wordt de ouderlijke culturele opvoeding bestudeerd aan de hand van drie culturele activiteiten: het voorbeeld dat ouders geven door hun cultuurparticipatie, de tijd die zij besteden aan tv-kijken en de leesbegeleiding die zij hun kinderen bieden. Voor deze drie componenten is het proces van intergenerationele overdracht en de ontwikkelingen hierin over de tijd afzonderlijk beschreven. Hoewel er overeenkomsten zijn tussen deze drie componenten van een culturele opvoeding, bijvoorbeeld dat er een significante relatie is en blijft tussen sociale herkomst en culturele opvoeding, zijn er ook verschillen gevonden in de ontwikkeling. Zo is een ouderlijk voorbeeld van elitaire cultuurparticipatie een minder belangrijke rol gaan spelen in de intergenerationele overdracht van ongelijkheid, maar lijkt het voorbeeld dat ouders geven met de tijd die zij besteden aan tv-kijken juist een belangrijker manier waarop sociale ongelijkheid aan de volgende generatie wordt doorgegeven.

Ouders kunnen verschillende zaken in hun opvoeding meegeven aan hun kinderen. Culturele opvoedingsactiviteiten blijken vaak samenhang te vertonen door smaak, cognitieve en financiële redenen, maar ook door tijdsrestricties van de ouders. Zo hebben kinderen met ouders die regelmatig naar het theater of museum gaan, meer kans dat zij ook gestimuleerd worden te lezen (De Graaf et al., 2000). Ouders die samen met hun kinderen boekjes lezen of over boeken praten, doen ook vaker woordspelletjes en schrijfoefeningen met hun kinderen (Bus et al., 1995; Sénéchal, 2006). En ouders die zelf veel lezen, zullen vaker (voor)lezen en tv-regels hanteren, maar minder vaak een voorkeur hebben voor veel televisiekijken (Notten & Kraaykamp, 2009). In figuur 15 wordt daarom tot slot de intergenerationele overdracht van ongelijke kansen weergegeven wanneer we de drie hier besproken culturele activiteiten samen nemen. Dit levert een minder gedetailleerd maar meer algemeen beeld op van de rol van de ouderlijke culturele opvoeding bij de intergenerationele overdracht van ongelijkheid.

Figuur 15: Pad B*C – mediatie herkomst ouders via culturele opvoeding (samengesteld)

Noot: Ongestandaardiseerde effecten (b's) van de herkomst ouders via de culturele opvoeding van ouders (gemiddelde van cultuurparticipatie, leesbegeleiding en tv-kijken) op uiteindelijk opleidingsniveau, per geboortecohort voor zonen en dochters afzonderlijk. SEM (padanalyse), gecontroleerd voor opleiding ouders, beroep ouders, ouders gescheiden in jeugd, werkende moeder in jeugd. Tv-kijken is vanaf 1950 in de cijfers opgenomen en gehercodeerd zodat een hogere score verwijst naar minder tv-kijken.

Bron: FNB 1998, 2000, 2003, 2009; N=7586

Figuur 15 toont het indirecte effect van de herkomst (opleiding en beroep) van de ouders op het uiteindelijke opleidingsniveau van hun kinderen. Ook voor de drie componenten tezamen geldt dat de sociale differentiatie de afgelopen decennia niet is afgenomen. De kloof in het meekrijgen van 'gunstige' culturele competenties (meer cultuurparticipatie, meer leesbegeleiding, weinig tv-kijken) tussen kinderen uit hoger en lager opgeleide gezinnen is over het geheel genomen stabiel. De relatie tussen de samengestelde maat voor culturele opvoeding en het uiteindelijke opleidingsniveau van een persoon blijkt, ondanks fluctuaties, wel afgenomen te zijn gedurende de afgelopen decennia. Hierdoor laat ook de indirecte relatie, zoals gepresenteerd in figuur 15, in het algemeen een dalende trend zien. Tot in de jaren vijftig, wanneer de televisie zijn intrede doet, neemt de relatie sterk af. Na een toename tussen 1950-1960 treedt er voor jongens opnieuw een geleidelijke daling in, maar is de relatie tussen herkomst en onderwijssucces via de (samengestelde) culturele opvoeding voor meisjes meer stabiel. Hoewel tot in de jaren vijftig de rol van culturele opvoeding in de overdracht van (ongelijke) kansen van ouders op kinderen lijkt af te nemen, zien we daarna, met de komst van de televisie, de kloof weer groter worden en vervolgens min of meer stabiliseren. Dochters lijken in het onderwijs meer profijt te hebben van een culturele opvoeding dan jongens. Kortom, via de culturele opvoeding geven ouders ongelijke kansen door aan hun kinderen, en speelt afkomst nog steeds een belangrijke rol bij maatschappelijk succes. De invloed van de herkomst is minder sterk dan in de periode voor de Tweede Wereldoorlog, maar nog steeds significant aanwezig.

Bij het interpreteren van figuur 15 en het doen van uitspraken over de samengestelde maat voor culturele opvoeding die hier gehanteerd wordt, moet men er wel rekening mee houden dat ouders nog veel meer culturele opvoedingsactiviteiten kunnen ondernemen, zoals het stimuleren van muziekles, het hanteren van internetregels, zelf lid zijn van een culturele vereniging zoals een toneelgezelschap of koor, maar ook het regelen van huiswerkbegeleiding of een tweetalige opvoeding. Deze en andere culturele opvoedingsactiviteiten zijn niet meegenomen in de analyses in dit hoofdstuk, maar zouden wellicht een ander beeld kunnen opleveren dan gepresenteerd in figuur 15.

Conclusie en discussie

Opvoeding, cultuurparticipatie en ongelijke kansen

Ouders met een hogere sociaaleconomische status geven hun hulpbronnen door aan hun kinderen via de culturele opvoeding die zij bieden. Ouders kunnen het opleidingsniveau van hun kinderen beïnvloeden door de mate waarin zij cultuurparticipatie in hun opvoeding opnemen. Echter, de hier gepresenteerde analyses laten wel een afname zien in de invloed van dit indirecte pad, en voor jongens is deze dalende lijn duidelijker dan voor meisjes. De afname lijkt vooral veroorzaakt door de afnemende invloed van een opvoeding met cultuurparticipatie (dit wil zeggen het bezoeken van elitaire culturele evenementen) op het uiteindelijke onderwijssucces. De relatie tussen de sociale herkomst (opleiding en beroep) en het voorbeeld dat ouders geven met hun cultuurparticipatie is redelijk stabiel in de afgelopen decennia, hetgeen duidt op gelijkblijvende ongelijkheid. Kortom, doordat de invloed van de bekendheid met 'Cultuur' die kinderen van huis uit meekrijgen, op hun onderwijsloopbaan is afgenomen, is in de loop der tijd de sterkte van het indirecte pad verminderd. Deze afname in ongelijkheid in de intergenerationele overdracht suggereert een toenemende openheid en duidt op een ontwikkeling naar een meer meritocratische samenleving.

Ouders uit sociaaleconomisch hogere gezinnen voeden hun kinderen op met bepaalde culturele competenties en preferenties, door in hun voorbeeldgedrag het bezoeken van elitaire culturele activiteiten te benadrukken. Hierin is in de afgelopen decennia geen verandering opgetreden, de sociale ongelijkheid in opvoeding met cultuurparticipatie blijft gelijk. Echter, omdat de positieve relatie tussen een opvoeding met cultuurparticipatie en onderwijssucces minder sterk is geworden in de afgelopen decennia, zou op basis van Bourdieus compensatietheorie verwacht kunnen worden dat hoger opgeleide ouders nog meer gaan investeren in de culturele opvoeding van hun kinderen. Het kan zijn dat deze beweging nog niet zichtbaar is in de hier gebruikte gegevens. Een andere mogelijkheid is dat hoger opgeleide ouders meer zijn gaan investeren in andere ('modernere') aspecten van een culturele opvoeding. Hierbij valt te denken aan culturele activiteiten zoals (digitaal) lezen, televisiekijken, internetgebruik, muzikales of huiswerkbegeleiding aan huis. Duidelijk is in ieder geval dat er geen afname is in de sociale ongelijkheid in de door ouders geboden opvoeding met elitaire vormen van cultuurparticipatie. Daarnaast is de invloed van de opvoeding met cultuurparticipatie op onderwijssucces wel afgenomen, maar nog steeds aanwezig. Om voor alle kinderen de kansen op onderwijssucces te

vergroten, pleit dit dus voor aanhoudende aandacht voor de invloed van culturele competenties vanuit het ouderlijk huis op de schoolprestaties en -loopbanen van kinderen. Omdat de opvoeding van ouders moeilijker te beïnvloeden is dan het schoolcurriculum, zou beleid zich op dit laatste kunnen richten.

Opvoeding, leesbegeleiding en ongelijke kansen

Het staat onomstotelijk vast dat in sociaaleconomisch hogere gezinnen meer leesbegeleiding wordt geboden dan in gezinnen met een lagere sociaaleconomische status. Hoger opgeleide ouders investeren meer en actiever in de leesvaardigheden van hun kinderen, en deze kloof is sinds 1925 stabiel. Dat wil zeggen dat de sociale ongelijkheid in leesopvoeding niet is afgenomen: kinderen krijgen van huis uit ongelijke kansen in het ontwikkelen van leesvaardigheden en leesplezier. Hoewel ouders in het algemeen de afgelopen decennia meer zijn gaan investeren in de leesontwikkeling van hun kinderen, heeft dit niet geleid tot een afname van de sociale kloof in leesbegeleiding, ongeacht het geslacht van het kind. De ongelijkheid in leesopvoeding is echter ook niet toegenomen. De voorlopige conclusie is daarom dat de sociale ongelijkheid op het gebied van leesopvoeding persistent is, voor zowel zonen als dochters. Wel blijkt dat de invloed van de leesbegeleiding thuis op het schoolsucces van kinderen is afgenomen. Deze ontwikkeling biedt, als het gaat om gelijke kansen voor kinderen, tegenwicht aan de persistente sociale ongelijkheid in leesopvoeding. De indirecte invloed van de herkomst van de ouders via de geboden leesopvoeding thuis lijkt dan ook afgenomen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Echter, voor kinderen geboren vanaf 1955 lijkt de rol van leesopvoeding in het overdragen van de sociale positie van ouders weer gestaag toe te nemen, vooral voor dochters. Of deze ontwikkeling zich in de jongste geboortecohorten doorzet, is een punt voor nader onderzoek.

Leesvaardigheden zijn van groot belang in de huidige digitale en informatiegerichte samenleving. De ervaren leesbegeleiding in de (vroege) kindertijd heeft langdurige gevolgen voor onderwijssucces maar ook voor sociaal welbevinden, gezondheid en arbeidsmarktparticipatie. In de voor-schoolse periode, maar ook gedurende de verdere socialisatieperiode, is het daarom belangrijk kinderen en jongeren te stimuleren om te (blijven) lezen. Meer recentelijk zijn verschillende initiatieven gestart om al op jonge leeftijd de sociale verschillen in taal- en leesopvoeding te compenseren. Projecten zoals Boekstart, de Voorleesexpress en gratis jeugdlidmaatschap van de bibliotheek zijn hier voorbeelden van. Omdat taal- en leesopvoeding

al vanaf de geboorte een rol spelen en de sociale verschillen stabiel zijn, lijkt het van belang om vooral minder leesvaardige (dit wil zeggen laaggeletterde) ouders structureel en vroegtijdig te motiveren hun kinderen taal- en leesbegeleiding te bieden.

Opvoeding, televisiekijken en ongelijke kansen

Een ander relevant aspect van een culturele opvoeding in het ouderlijk huis zijn de tv-gewoonten en -voorkeuren die ouders doorgeven aan hun kinderen. Ouders geven een voorbeeld door de tijd die zij besteden aan televisiekijken, en hun kinderen nemen deze voorkeuren over. Er is een duidelijke sociale kloof in de tijd die ouders besteden aan tv-kijken: hoger opgeleide ouders kijken minder dan laag opgeleide ouders. Hoewel de gemiddelde Nederlander meer televisie is gaan kijken in de afgelopen decennia, zijn het in toenemende mate de lager opgeleiden die een voorkeur hebben voor veel tv-kijken, waardoor de sociale kloof in het tv-voorbeeld dat ouders geven, is toegenomen. In alle onderzochte geboortecohorten hangt het tv-kijken in het ouderlijk huis negatief samen met de onderwijsprestaties van kinderen. Via de tv-opvoeding worden dus ongelijke kansen doorgegeven: kinderen van hoger opgeleide ouders worden minder gestimuleerd (veel) televisie te kijken, waardoor zij beter presteren op school dan kinderen van lager opgeleide ouders. Deze sociale ongelijkheid is in de afgelopen decennia toegenomen.

In een meritocratische samenleving zou de ouderlijke socialisatie geen sterk differentiërende rol mogen spelen in het krijgen en benutten van kansen gedurende de levensloop van een individu. Op basis van bovenstaande kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de rol van televisieopvoeding in het proces van sociale en culturele reproductie is toegenomen, wat strijdig is met het idee van een meritocratische samenleving.

Culturele opvoeding: een samengesteld beeld

Wanneer we de hier besproken drie culturele opvoedingsactiviteiten tezamen nemen, blijkt in de afgelopen decennia de sociale differentiatie in de culturele opvoeding persistent. Echter, de rol van de culturele opvoeding in de intergenerationele overdracht van ongelijke kansen is in beweging. Hoewel er over het geheel genomen sinds 1925 een afname valt waar te nemen in de invloed van herkomst via de culturele opvoeding, suggereren de gegevens meer stabiliteit vanaf de jaren zestig, in het bijzonder voor meisjes. Hoewel we voorzichtig moeten zijn met het trekken van stellige

conclusies op basis van drie vormen van culturele opvoeding, worden via de culturele opvoeding nog steeds ongelijke kansen doorgegeven van generatie op generatie, waardoor er geen sprake is van een eenduidige ontwikkeling richting een meritocratische samenleving.

Literatuur

- Bandura, A., & Walters, R.H. (1963). *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Baumrind, D. (1967). Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75, 43-88.
- Blau, P.M., & Duncan, O. D. (1967). *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Bourdieu, P. (1977). Cultural Reproduction and Social Reproduction. In J. Karabel & A.H. Halsey (red.), *Power and Ideology in Education* (pp. 487-511). New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J.G. Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258), New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.C. (1990) [1977]. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development. Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burgess, S.R., Hecht, S.A., & Lonigan, C.J. (2002). Relations of the Home Literacy Environment (HLE) to the Development of Reading-Related Abilities: A One-Year Longitudinal Study. *Reading Research Quarterly*, 37(4), 408-426.
- Bus, A.G., IJzendoorn, M.H. van, & Pellegrini, A.D. (1995). Joint Book Reading Makes for Success in Learning to Read: A Meta-Analysis on Intergenerational Transmission of Literacy. *Review of Educational Research*, 65(1), 1-21.
- Christin, A. (2012). Gender and highbrow cultural participation in the United States. *Poetics*, 40, 423-433.
- DiPrete, T.A., & Buchmann, C. (2013). *The rise of women. The growing gender gap in education and what it means for American schools*. New York: Russell Sage Foundation.
- Dumais, S.A. (2005). Early childhood cultural capital, parental habitus, and teachers' perceptions. *Poetics*, 34, 83-107.

- Evans, M.D.R., Kelley, J., Dikora, J., & Treiman, D.J. (2010). Family scholarly culture and educational success: Books and schooling in 27 nations. *Research in Social Stratification and Mobility*, 28, 171-197.
- Ganzeboom, H.B.G. (1982). Explaining differential participation in high-cultural activities: A confrontation of information-processing and status seeking theories. In R. Werner (red.), *Theoretical Models and empirical analyses* (pp. 186-205), Utrecht: E.S. Publications.
- Graaf, N.D. de, Graaf, P.M. de, & Kraaykamp, G. (2000). Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective. *Sociology of Education*, 73, 92-111.
- Graaf, P.M. de (1986). The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59, 237-246.
- Graaf, P.M. de, & Luijckx, R. (1992). Van 'ascription' naar 'achievement'? Trends in statusverwerving in Nederland tussen 1930 en 1980. *Mens en Maatschappij*, 67(4), 412-433.
- Graaf, N. D. de, Graaf, P. M. de, Kraaykamp, G. & Ultee, W.C. (1998). Familie-enquête Nederlandse Bevolking 1998. [databestand]. Nijmegen: Sectie Sociologie, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Graaf, N. D. de, Graaf, P. M. de, Kraaykamp, G. & Ultee, W.C. (2000). Familie-enquête Nederlandse Bevolking 2000. [databestand]. Nijmegen: Sectie Sociologie, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Graaf, N. D. de, Graaf, P. M. de, Kraaykamp, G. & Ultee, W.C. (2003). Familie-enquête Nederlandse Bevolking 2003. [databestand]. Nijmegen: Sectie Sociologie, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Hek, M. van, & Kraaykamp G. (2013). Intergenerationele overdracht van cultuurconsumptie. Een empirische studie naar het belang van ouderlijk voorbeeldgedrag en actieve ouderlijke stimulering in Nederland. *Tijdschrift voor Sociologie*, 34(3/4), 439-456.
- Hek, M. van, Kraaykamp, G., & Wolbers, M. (2015). Family resources and male-female educational attainment. Sex specific trends for Dutch cohorts (1930-1984). *Research in Social Stratification and Mobility*, 40, 29-38.
- Jaeger, M.M. (2011). Does Cultural Capital Really Affect Academic Achievement? New Evidence from Combined Sibling and Panel Data. *Sociology of Education*, 84(4), 281-298.
- Jong, P.F. de, & Leseman, P.P.M. (2001). Lasting Effects of Home Literacy on Reading Achievement in School. *Journal of School Psychology*, 39(5), 389-414.

- Katz-Gerro, T. (2002). Highbrow cultural consumption and class distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden and the United States. *Social Forces*, 81, 207-229.
- Kloosterman, R., Notten, N., Tolsma, J., & Kraaykamp, G. (2010). The effects of parental reading socialization and early school involvement on children's academic performance: A panel study of primary school pupils in the Netherlands. *European Sociological Review*, 27 (3): 291-306..
- Konig, R.P., Rebers, H.C., & Westerik H. (2009). Television Omnivores? Snob and Slob Taste for Television Programs in the Netherlands in 2000. *Journal of Media Sociology*, 1, 116-30.
- Kraaykamp, G., & Dijkstra, K. (1999). Preferences in leisure time book reading: A study on the social differentiation in book reading for the Netherlands. *Poetics*, 26, 203-234.
- Kraaykamp, G., & Eijck, K. van (2010). The intergenerational reproduction of cultural capital: threefold perspective. *Social Forces*, 89, 209-232.
- Kraaykamp, G., Notten, N., & Bekhuis, H. (2013). Cultuurparticipatie van Turken en Marokkanen in Nederland. Toetsing van een identificatie- en sociale netwerkverklaring. *Mens & Maatschappij*, 89 (2), 201-220
- Kraaykamp, G., Wolbers, M., & Ruiter, S. (2009). Familie-enquête Nederlandse Bevolking 2009. [databestand]. Nijmegen: Sectie Sociologie, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Langen, A. van, Driessen, G., & Dekkers, H. (2008). Sekseverschillen in onderwijsloopbanen in Nederland. *Pedagogische Studiën*, 85, 3-15.
- Lareau, A. (2003). *Unequal childhoods: Class, race and family life*. Berkeley: University of California Press.
- Leeuw, R.N.H. de, Kleemans M., Rozendaal E., Anschütz D.J., & Buijzen M. (2015). The Impact of Prosocial Television News on Children's Prosocial Behavior: An Experimental Study in the Netherlands. *Journal of children and media*, 9 (4), 419-434.
- Leseman, P.P.M. & Jong, P.F. de (1998). Home Literacy: Opportunity, Instruction, Cooperation and Social-Emotional Quality Predicting Early Reading Achievement. *Reading Research Quarterly*, 33(3), 294-318.
- Leseman, P.P.M., Scheele, A.F., Mayo, A.Y. & Messer, M.H. (2007). Home Literacy as a Special Language Environment to Prepare Children for School. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 10(3), 334-55.
- Nagel, I. (2010). Cultural Participation Between the Ages of 14 and 24: Intergenerational Transmission or Cultural Mobility? *European Sociological Review*, 26, 541-566.
- Nagel, I., & Ganzeboom, H.B.G. (2015). Art and socialization. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2, 7-14.

- Nagel, I., & Verboord, M. (2012). Reading Behaviour from Adolescence to Early Adulthood: A Panel Study of the Impact of Family and Education on Reading Fiction Books. *Acta Sociologica*, 55(4), 351-65.
- Niklas, F., & Schneider, W. (2013). Home Literacy Environment and the Beginning of Reading and Spelling. *Contemporary Educational Psychology*, 38(1), 40-50.
- Notten, N. (2012). *Over ouders en leesopvoeding*. Stichting Lezen reeks 21. Delft: Eburon
- Notten, N., & Kraaykamp, G. (2009). Parents and the media. A study of social differentiation in parental media socialization. *Poetics*, 37, 185-200.
- Notten, N., & Kraaykamp, G. (2010). Parental media socialization and educational attainment: resource or disadvantage? *Research in Social Stratification and Mobility*, 28, 453-464.
- Notten, N., Lancee, B., Werfhorst, H. van de, & Ganzeboom, H. (2015). Educational stratification in cultural participation: Cognitive competence or status motivation? *Journal of Cultural Economics*, 39, 177-203.
- OECD (2011). *Education at a glance 2011*. Parijs: OECD Publishing
- Purhonen, S., Gronow, J., & Rahkonen, K. (2011). Highbrow culture in Finland: Knowledge, taste and participation. *Acta Sociologica*, 54, 385-402.
- Schmidt, M.E., Rich, M., Rifas-Shiman S.L., Oken E., & Taveras, E.M. (2009). Television Viewing in Infancy and Child Cognition at 3 Years of Age in a US Cohort. *Pediatrics*, 123, 370-375.
- SCP (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sénéchal, M. (2006). Testing the Home Literacy Model: Parent Involvement in Kindergarten Is Differentially Related to Grade 4 Reading Comprehension, Fluency, Spelling, and Reading for Pleasure. *Scientific Studies of Reading*, 10(1), 59-87.
- Sonck, N., & Haan, J. de (2015). Media: Tijd in Beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie. *Het culturele draagvlak*, deel 14. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stensel, R. van (2006). Relations between socio-cultural factors, the home literacy environment and children's literacy development in the first years of primary education. *Journal of research in reading*, 29(4), 367-382.
- Stichting Lezen (2015). *Wie stoeit met het boek? Verschillen in de leesopvoeding van vaders en moeders*. Stichting lezen: Amsterdam.
- Ten Cate, A., Huijts, T., & Kraaykamp G. (2013). Intergenerationele overdracht van risicogedrag: rookgedrag, alcoholgebruik en ongezonde eetgewoonten van ouders en hun volwassen kinderen. *Mens en Maatschappij*, 88(2), 150-176.

- Tolsma, J., & Wolbers, M.H.J. (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Valkenburg, P.M. (2004). *Children's responses to the screen*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Valkenburg, P.M., Krcmar M., Peeters A.L., & Marseille N.M. (1999). Developing a scale to assess three styles of television mediation: 'instructive mediation,' 'restrictive mediation,' and 'social coviewing'. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 43, 53-66.
- Verboord, M., & Rees, K. van (2003). Do changes in socialization lead to decline in reading level? How parents, literary education, and popular culture affect the level of books read. *Poetics*, 31, 283-300.
- Vries, J., de & De Graaf, P. M. (2006). Is the intergenerational transmission of high cultural activities biased by the retrospective measurement of parental high cultural activities? *Social Indicators Research*, 85, 311-327.
- Wollscheid, S. (2013). Parents' cultural resources, gender and young people's reading habits: Findings from a secondary analysis with time-survey data in two parent families. *International Journal about Parents in Education*, 7(1): 69-83.

Bijlage: Dataverzameling en bewerking

Dit onderzoek maakt gebruik van de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB) 1998, 2000, 2003 en 2009 (De Graaf et al., 1998, 2000, 2003; Kraaykamp et al., 2009). De FNB bestaat uit een mondeling en een schriftelijk deel en is voorgelegd aan personen in de leeftijd van 18 tot 70 jaar. De respondenten zijn via een aselechte steekproefprocedure geselecteerd. Zowel primaire respondenten als eventuele partners zijn geïnterviewd. Het resultaat is dat onderwijs- en socialisatiegegevens beschikbaar zijn voor (volwassen) kinderen uit diverse geboortecohorten, over een periode van ruim zestig jaar. Dergelijke retrospectieve data kunnen meetfouten bevatten door herinneringseffecten. Hoewel aangetoond is dat systematische fouten die mogelijke verbanden kunnen verklaren geen significante rol spelen in onderzoek naar culturele reproductie (De Vries & De Graaf, 2006), wordt in dit hoofdstuk voorzichtig omgegaan met de causaliteit van mogelijke relaties. Voor meer informatie over de data zie <http://www.ru.nl/sociologie/onderzoek/onderzoeksprojecten/familie-enquete/>.

Bij het onderzoeken van de intergenerationele overdracht van onderwijssucces zijn in dit onderzoek respondenten van 25 jaar en ouder geselecteerd,

om de kans te vergroten personen (volwassen kinderen) te bestuderen met een afgeronde schoolloopbaan. Respondenten die samenwonen met (een van) de ouders zijn verwijderd, zodat er sprake is van een afgeronde socialisatieperiode.

In Nederland is de televisie geïntroduceerd in het midden van de jaren vijftig. Daarom kan televisieopvoeding niet gemeten worden bij respondenten geboren vóór 1950 of bij wie tijdens de jeugd geen televisie in het ouderlijk huis aanwezig was. Deze respondenten zijn verwijderd, wat inhoudt dat bij het analyseren van de invloed van televisieopvoeding respondenten worden bestudeerd die geboren zijn na 1950 en waar in het ouderlijk huis tijdens hun jeugd een televisie was.

Meetinstrumenten

Opleidingsniveau (volwassen) kind:

Het opleidingsniveau is geoperationaliseerd als het uiteindelijk behaalde opleidingsniveau van de respondent in tien categorieën. Om een interval-schaal te verkrijgen zijn, in navolging van eerder Nederlands onderzoek naar onderwijsongelijkheid, de onderwijsniveaus gehercodeerd naar het minimaal aantal jaren dat nodig is om het betreffende onderwijsniveau te bereiken: basisschool, vglo (6), lbo, huishoudschool, vmbo (9), mulo, mavo (10), havo (11), kmbo, mbo (12), atheneum, vwo, gymnasium (13), hbo (15), universiteit (17) en postdoctoraal (21) (bijvoorbeeld De Graaf et al., 2000).

De sociaaleconomische achtergrond van een gezin (herkomst) wordt gemeten door het opleidingsniveau en de beroepsstatus van de ouders.

Opleidingsniveau ouders:

Het ouderlijk opleidingsniveau is het maximum van het opleidingsniveau van vader en moeder en loopt van 6 (basisschool) tot 21 jaar (postdoctoraal), gelijk aan het opleidingsniveau van de respondent.

Beroepsstatus ouders:

De ouderlijke beroepsstatus is gemeten door het maximum te berekenen van de International Socio-Economic Index of Occupational Status (ISEI-score) van het laatste beroep (Ganzeboom, De Graaf & Treiman, 1992) van vader en moeder, en heeft een bereik van 10 tot 90.

Culturele opvoedingsactiviteiten

Alle socialisatievariabelen verwijzen naar de periode dat de respondent tussen de 5 en 15 jaar oud was, tenzij expliciet anders benoemd.

Cultuurparticipatie ouders:

De cultuurparticipatie van ouders is gemeten op basis van het gemiddelde aantal keer dat ouders de volgende elitaire culturele activiteiten bezochten: klassieke concerten, kunstmusea en ballet/opera. Ouders konden aangeven (0) nooit, (1) 1, 2 of 3 keer per jaar, (2) 4, 5 of 6 keer per jaar, of (3) meer dan 6 keer per jaar een dergelijke activiteit te bezoeken.

Leesbegeleiding ouders:

De leesbegeleiding van ouders is gemeten op basis van het gemiddelde aantal keren dat ouders de volgende leesactiviteiten ondernamen gedurende de jeugd van de respondent: voorlezen in kleutertijd, boeken cadeau doen, boeken aanraden, discussiëren over boeken, interesse tonen in gelezen boeken ($\alpha=.84$). De antwoordcategorieën waren: (0) nooit, (1) soms, en (2) vaak.

Televisievoorbeeld ouders:

Het tv-voorbeeld van ouders is gemeten op basis van het aantal uren dat ouders besteedden aan televisiekijken. Respondenten hebben aangegeven hoe vaak hun ouders tv-keken: (0) nooit, (1) minder dan 1 uur, (2) tussen 1 en 2 uur, (3) tussen 2 en 3 uur, (4) meer dan 3 uur per dag.

Culturele opvoeding ouders (samengesteld beeld):

De samengestelde variabele culturele opvoeding ouders is geconstrueerd door het gemiddelde te nemen van de gestandaardiseerde metingen (Z-scores) van cultuurparticipatie ouders, leesbegeleiding ouders en televisievoorbeeld ouders zoals hierboven beschreven. Voorafgaand hieraan is de schaal televisiekijken ouders zodanig gehercodeerd dat een hogere score verwijst naar minder televisiekijken. De uiteindelijke schaal heeft een bereik van $-1,30$ tot $3,98$.

Er wordt in de analyses rekening gehouden met een tweetal sociaal-demografische kenmerken van het ouderlijk gezin (die ook een mogelijke indicatie zijn voor de mate van modernisering).

Ouderlijke echtscheiding in jeugd:

De variabele ouderlijke echtscheiding geeft aan of de respondent gedurende de periode dat hij/zij twaalf jaar of jonger was (0) geen ouderlijke echtscheiding, of (1) wel een ouderlijke echtscheiding heeft meegemaakt.

Werkende moeder in jeugd:

De variabele werkende moeder geeft weer of de moeder van de respondent (0) niet werkte, of (1) wel werkte gedurende de jeugd van de respondent.

Respondenten met missende waarden op een van de variabelen in de analyses zijn uit het bestand verwijderd. Voor de thema's cultuurparticipatie en lezen is gebruikgemaakt van dezelfde steekproef (N=7586). Voor het bestuderen van het ouderlijke tv-voorbeeld zijn respondenten geselecteerd geboren vanaf 1950 (intrede tv in Nederland), waardoor het aantal respondenten lager is (N=4958).

5. Hoe meritocratisch is de arbeidsmarkt?

Paul de Beer en Maisha van Pinxteren

Inleiding

In een meritocratische samenleving wordt iemands arbeidsmarktpositie primair bepaald door diens opleidingsniveau. Aangezien werkgevers het IQ van potentiële kandidaten voor een functie meestal niet kennen en ook maar beperkt inzicht hebben in de (bereidheid tot het leveren van) inspanningen, fungeert de behaalde opleiding als indicator voor de 'verdienstelijkheid' van een kandidaat. Immers, voor het volgen van een hogere opleiding is een hogere intelligentie nodig dan voor een lagere opleiding, en aangezien hogere opleidingen langer duren vereisen ze ook een grotere inspanning van de scholier of student.

De invloed van andere factoren, die niet gerelateerd zijn aan IQ en inspanning, is op een meritocratische arbeidsmarkt minimaal. Hierbij gaat het in het bijzonder om zogenaamde ascriptieve kenmerken, zoals geslacht, etniciteit en sociale afkomst. Als de Nederlandse samenleving in de afgelopen decennia meritocratischer is geworden, zou dit dus moeten blijken uit het feit dat de invloed van het opleidingsniveau op de arbeidsmarktpositie groter is geworden, terwijl de invloed van andere factoren is afgenomen. Of dit het geval is, wordt in dit hoofdstuk onderzocht.

We vergelijken in dit hoofdstuk de arbeidsmarktpositie van opeenvolgende geboortecohorten van tien jaar. Als referentiegroep nemen we de 'babyboomers', geboren in de jaren 1946-1955. We onderzoeken in welke mate jongere cohorten (geboren in de periode 1956-1965, 1966-1975, 1976-1985 en 1986-1995) en oudere cohorten (geboren in de periodes 1936-1945 en 1926-1935) zich onderscheiden van de babyboomers. Als de samenleving inderdaad steeds meritocratischer wordt, zal de invloed van de genoten opleiding voor de jongere cohorten sterker en voor de oudere cohorten minder sterk zijn dan voor de babyboomers.

De arbeidsmarktpositie meten we in dit hoofdstuk met drie indicatoren, namelijk werkloosheid, beroepsstatus en dienstverband. De kans op werkloosheid is de meest voor de hand liggende indicator voor iemands arbeidsmarktpositie. Wie zich op de arbeidsmarkt aanbiedt, maar er niet

in slaagt betaald werk te vinden, heeft immers verder geen mogelijkheden om via arbeid een goede maatschappelijke positie te verwerven.

Ook tussen degenen die wel werk hebben, bestaan er echter grote verschillen in arbeidsmarktpositie. Daarom hanteren we de beroepsstatus van de werkenden als tweede indicator voor de arbeidsmarktpositie. Het gaat hierbij om de maatschappelijke waardering van de functie die men verricht of het beroep dat men uitoefent. Afhankelijk van de beschikbare data gebruiken we hiervoor twee verschillende variabelen. Allereerst het beroepsniveau, zoals dit van 1993 tot en met 2011 gemeten werd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In de Standaard Beroepenclassificatie 1992 (SBC-92) worden beroepen onderscheiden op basis van het vereiste kwalificatieniveau. Dit maakt het mogelijk om het werk van mensen van laag naar hoog te ordenen op een vijfpuntsschaal. Hiernaast gebruiken we de International Socio-Economic Index (ISEI) die is ontwikkeld door Harry Ganzeboom (Ganzeboom et al., 1992). In deze internationaal vergelijkbare maat voor beroepsstatus worden statusscores toegewezen aan beroepstitels op een index die loopt van 16 voor de laagste beroepen tot 90 voor beroepen met een hoge status.

De derde indicator voor de arbeidsmarktpositie in dit hoofdstuk is het dienstverband. We onderscheiden twee soorten dienstverband, te weten een vast dienstverband (contract voor onbepaalde duur en met een vaste arbeidsduur) en een flexibel dienstverband (contract voor bepaalde duur, inclusief uitzendwerk, en/of met variabele arbeidsduur, zoals een nulurencontract, oproepcontract of min-max-contract). Uit onderzoek is bekend dat het merendeel van de werknemers met een flexibel dienstverband liever een vast contract zou hebben (FNV 2015, De Hond 2016), dus we kunnen het hebben van een flexibel dienstverband in het algemeen beschouwen als een indicator voor een relatief zwakke arbeidsmarktpositie.

We analyseren in dit hoofdstuk twee databestanden. Allereerst de Enquête Beroepsbevolking (EBB) van het CBS. Deze jaarlijkse survey, die onder meer wordt gebruikt om de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de werkloosheid in Nederland te monitoren, wordt gehouden onder een omvangrijke steekproef uit de Nederlands bevolking. Het aantal respondenten varieert tussen 80.000 en 350.000 per jaar. Voor dit onderzoek zijn de golven van 1990 tot en met 2014 samengevoegd tot een geharmoniseerd bestand met 5.263.306 waarnemingen. Voor de analyse van de kans op werkloosheid is bovendien de Arbeidskrachtentelling 1973 (N=215.072), de voorloper van de EBB, gebruikt. Door de grote omvang van het bestand is het zeer geschikt om de ontwikkeling van en verschillen tussen relatief kleine (bevolkings)categorieën te onderzoeken. Een nadeel van de EBB is, dat ze

betrekkelijk weinig variabelen telt. Zo is er geen informatie beschikbaar over de beloning, en zijn slechts enkele achtergrondvariabelen van de respondenten bekend (geslacht, leeftijd, huishoudenspositie, opleiding en etnische afkomst).

Om deze reden wordt in het tweede deel van dit hoofdstuk de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB) geanalyseerd. De FNB is een periodiek herhaald, grootschalig survey-onderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen. Voor dit hoofdstuk zijn de enquêtes uit 1998, 2000, 2003 en 2009 gebruikt en samengevoegd. De enquête uit 1992 week te veel af van de andere surveys en is om die reden niet meegenomen in dit hoofdstuk. Het grote voordeel van de FNB ten opzichte van de EBB is, dat ze ook uitvoerige informatie bevat over de ouders van de respondenten, zoals hun opleidingsniveau en hun beroepsstatus. Hierdoor is het mogelijk om na te gaan of, naast de kenmerken van de respondenten zelf, in het bijzonder hun opleidingsniveau, ook kenmerken van de ouders nog een direct effect hebben op hun arbeidsmarktpositie. Naarmate de samenleving meritocratischer is, zou deze invloed kleiner moeten zijn. We onderzoeken of dit voor opeenvolgende geboortecohorten inderdaad het geval is.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst geven we een overzicht van de ontwikkelingen van de arbeidsmarktpositie in de afgelopen decennia. De uitkomsten van de analyses van de EBB worden daarna gepresenteerd. Vervolgens geven we een overzicht van het belang van opleidingsniveau voor de verschillende indicatoren. Daarna wordt nagegaan of het ouderlijk milieu nog een direct effect heeft op de arbeidsmarktpositie. De laatste paragraaf bevat de conclusie van onze bevindingen.

Ontwikkeling arbeidsmarktpositie

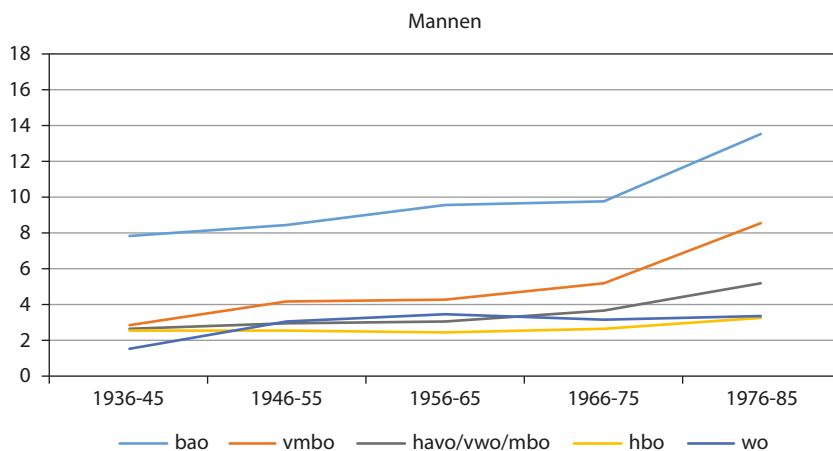
Alvorens het effect van het behaalde opleidingsniveau op de arbeidsmarktpositie in meer detail te analyseren, geven we in deze paragraaf een kort overzicht van de ontwikkelingen van de arbeidsmarktpositie voor opeenvolgende geboortecohorten.

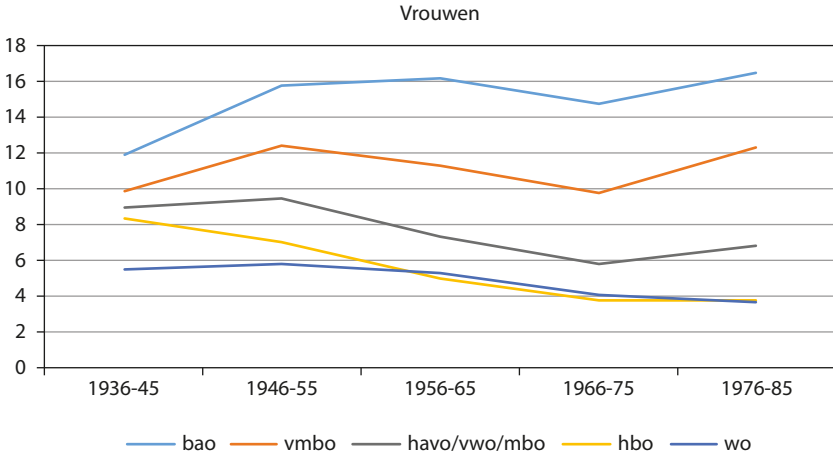
Zoals in de inleiding reeds beschreven, zijn met name drie grote maatschappelijke veranderingen in de afgelopen eeuw waar te nemen; de expansie van het onderwijs, de upgrading van de beroepenstructuur en de emancipatie. Om wat duidelijker in beeld te krijgen hoe dit zijn doorwerking heeft gehad op de arbeidsmarktpositie van opeenvolgende cohorten kijken we achtereenvolgens naar de invloed van opleidingsniveau op werkloosheid, beroepsstatus en dienstverband.

Om de invloed van opleidingsniveau voor opeenvolgende cohorten goed te kunnen vergelijken, richten we ons alleen op de middenleeftijdsgroep van 30 tot 49 jaar in de verschillende cohorten. De arbeidsmarktpositie van jongeren wordt immers sterk beïnvloed door de steeds langere onderwijsdeelname. Bij de ouderen zijn veranderingen in de routes voor vervroegde uittrekking (bijvoorbeeld via de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen of de vut) belangrijke factoren die veranderingen in de arbeidsmarktpositie bepalen.

In figuur 1 geven we het werkloosheidspercentage van 30-49-jarige mannen (onder) en vrouwen (rechts) naar geboortecohort en opleidingsniveau grafisch weer. Onder mannen van 30-49 jaar is er weinig verschil in werkloosheidsrisico tussen de verschillende opleidingsniveaus met uitzondering van de ongediplomeerden (bao). Alleen in het jongste cohort (1976-1985) ligt de werkloosheid van vmbo'ers en middelbaar opgeleiden (havo/vwo/mbo) beduidend hoger. We moeten hier wel opmerken dat we het jongste cohort nog slechts gedurende enkele jaren op de arbeidsmarkt hebben kunnen volgen. De relatief hoge werkloosheid onder lager en middelbaar opgeleiden zou daarom een effect kunnen zijn van de recente economische crisis en hoeft dus niet noodzakelijkerwijs op een structurele verslechtering te duiden. Hetzelfde geldt voor de stijging van de werkloosheid onder ongediplomeerden in het jongste cohort. Hoewel hun werkloosheid drie tot zes maal zo hoog is als die van middelbaar en hoog opgeleiden, is er tot en met het geboortecohort 1966-1975 geen sprake van een relatieve toename van hun werkloosheidsrisico ten opzichte van de hoger opgeleiden, maar wel onder het jongste cohort.

Figuur 1: Werkloosheidspercentage van 30-49-jarige mannen en vrouwen naar geboortecohort en opleidingsniveau

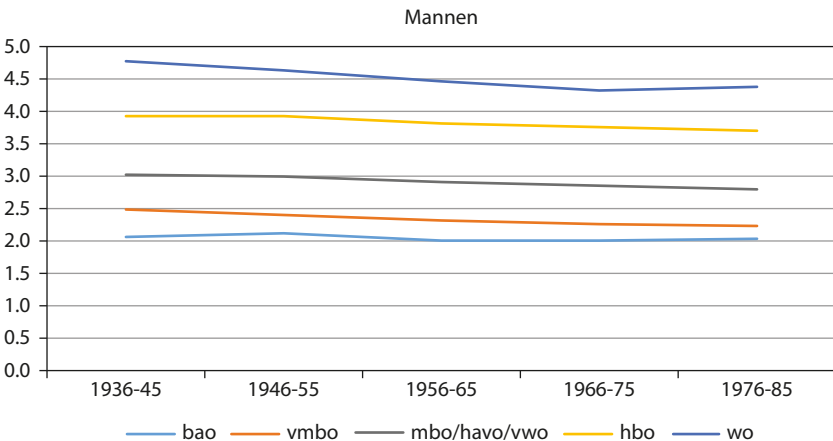

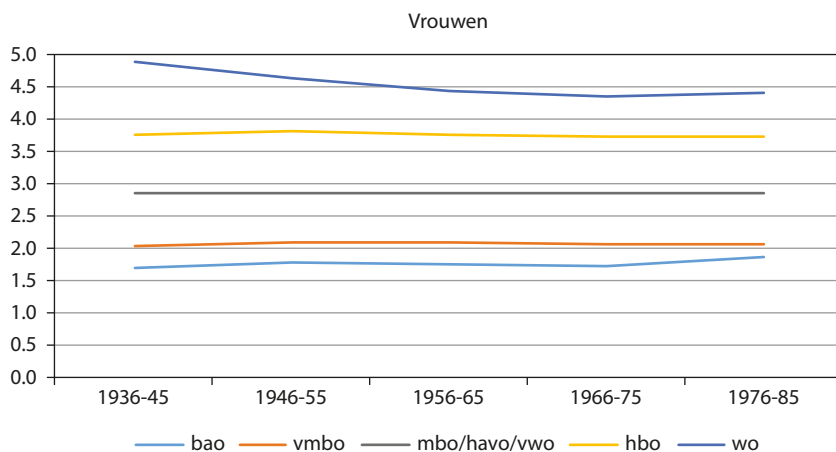

Bron: CBS (AKT 1973, EBB 1989-2014)

Bij de vrouwen zien we grotere verschillen in werkloosheid tussen de opleidingsniveaus, die bovendien voor opvolgende cohorten toenemen. Het verschil in werkloosheidspercentage tussen ongediplomeerde en academisch opgeleide vrouwen groeide van 6 procentpunten voor het oudste cohort naar 11 procentpunten voor het jongste cohort. Het verschil met hbo'ers nam zelfs nog sterker toe. Vergelijken we de werkloosheid van vrouwen met die van mannen met hetzelfde opleidingsniveau, dan blijken de verschillen tussen vrouwen en mannen voor jongere cohorten beduidend kleiner dan voor de oudere cohorten.

Figuur 2: Gemiddeld beroepsniveau van 30-49-jarige mannen en vrouwen naar opleidingsniveau en geboortecohort

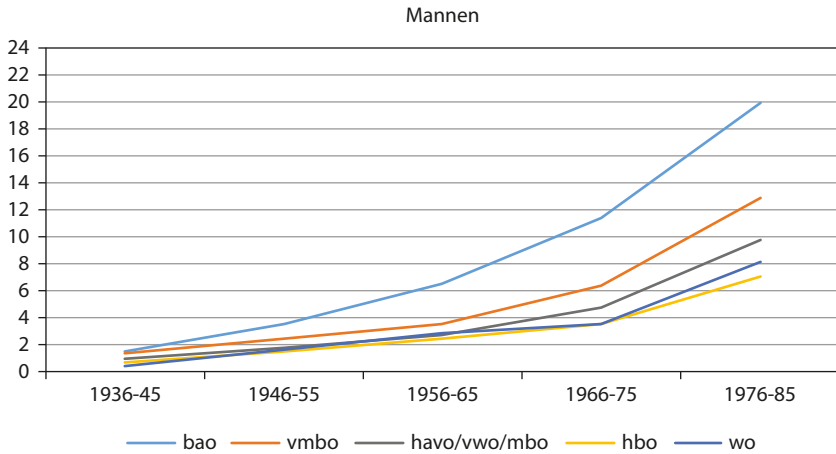
Bron: CBS (EBB 1993-2011)

Figuur 2 schetst de trend in het gemiddelde beroepsniveau voor 30-49-jarige mannen en vrouwen voor opeenvolgende cohorten. Het wekt geen verbazing dat hoger opgeleiden een hoger beroepsniveau hebben dan lager opgeleiden. Bij mannen is er voor alle opleidingsniveaus sprake van een licht dalende trend in het beroepsniveau, waarbij de verschillen tussen de opleidingsniveaus voor de jongere cohorten iets kleiner zijn dan voor de oudere cohorten. Ook bij de vrouwen nemen de verschillen tussen de opleidingsniveaus af, maar in dit geval alleen doordat het beroepsniveau van vrouwen met een academische opleiding daalt. De verschillen tussen de opleidingsniveaus zijn bij de vrouwen wat groter dan bij de mannen.

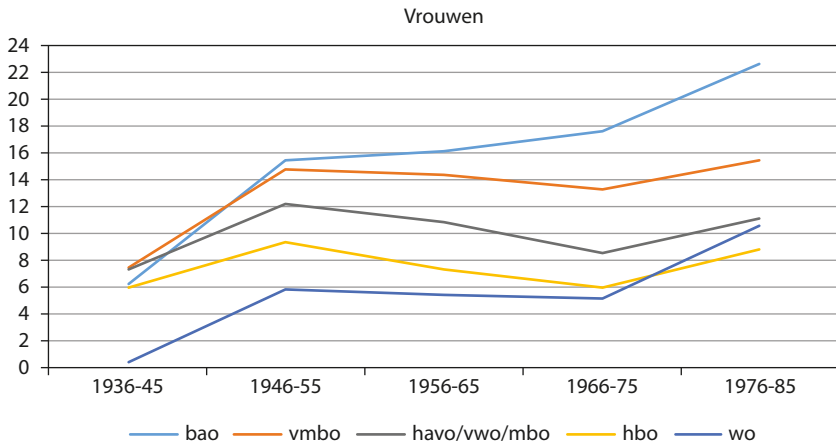
Ten slotte kijken we voor het aantal werkenden met een flexibel dienstverband naar opleidingsniveau. Figuur 3 schetst opnieuw de trends voor de leeftijdscategorie 30-49 jaar (hoewel de sterkste veranderingen zich bij de jongste leeftijdsgroep hebben voorgedaan). Bij de mannen neemt de kans op flexibel werk vooral voor lager opgeleiden sterk toe en in wat mindere mate voor middelbaar en hoog opgeleiden. Bij vrouwen zien we een ander patroon. Hoewel vrouwen iets vaker een flexibel dienstverband hebben dan mannen, neemt de kans op een flexibel contract na de baby-boomgeneratie voor de meeste opleidingsniveaus (met uitzondering van ongediplomeerden en wo'ers) juist af, om pas onder het jongste cohort weer toe te nemen.

Overzien we de ontwikkelingen die in deze paragraaf zijn geschetst, dan tekent zich geen eenduidige trend af ten aanzien het belang van het opleidingsniveau voor de arbeidsmarktpositie. De verschillen tussen de opleidingsniveaus in werkloosheid en in flexibel werk zijn over het algemeen

Figuur 3: Percentage werkzame mannen en vrouwen van 30-49 jaar met een flexibel dienstverband

Bron: CBS (EBB 1992-2014)

wat groter geworden, vooral bij de mannen. De verschillen in beroepsniveau tussen de opleidingsniveaus zijn daarentegen wat afgenomen.

De interpretatie van deze cijfers wordt bemoeilijkt doordat er tegelijkertijd verschillende factoren een rol spelen: geboortecohort, leeftijd, periode (en daarmee economische conjunctuur) en geslacht. Bovendien kunnen ook andere factoren, die in deze paragraaf buiten beschouwing zijn gebleven, van belang zijn, zoals de positie in het huishouden en de etniciteit. Opeenvolgende geboortecohorten verschillen immers ook in het proces van huishoudensvorming (zoals de leeftijd waarop men trouwt of

gaat samenwonen, het aantal kinderen en het aandeel alleenstaanden) en in het aandeel van allochtonen. Ook deze factoren kunnen van invloed zijn op de arbeidsmarktpositie van verschillende cohorten. Daarom worden in de volgende paragrafen analyses uitgevoerd waarin het effect van de verschillende factoren tegelijkertijd wordt meegenomen. Dit levert een zuiverder schatting op van de invloed van het opleidingsniveau voor opeenvolgende cohorten.

In de volgende paragrafen schatten we het effect van het opleidingsniveau en van andere individuele kenmerken op achtereenvolgens de werkloosheid, het beroepsniveau en het dienstverband. Dit effect drukken we bij de werkloosheid en het dienstverband uit in zogenaamde *odds ratio's* of relatieve kansverhoudingen. De odds dat een laag opgeleide werkloos is, wordt gedefinieerd als de kans op werkloosheid gedeeld door de kans dat men wel werk heeft. De odds van de werkloosheid van een laag opgeleide gedeeld door de odds van de werkloosheid van een hoog opgeleide wordt dan de odds ratio genoemd. Als deze groter is dan 1 heeft een laag opgeleide meer kans op werkloosheid dan een hoog opgeleide, is hij kleiner dan 1 dan heeft een laag opgeleide juist minder kans op werkloosheid.

Voor een nadere uitleg van odds ratio's en de methode waarmee we het effect van opleiding hebben onderzocht verwijzen we naar de bijlage bij dit hoofdstuk.

Het effect van opleidingsniveau op het werkloosheidsrisico

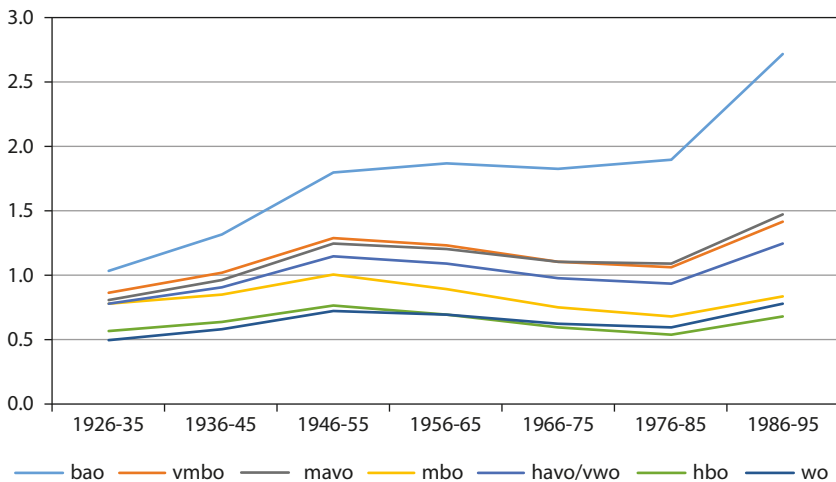
De analyses die we in deze paragraaf uitvoeren, beperken zich tot de beroepsbevolking, dat wil zeggen personen van 15-64 jaar die zich aanbieden op de arbeidsmarkt en beschikbaar zijn voor werk, dus de werkenden en de onvrijwillig werklozen. Alle personen die niet willen werken (bijvoorbeeld huisvrouwen, vervroegd gepensioneerden en een deel van de studerende) of die niet kunnen werken (zoals arbeidsongeschikten) worden uitgesloten van de analyse. Dit betekent dat de aandacht zich richt op de factoren die bepalen of iemand die wil en kan werken onvrijwillig zonder (betaald) werk zit. We verwachten dat opleiding een steeds belangrijker rol is gaan spelen bij de verdeling van banen, en dat werkloosheid hierdoor steeds meer geconcentreerd raakt bij laagopgeleiden.

Om een indruk te krijgen van het belang van de verschillende factoren geeft tabel 1 een overzicht van de verschillen in de geschatte odds ratio's van de categorie met het hoogste risico ten opzichte van de categorie met het laagste risico.

Tabel 1: Geschatte odds ratio van kans op werkeloosheid

	Odds ratio
Alleenstaande vrouw met kind t.o.v. man, lid van paar met kind	4,85
20 jaar t.o.v. 43 jaar	1,81
Marokkaan t.o.v. autochtoon	3,32
Basisonderwijs t.o.v. wo	1,92

Uit de tabel kan men aflezen dat de kans dat een alleenstaande moeder werkloos is ten opzichte van de kans dat zij werkt bijna vijf maal zo groot is als die kansverhouding voor een samenwonende of gehuwde vader. Het effect van opleidingsniveau blijkt aanzienlijk kleiner te zijn dan het effect van de combinatie van huishoudenspositie en geslacht en het effect van etniciteit. Het effect van leeftijdsverschillen is wel iets kleiner dan dat van opleidingsverschillen. Het effect van etniciteit is opmerkelijk groot, hetgeen men niet zou verwachten in een meritocratische samenleving. Ook het (nog grotere) effect van de combinatie van huishoudenspositie en geslacht lijkt strijdig met een meritocratische samenleving. Het is echter niet uitgesloten dat hier sprake is van een omgekeerd causaal verband: werklozen (of personen met een hoge kans op werkloosheid) zijn wellicht vaker alleenstaand of alleenstaande ouder omdat zij minder aantrekkelijke

Figuur 4: Geschatte odds ratio's van werkloosheid

Noot: Referentiegroep: mbo en cohort 1946-1955.

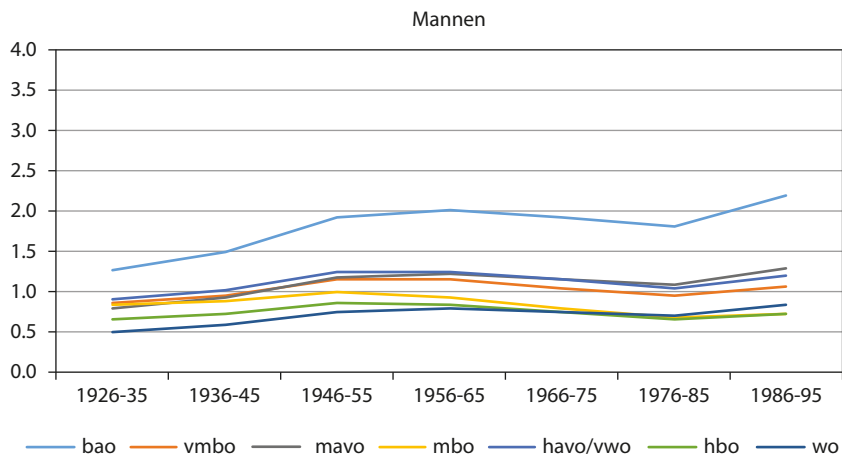
Bron: CBS (AKT 1973; EBB 1989-2014)

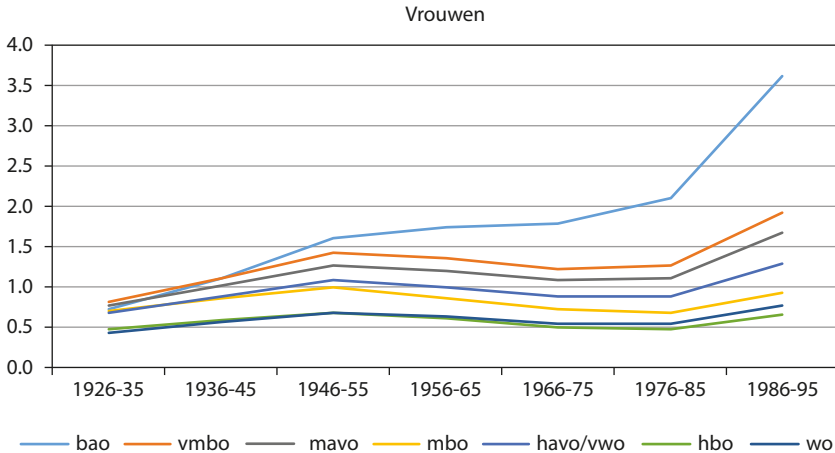
(huwelijks)partners zijn. Daarnaast is het denkbaar dat zowel werkloosheid als alleenstaande (ouder) zijn, samenhangt met andere, niet waargenomen kenmerken, zoals persoonlijkheid of niet-cognitieve vaardigheden.

Om de vraag te beantwoorden of opleiding een steeds belangrijker rol is gaan spelen bij de kans op werk of werkloosheid geeft figuur 4 weer hoe de verschillen tussen opleidingsniveaus zich voor opeenvolgende cohorten hebben ontwikkeld. In deze figuur is de kans op werkloosheid voor mbo'ers in het geboortecohort 1946-1955 gelijk aan 1 gesteld. De figuur laat zien dat de verschillen in werkloosheidsrisico tussen de opleidingsniveaus voor opeenvolgende cohorten zijn toegenomen. Dit komt echter voornamelijk door de sterke stijging van de werkloosheid onder ongediplomeerden (bao). Tussen de overige opleidingsniveaus zijn de verschillen maar weinig toegenomen en bovendien niet per se in het voordeel van de hoogst opgeleiden. Zo hebben in de jongere cohorten de hbo'ers de kleinste kans op werkloosheid, terwijl voor het jongste cohort het werkloosheidsrisico van wo'ers vrijwel gelijk is aan dat van mbo'ers. Vooral dit laatste is opmerkelijk, omdat recent vaak wordt gesteld dat de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden onder druk staat. Het werkloosheidsrisico van havisten en vwo'ers is in het jongste cohort wel beduidend gestegen.

Figuur 5 toont dezelfde trends, maar nu voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Het patroon bij vrouwen komt het meest overeen met het patroon van de gehele populatie. Vooral de sterke toename van het werkloosheidsrisico van ongediplomeerden in de jongste cohorten valt hier op, doordat deze groep bij de oudste cohorten nog nauwelijks een

Figuur 5: Geschatte odds ratio's van werkloosheid voor mannen en vrouwen

Noot: Referentiegroep: mbo en cohort 1946-1955.

Bron: CBS (AKT 1973; EBB 1989-2014)

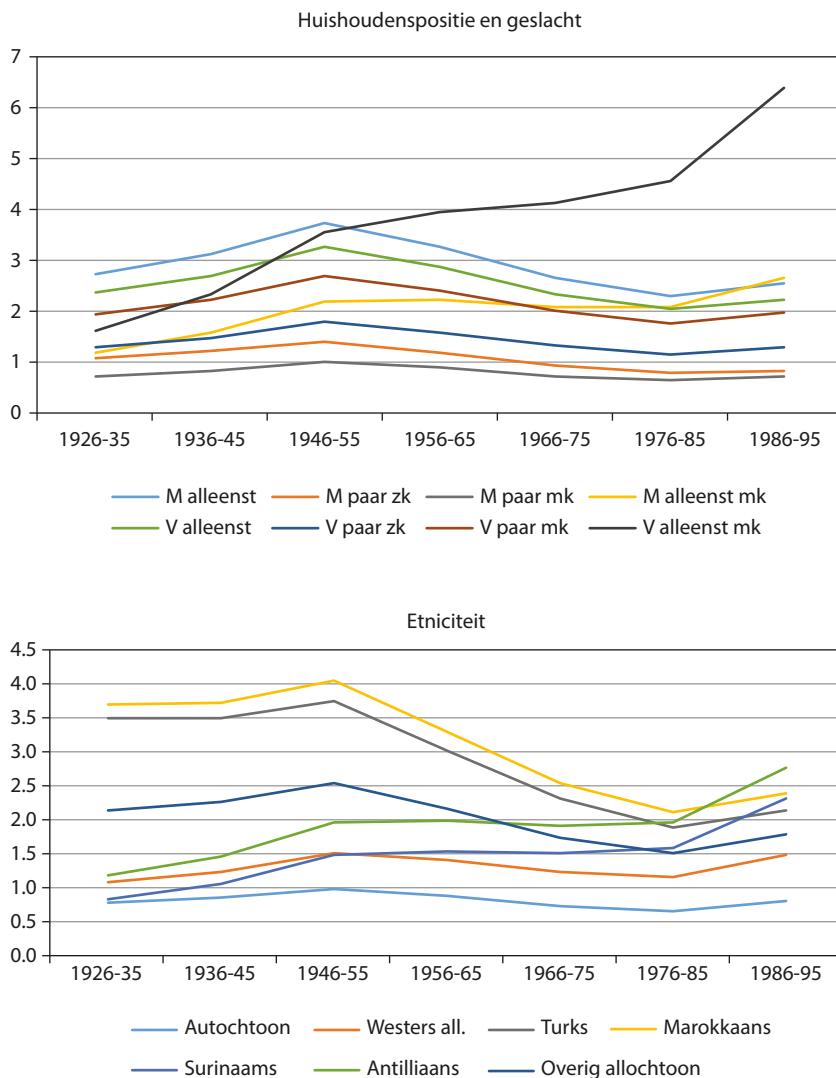
hogere werkloosheidskans had dan de andere opleidingsniveaus. Bij de mannen verschillen de werkloosheidsrisico's tussen de opleidingsniveaus, met uitzondering van de ongeschoolden, betrekkelijk weinig en nemen deze verschillen ook niet toe. Terwijl voor vrouwen het belang van het opleidingsniveau voor het werkloosheidsrisico dus is toegenomen, geldt dit niet voor mannen.

Vervolgens gaan we na of de rol van huishoudenspositie in combinatie met geslacht, en van etniciteit, voor jongere cohorten kleiner is dan voor oudere. Figuur 6 toont boven het geschatte effect van de positie in het huishouden en het geslacht en onder het effect van etniciteit op het werkloosheidsrisico van opeenvolgende cohorten. De verschillen in werkloosheidsrisico tussen de verschillende huishoudensposities waren het grootst voor het cohort van de babyboomers (1946-1955), maar zijn in de jongere cohorten afgenomen, met uitzondering van de alleenstaande moeders, die steeds verder achterblijven bij de andere categorieën. Ook het relatieve werkloosheidsrisico van alleenstaande vaders is gestegen.

De verschillen in werkloosheidskans naar etnische herkomst zijn na het babyboom-cohort eveneens afgenomen, vooral door de sterke daling van de relatieve werkloosheidskans van Turken, Marokkanen en overige niet-westerse allochtonen. Het werkloosheidsrisico van Surinamers en Antillianen neemt voor het jongste cohort echter weer toe.

De afname van de verschillen tussen huishoudensposities en tussen etnische groepen biedt ondersteuning aan de hypothese dat de arbeidsmarkt meritocratischer is geworden.

Figuur 6: Odds ratio van werkloosheid naar positie in het huishouden en geslacht, respectievelijk etniciteit

Het effect van opleidingsniveau op het beroepsniveau

De tweede indicator die we hanteren voor de arbeidsmarktpositie van opeenvolgende geboortecohorten is het beroepsniveau. We gebruiken hier de Standaard Beroepenclassificatie 1992 (SBC-92) van het CBS, die de volgende beroepsniveaus onderscheidt:

1. Elementair beroep (niveau basisonderwijs)
2. Lager beroep (niveau vmbo)
3. Middelbaar beroep (niveau mbo)
4. Hoger beroep (niveau hbo)
5. Wetenschappelijk beroep (niveau wo)

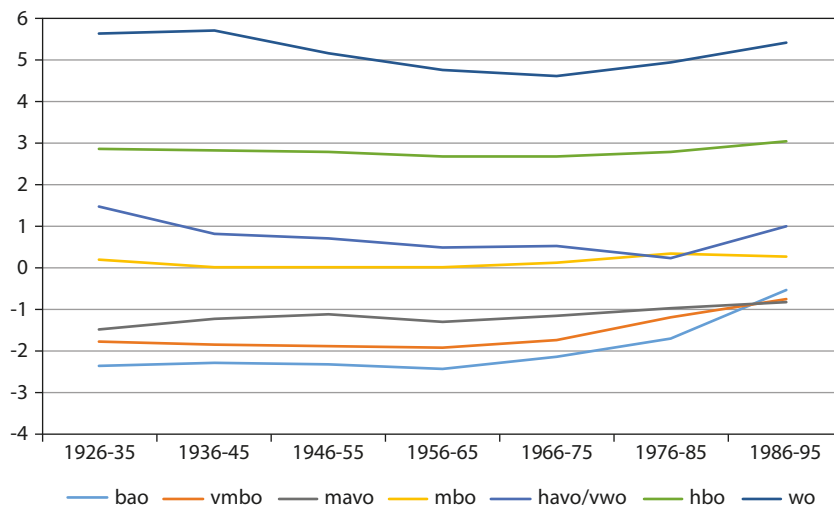
Op analoge wijze als bij de werkloosheid analyseren we hier het effect van het opleidingsniveau in combinatie met een aantal persoonskenmerken (geslacht, huishoudenspositie, leeftijd en etniciteit) op het beroepsniveau van de werkenden. Meer specifiek kijken we naar de kans dat iemand in een hoger of wetenschappelijk beroep werkt. Niet-werkenden worden buiten de analyse gehouden. Het beroepsniveau op basis van SBC-92 is alleen bekend voor de jaren 1993-2011, zodat de analyse zich tot deze periode beperkt.

Tabel 2 geeft wederom een indruk van het relatieve belang van de verschillende persoonskenmerken door de hoogst en laagst scorende categorieën met elkaar te vergelijken. Hieruit blijkt dat het effect van huishoudenspositie en geslacht, leeftijd en etniciteit verre ondergeschikt is aan dat van opleidingsniveau, zoals we op een meritocratische arbeidsmarkt ook zouden verwachten. De extreem hoge odds ratio voor academisch opgeleiden (wo) ten opzichte van ongediplomeerden (bao), laat zien dat de kans van de laatste groep op een hoger of wetenschappelijk beroepsniveau verwaarloosbaar klein is.

Tabel 2: Verschil in parameterschattingen van kans op hoger of wetenschappelijk beroepsniveau

	Odds ratio
Man, lid van paar met kind t.o.v. man, overige positie in huishouden	1,80
49 jaar t.o.v. 20 jaar	2,29
Autochtoon t.o.v. overig niet-westers allochtoon	2,69
Wo t.o.v. basisonderwijs	1118,78

Om vast te stellen of het effect van het opleidingsniveau op het beroepsniveau in de loop van de tijd is toegenomen geven we in figuur 7 het geschatte totale effect ten opzichte van mbo'ers in het cohort 1946-1955 weer. Alleen

Figuur 7: Geschat effect op kans op een hoger of wetenschappelijk beroepsniveau

Noot: Referentiegroep: mbo en cohort 1946-1955.

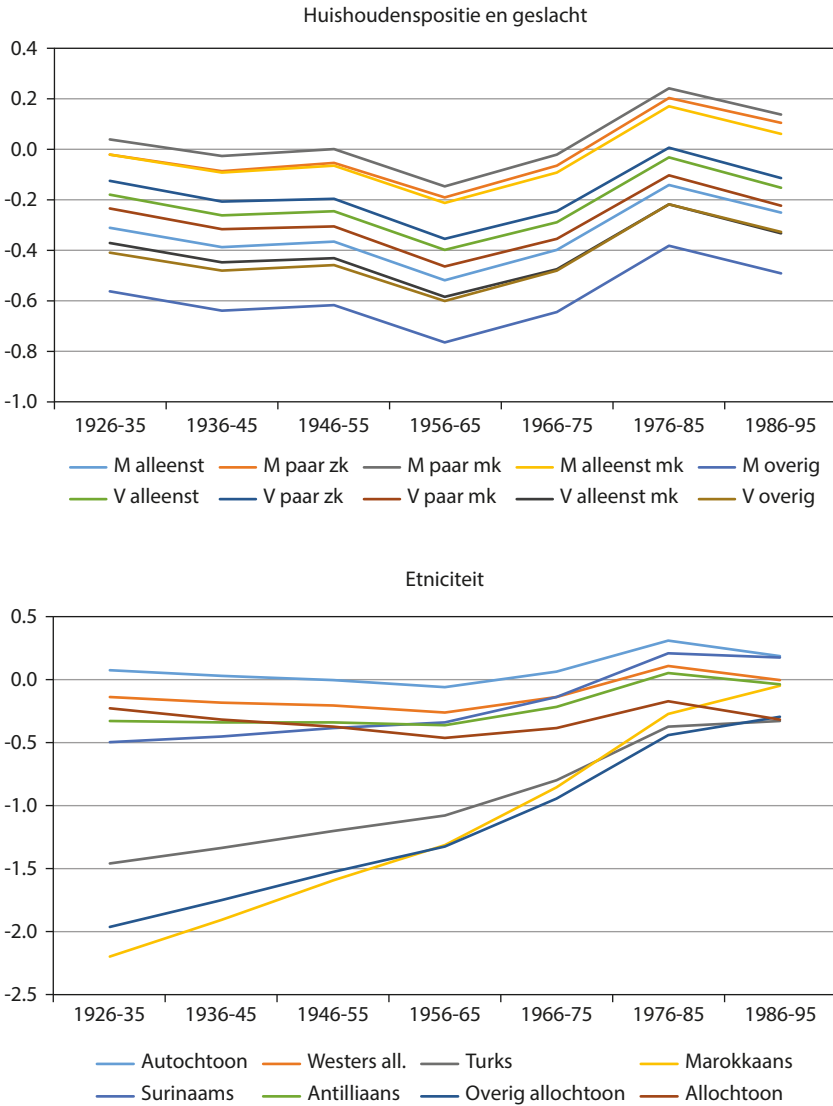
Bron: CBS (EBB 1992-2011)

personen met een havo- of vwo-diploma hebben hun kansen op een hoger beroepsniveau, vooral ten opzichte van hbo'ers en mbo'ers, zien verslechteren. Voor de twee jongste cohorten (1976-1985 en 1986-1995) is het belang van een academische opleiding ten opzichte van een hbo- of mbo-opleiding voor het bereiken van een hoger beroepsniveau weer iets toegenomen.

De algemene trend van een afnemende invloed van opleidingsverschillen op het beroepsniveau voor jongere cohorten ten opzichte van oudere cohorten is niet in lijn met de verwachtingen voor een meritocratische arbeidsmarkt.

Vervolgens gaan we na of de rol van huishoudenspositie/geslacht en etniciteit op beroepsniveau is afgenomen. In figuur 8 zijn deze effecten weergegeven. Het belang van huishoudenspositie en geslacht voor het beroepsniveau is klein en de verschillen zijn vrijwel constant over de cohorten. Het effect van etniciteit op het beroepsniveau is voor de jongere cohorten aanzienlijk kleiner dan voor de oudere cohorten. Het nadeel van een Turkse, Marokkaanse of overige niet-westerse achtergrond voor het bereiken van een hoger beroepsniveau, dat voor de oudere cohorten nog aanzienlijk was, is voor de jongere cohorten bijna verdwenen. Dit is in overeenstemming met wat we zouden verwachten als de arbeidsmarkt meritocratischer wordt.

Figuur 8: De kans op een hoger beroepsniveau naar positie in het huishouden en geslacht, respectievelijk etniciteit

Noot: Referentiegroep: samenwonende/gehuwde mannen met kinderen resp. autochtonen en cohort 1946-1955.

Bron: CBS (EBB 1992-2011)

Het effect van opleidingsniveau op het dienstverband

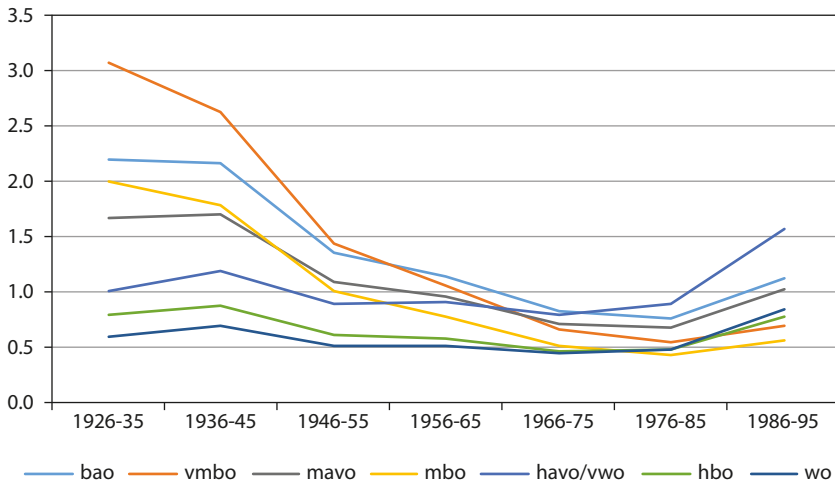
De laatste indicator waarvoor we onderzoeken of de arbeidsmarkt meritocratischer is geworden, is het dienstverband. We onderscheiden hierbij een vast dienstverband van een flexibel dienstverband en van werk als zelfstandige. Aangezien een flexibel dienstverband doorgaans als minder aantrekkelijk wordt beschouwd dan een vast dienstverband, verwachten we dat, naarmate de arbeidsmarkt meritocratischer is, dit onderscheid sterker samenhangt met het opleidingsniveau.

Tabel 3 toont de grootste verschillen in relatieve kans op een flexibel dienstverband ten opzichte van een vast contract op basis van de combinatie van huishoudenspositie en geslacht, leeftijd, etniciteit en opleidingsniveau. Alleenstaande moeders, jongeren, overige niet-westerse allochtonen en laag opgeleiden (vmbo'ers) zijn relatief vaak flexwerker; samenwonende vaders, ouderen, autochtonen en hoger opgeleiden hebben relatief vaak een vast contract. De leeftijd heeft het grootste effect, gevolgd door het opleidingsniveau. Op geruime afstand volgen de combinatie van geslacht en huishoudenspositie en etniciteit.

Tabel 3: Geschatte odds ratio van flexibel dienstverband ten opzichte van vast dienstverband

	Odds ratio
Alleenstaande vrouw met kind t.o.v. man, lid van paar met kind	3,17
20 jaar t.o.v. 49 jaar	9,64
Overig niet-westers allochtoon t.o.v. autochtoon	1,74
Vmbo t.o.v. wo	7,17

Figuur 9 laat zien dat het effect van het opleidingsniveau op het dienstverband voor jongere cohorten in het algemeen kleiner is dan voor oudere cohorten. Terwijl in de oudste cohorten flexibel werk veel vaker voorkomt bij laag en middelbaar opgeleiden dan bij hoog opgeleiden, is dit verschil in de cohorten 1976-1985 sterk gereduceerd. In het jongste cohort (1986-1995) wint het opleidingsniveau weer aan belang. In dit cohort hebben echter de vmbo'ers en mbo'ers het minst vaak een flexibel contract, en ongeschoolden, mavisten, havisten en vwo'ers het vaakst. Anders gezegd, de scheidslijn lijkt in het jongste cohort niet zozeer te lopen tussen opleidingsniveaus, maar tussen degenen met een algemeen vormende opleiding en degenen met een beroepsopleiding. Dit is niet wat men zou verwachten op een meritocratische arbeidsmarkt.

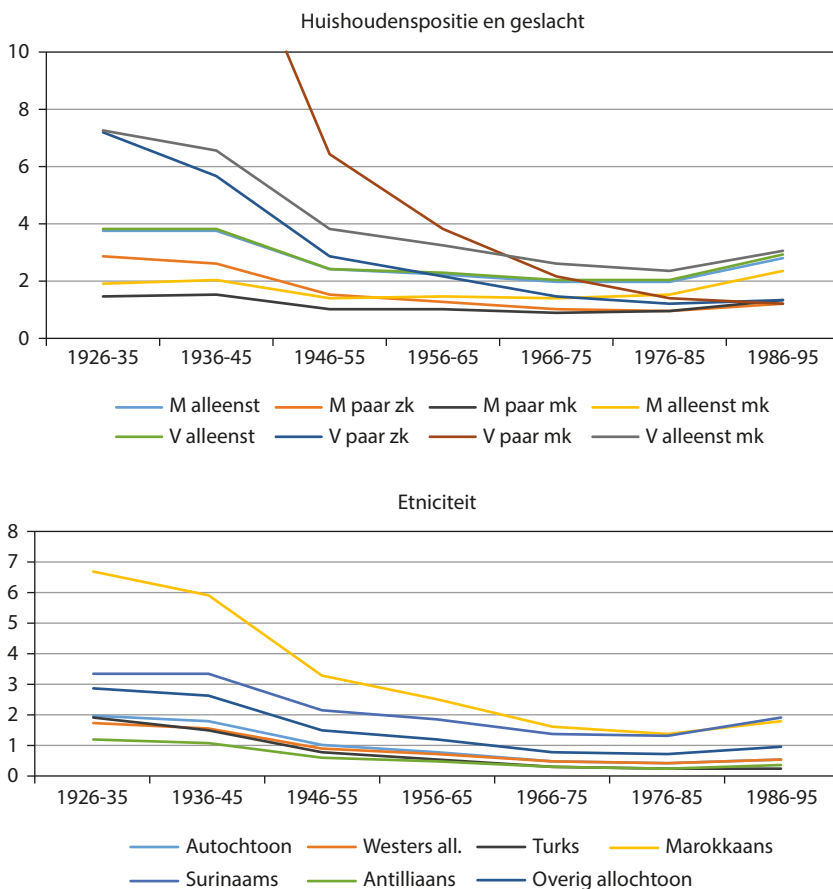
Figuur 9: Geschatte odds ratio's van een flexibel dienstverband

Noot: Referentiegroep: mbo en cohort 1946-1955. De kans op een flexibel dienstverband wordt vergeleken met de kans op een vast contract of werk als zelfstandige.

Bron: CBS (EBB 1991-2014)

Tot slot toont figuur 10 de ontwikkeling over de cohorten van het effect van huishoudenspositie/geslacht en etniciteit op een flexibel dienstverband. Het effect van huishoudenspositie en geslacht en van etniciteit op de kans dat men een flexibel dienstverband heeft (ten opzichte van een vast dienstverband) is voor jongere cohorten aanzienlijk kleiner dan voor oudere cohorten. Flexibel werk was in de oudere cohorten sterk geconcentreerd bij samenwonende vrouwen (vooral die met kinderen) en bij alleenstaande moeders. Maar in de jongste cohorten is dit effect voor de eerst groep geheel verdwenen; sterker nog, samenwonende vrouwen hebben nu juist relatief zelden een flexibele baan. Bij de oudste cohorten hadden vooral Turken, en in iets mindere mate Marokkanen, Antillianen en overige allochtonen veel vaker een flexibel dienstverband dan andere etnische groepen. In de jongste cohorten zijn deze verschillen grotendeels verdwenen, al hebben allochtonen nog altijd wel meer kans op flexibel werk dan autochtonen. De afnemende betekenis van huishoudenspositie en geslacht en van etniciteit biedt weer ondersteuning aan de hypothese dat de arbeidsmarkt meritocratischer is geworden.

Figuur 10: Odds ratio van een flexibel dienstverband naar positie in het huishouden en geslacht, respectievelijk etniciteit

Noot: Referentiegroep: samenwonende/gehuwde mannen met kinderen resp. autochtonen en cohort 1946-1955.

Bron: CBS (EBB 1991-2014)

Een tussenbalans

Na de analyses op basis van de EBB kunnen we een tussenbalans opmaken. Het is evident dat het opleidingsniveau een belangrijke rol speelt op de hedendaagse arbeidsmarkt. Maar het opleidingsniveau is niet zonder meer de belangrijkste determinant van iemands arbeidsmarktpositie, zoals je op een meritocratische arbeidsmarkt zou verwachten. Evenmin neemt het belang van het opleidingsniveau eenduidig toe, zoals te verwachten valt als de arbeidsmarkt meritocratischer wordt. Tabel 4 en tabel 5 vatten de

belangrijkste uitkomsten van de analyses in de voorgaande paragrafen samen. Tabel 4 ordent de vier achtergrondvariabelen naar (maximale) grootte van het effect op de arbeidsmarktpositie. Op een zuiver meritocratische arbeidsmarkt zou het effect van opleidingsniveau het grootst moeten zijn en het effect van etniciteit het kleinst. In welke mate de huishoudenspositie in combinatie met het geslacht en de leeftijd nog een rol zouden spelen in een meritocratische samenleving is minder eenduidig.

Tabel 4: Rangorde in het belang van verschillende kenmerken voor het verklaren van de arbeidsmarktpositie^a

	Werkloosheid	Beroepsniveau	Flexibel dienstverband
Opleidingsniveau	3	1	2
Huishoudenspositie en geslacht	1	4	3
Leeftijd	4	3	1
Etniciteit	2	2	4

^a 1 is belangrijkste factor, 4 is minst belangrijke factor.

Tabel 4 laat echter zien dat het opleidingsniveau alleen voor het beroepsniveau veruit de belangrijkste verklarende factor is. Voor de twee andere aspecten van de arbeidsmarktpositie zijn respectievelijk de combinatie van huishoudenspositie en geslacht en de leeftijd de belangrijkste verklarende variabelen, en volgt het opleidingsniveau op de derde respectievelijk tweede plaats. Hoewel het denkbaar is dat achter de huishoudenspositie en de leeftijd toch bepaalde meritocratische kenmerken schuilgaan (bijvoorbeeld niet-cognitieve vaardigheden, respectievelijk ervaring), kunnen we niettemin concluderen dat de arbeidsmarkt verre van 'zuiver' meritocratisch is.

Tabel 5: Trend in het geschatte effect voor opeenvolgende geboortecohorten^a

	Werkloosheid	Beroepsniveau	Flexibel dienstverband
Opleidingsniveau	+	-	- ^c
Huishoudenspositie en geslacht	- ^b	0	-
Etniciteit	-	-	-

^a + neemt toe; - neemt af; 0 blijft gelijk.

^b M.u.v. alleenstaande ouders.

^c Verschil beroeps- en algemeen vormend onderwijs neemt toe voor jongste cohorten.

Tabel 5 geeft aan of het belang van de verschillende factoren voor opeenvolgende cohorten toe- of afneemt of min of meer gelijk blijft. Als de arbeidsmarkt in de loop van de tijd meritocratischer wordt, zouden we verwachten dat het belang van het opleidingsniveau toeneemt en het belang van huishoudenspositie en geslacht en van etniciteit afneemt. Voor de laatste factoren geldt dit over het algemeen wel: grosso modo zijn de combinatie van huishoudenspositie en geslacht en de etniciteit minder belangrijk geworden voor de arbeidsmarktpositie. Dit geldt overigens niet voor het werkloosheidsrisico van alleenstaande ouders, terwijl het effect van huishoudenspositie/geslacht op het beroepsniveau gelijk is gebleven, maar overigens klein is.

Verrassend is echter dat het opleidingsniveau alleen belangrijker is geworden voor het risico op werkloosheid, maar aan belang heeft ingeboet voor het beroepsniveau en de kans op een flexibel dienstverband. Wel is voor recente cohorten het verschil in kans op een flexibel dienstverband tussen personen met een beroepsopleiding en personen met een algemeen vormende opleiding groter geworden.

Alles tezamen bieden deze analyses slechts beperkte ondersteuning voor de stelling dat de arbeidsmarkt in hoge mate een meritocratisch karakter heeft en/of steeds meritocratischer wordt. Het belang van niet-meritocratische factoren is weliswaar afgenomen, maar het belang van opleidingsniveau is niet eenduidig toegenomen en voor beroepsniveau en dienstverband zelfs afgenomen.

Intergenerationele overdracht

In de vorige paragrafen hebben we onderzocht hoe door de jaren heen het belang van verschillende individuele factoren, in het bijzonder opleiding, is toe- of afgenomen. Een tweede verwachting van een meritocratische arbeidsmarkt is dat het ouderlijk milieu geen direct effect meer heeft op de arbeidsmarktpositie van kinderen. De beroepsstatus en het opleidingsniveau van de ouders zouden geen invloed mogen hebben op de kans op een goede (of slechte) arbeidsmarktpositie, anders dan via hun effect op het opleidingsniveau van de kinderen.

In de volgende paragrafen gaan we na of de arbeidsmarktpositie in Nederland nog direct wordt beïnvloed door het milieu van herkomst. Daarnaast onderzoeken we of de relatieve invloed van het ouderlijk milieu voor opeenvolgende cohorten is afgenomen. We analyseren hiervoor data uit de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB).

Om de invloed van het herkomstmilieu te bepalen gebruiken we het hoogst behaalde opleidingsniveau van de ouders en de beroepsstatus van beide ouders toen de respondent ongeveer 15 jaar oud was. We analyseren achtereenvolgens de invloed van het ouderlijk milieu op de kans op werkloosheid en op de beroepsstatus van de respondent.⁵ Voor het beroepsniveau van de ouders en van de respondenten wordt de Internationale Socio-Economische Index (ISEI) gebruikt, een statusschaal die loopt van 15 voor beroepen met de laagste status tot 90 voor beroepen met de hoogste status.

Effect van herkomstmilieu op het werkloosheidsrisico

In deze paragraaf onderzoeken we het effect van het herkomstmilieu op het werkloosheidsrisico. Omdat het aantal werkloze respondenten in de Familie-enquête Nederlandse Bevolking erg klein is (N=137), is, anders dan bij de analyse van de EBB, ervoor gekozen om de groep arbeidsongeschikten (N=335) toe te voegen aan de categorie werklozen. We analyseren dus feitelijk het risico om onvrijwillig zonder betaald werk te zitten.

Tabel 6 toont de effecten van de opleiding van de respondent en van de beroepsstatus en het opleidingsniveau van de ouders op de kans op werkloosheid of arbeidsongeschiktheid van de respondent. Zoals te verwachten was, heeft het eigen opleidingsniveau veruit het grootste effect. Noch de beroepsstatus van de vader, noch die van de moeder heeft effect op het werkloosheidsrisico. Bij het opleidingsniveau van de ouders vinden we één opvallend significant effect. Een kind van wie de vader vmbo als hoogst behaald opleidingsniveau heeft, loopt significant minder kans op werkloosheid of arbeidsongeschiktheid dan indien de vader hoger of lager is opgeleid. Dit effect is lastig te duiden. Een mogelijke verklaring is dat kinderen uit de geschoolde arbeidersklasse een sterker werkethos hebben meegekregen tijdens hun opvoeding. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat het vaak gaat om vaders met een eigen bedrijf (boer, winkelier), die hun bedrijf hebben overgedragen aan hun kind(eren).

5 Bij beroepsstatus kijken we naar het huidige of laatste beroep. Tolsma en Wolbers (2014) komen, op basis van hetzelfde databestand, tot andere conclusies doordat zij kijken naar de invloed van sociale herkomst op de beroepsstatus van het *eerste* beroep (direct na het verlaten van het dagonderwijs).

Tabel 6: Logistische regressie van het effect van beroepsstatus en opleiding ouders op de kans op werkloosheid en arbeidsongeschiktheid

	B
<i>Opleiding respondent (ref.=mbo):</i>	
Bao	1,181***
Vmbo	0,529***
Hbo	-0,448***
Wo	-1,111***
<i>Beroepsstatus ouders:</i>	
ISEI vader	-0,001
ISEI moeder	0,005
<i>Opleiding vader (ref.=mbo)</i>	
Bao	-0,18
Vmbo	-0,392**
Hbo	-0,039
Wo	0,245
<i>Opleiding moeder (ref.=mbo)</i>	
Bao	-0,013
Vmbo	-0,196
Hbo	0,043
Wo	0

Noot: In deze analyse zijn ook de variabelen huishoudenspositie, leeftijd, cohort, leeftijd kwadraat, kalenderjaar en voor beide ouders een dummyvariabele voor het ontbreken van ISEI opgenomen. **=p <0,05; ***=p <0,01. Bron: Familie-enquête Nederlandse Bevolking (1998-2009)

Om na te gaan of de invloed van de beroepsstatus en het opleidingsniveau van de ouders op het werkloosheidsrisico door de jaren heen is veranderd, hebben we interactie-effecten tussen opleiding en beroep van de ouders en de cohorten toegevoegd. Uit deze analyse bleek echter niet dat het effect van het ouderlijk milieu voor opeenvolgende cohorten is veranderd.

Samenvattend blijkt het ouderlijk milieu geen (directe) invloed te hebben op het werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsrisico van kinderen, met uitzondering van het kleinere risico om zonder werk te zitten voor kinderen van wie de vader een vmbo-diploma heeft.

Beroepsstatus

We voerden voor de beroepsstatus soortgelijke analyses uit, maar nu alleen voor de werkzame beroepsbevolking tussen de 25 en 65 jaar (N=6.073). We onderzochten of de beroepsstatus en het opleidingsniveau

van de ouders een direct effect hebben op de beroepsstatus van hun kinderen. De uitkomsten worden voor mannen en vrouwen afzonderlijk besproken.

Tabel 7 geeft de resultaten voor de beroepsstatus van mannen. Zoals al uit de analyses van het EBB bleek, heeft de eigen opleiding van werkzame mannen een groot effect op hun beroepsstatus (ISEI). De beroepsstatus van mannen die alleen lager onderwijs hebben afgerond is gemiddeld 22,6 punten ($14,96 + 7,59$) lager dan de beroepsstatus van mannen met een wetenschappelijke opleiding. In aanvulling hierop hebben zowel de beroepsstatus van de vader als de beroepsstatus van de moeder een significant positief effect op de beroepsstatus van mannen. Mannen die dezelfde kenmerken hebben (leeftijd, opleiding en huishoudenspositie) scoren voor ieder punt dat de beroepsstatus van de vader hoger is, zelf 0,116 punt hoger op de ISEI-index. Ter illustratie: een man waarvan de vader werkte als keukenhulp (ISEI 15 punten) scoort gemiddeld $75 * 0,116 = 8,7$ punten lager op de ISEI-index dan een man waarvan de vader als rechter werkzaam was (ISEI 90 punten). Op een schaal van 15 tot 90 is dit een aanzienlijk verschil, dat niet valt te rijmen met een meritocratische arbeidsmarkt. Hoewel de invloed van moeders beroepsstatus kleiner is, is ook deze (marginaal) significant. In aanvulling op het effect van het beroep van de ouders, is er echter geen effect van het opleidingsniveau van de ouders op de beroepsstatus van mannen.

Tabel 7: ANCOVA-analyse beroepsstatus man

Variabelen	B
<i>Opleiding (ref.=mbo):</i>	
Bao	-7,590***
Vmbo	-5,031***
Hbo	10,105***
Wo	14,955***
ISEI vader	0,116***
ISEI moeder	0,043*
<i>Opleiding vader (ref.=mbo):</i>	
Bao	-0,016
Vmbo	0,091
Hbo	-0,822
Wo	-0,939

Variabelen	B
<i>Opleiding moeder (ref.=mbo):</i>	
Bao	-0,788
Vmbo	0,393
Hbo	-0,073
Wo	0,322

Noot: In deze analyse zijn ook de variabelen huishoudenspositie, leeftijd, leeftijd kwadraat, cohort, kalenderjaar en voor beide ouders een dummyvariabele voor het ontbreken van een ISEI-waarde opgenomen.

*=p <0,1; ***=p <0,01.

Bron: Familie-enquête Nederlandse Bevolking (1998-2009)

Als de Nederlandse arbeidsmarkt meritocratischer is geworden, valt te verwachten dat de invloed van de beroepsstatus van ouders op de beroepsstatus van mannen voor opeenvolgende cohorten is afgenomen. Om dit te toetsen zijn interactie-effecten tussen cohort en beroepsstatus van de ouders aan de analyse toegevoegd. Tabel 8 vermeldt de geschatte parameters van deze interactie-effecten. Deze zijn echter niet significant en laten ook geen eenduidig patroon zien. De analyse levert derhalve geen steun op voor de verwachting dat de invloed van de beroepsstatus van de vader dan wel de moeder voor jongere cohorten kleiner zou zijn dan voor oudere cohorten. Dit duidt erop dat de beroepsstatus van mannen niet minder wordt beïnvloed door de beroepsstatus van hun ouders dan een halve eeuw geleden het geval was.

Tabel 8: Geschat interactie-effect tussen beroepsstatus ouders en geboortecohort (ten opzichte van cohort 1946-1955)

Cohort	ISEI vader	ISEI moeder
1936-45	0,001	-0,093
1946-55	0	0
1956-65	-0,008	-0,023
1966-75	0,011	0,000
1976-85	0,035	0,001

Dezelfde analyses hebben we uitgevoerd voor werkende vrouwen. Tabel 9 geeft de resultaten weer. Deze komen in grote lijnen overeen met die van de mannen. Het eigen opleidingsniveau is sterk bepalend voor de beroepsstatus. De beroepsstatus van de vader heeft, net als bij de mannen, ook een significante invloed op de beroepsstatus van vrouwen. De invloed van de beroepsstatus van de moeder op de beroepsstatus van de dochter

is beduidend kleiner, maar wel iets groter dan haar invloed op de beroepsstatus van zonen (0,051 versus 0,043). Vrouwen met dezelfde kenmerken (leeftijd, huishoudenspositie en opleiding) bereiken gemiddeld dus een hogere beroepsstatus naarmate hun ouders een hogere beroepsstatus hadden. Naast de beroepsstatus heeft het hoogst behaalde opleidingsniveau van de vader geen effect op de beroepsstatus van zijn dochter. Als de moeder een academische opleiding heeft voltooid, scoort de dochter echter gemiddeld wel ruim 5 punten ($4,79 + 0,38$) hoger op de ISEI-index dan wanneer zij geen onderwijsdiploma heeft, al is dit effect marginaal significant.

Tabel 9: ANCOVA-analyse beroepsstatus vrouw

Variabelen	B
<i>Opleiding respondent (ref.=mbo):</i>	
Bao	-7,283***
Vmbo	-4,577***
Hbo	8,478***
Wo	15,249***
<i>Beroepsstatus ouders:</i>	
ISEI vader	0,102***
ISEI moeder	0,051*
<i>Opleiding vader (ref.=mbo):</i>	
Bao	-0,413
Vmbo	-0,827
Hbo	-1,474
Wo	-0,544
<i>Opleiding moeder (ref.=mbo):</i>	
Bao	-0,379
Vmbo	0,762
Hbo	1,636
Wo	4,793*

Noot: In deze analyse zijn ook de variabelen huishoudenspositie, leeftijd, leeftijd kwadraat, cohort, kalenderjaar en voor beide ouders een dummyvariabele voor het ontbreken van een ISEI-waarde opgenomen.

*= $p < 0,1$; ***= $p < 0,01$.

Bron: Familie-enquête Nederlandse Bevolking (1998-2009)

Ook voor vrouwen zijn we nagegaan of de invloed van de beroepsstatus van de ouders over de tijd is veranderd. Uit tabel 10 blijkt dat de interactie-termen tussen de beroepsstatus van de ouders en het geboortecohort niet significant zijn. Niettemin laten de parameterschattingen wel een dalende

trend zien, hetgeen erop zou kunnen duiden dat de invloed van de beroepsstatus van de ouders voor opeenvolgende cohorten licht daalt. Ook voor vrouwen kunnen we concluderen dat hun beroepsstatus nog steeds wordt beïnvloed door de beroepsstatus van beide ouders, hoewel deze invloed voor jongere cohorten mogelijk iets kleiner is dan voor oudere cohorten.

Tabel 10: Geschat interactie-effect tussen beroepsstatus ouders en geboortecohort (ten opzichte van geboortecohort 1946-1955)

Cohort	ISEI vader	ISEI moeder
1936-45	0,063	0,072
1946-55	0	0
1956-65	-0,018	-0,059
1966-75	-0,055	-0,009
1976-85	-0,024	-0,109

Als we de cijfers van de analyse van de FNB uit de voorgaande paragrafen samenvatten, kunnen we de volgende conclusies trekken. Het opleidingsniveau en de beroepsstatus van de ouders hebben geen directe invloed op het werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsrisico, met uitzondering van vaders met een vmbo-diploma, die het werkloosheidsrisico van hun kinderen lijken te verkleinen. De beroepsstatus van ouders is echter wel van invloed op de beroepsstatus van zowel mannen als vrouwen. Deze invloed is voor opeenvolgende geboortecohorten echter niet (voor mannen) of slechts heel licht (voor vrouwen) afgenomen, hetgeen er dus niet op duidt dat de Nederlandse arbeidsmarkt veel meritocratischer is geworden.

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we de vraag proberen te beantwoorden hoe meritocratisch de Nederlandse arbeidsmarkt is en of deze steeds meritocratischer wordt. We zijn ervan uitgegaan dat op een meritocratische arbeidsmarkt de kans op werkloosheid, het beroepsniveau van werkenden en het soort dienstverband (vast of flexibel) primair worden bepaald door het opleidingsniveau, en niet door kenmerken als etniciteit, geslacht en huishoudenspositie en leeftijd, en evenmin door de opleiding of (vroegere) beroepsstatus van de ouders. Uit onze analyses komen vier belangrijke punten naar voren.

Ten eerste is gebleken dat, hoewel het opleidingsniveau een belangrijke determinant is voor het verwerven van een goede arbeidsmarktpositie, het niet zonder meer de belangrijkste factor is die de kansen op de arbeidsmarkt bepaalt, zoals je op een meritocratische arbeidsmarkt zou verwachten. Alleen voor het beroepsniveau is het opleidingsniveau veruit de belangrijkste verklarende factor. Maar voor het werkloosheidsrisico zijn de combinatie van huishoudenspositie en geslacht en etniciteit belangrijker, en voor het dienstverband de leeftijd.

Ten tweede hebben we vastgesteld dat het belang van het opleidingsniveau niet eenduidig is toegenomen, zoals te verwachten valt als de arbeidsmarkt meritocratischer wordt. Het opleidingsniveau is alleen belangrijker geworden voor het risico op werkloosheid. Voor recente cohorten hangt wel de kans op een flexibel dienstverband sterker samen met de opleidingsrichting (algemeen vormend versus beroepsonderwijs). Bij het beroepsniveau neemt het belang van het opleidingsniveau over de tijd juist af. Opmerkelijk is dat het belang van de combinatie van huishoudenspositie en geslacht voor het werkloosheidsrisico juist is toegenomen, en alleen voor de kans op een flexibel dienstverband is afgenomen. De invloed van etniciteit is wel eenduidig afgenomen, wat weer wel in overeenstemming is met een toenemende meritocratisering van de arbeidsmarkt.

Ten derde heeft het ouderlijk milieu een direct effect op de arbeidsmarktpositie van kinderen. Voor het werkloosheidsrisico hebben we overigens geen duidelijke effecten gevonden, maar wel voor de beroepsstatus. De beroepsstatus van kinderen wordt zowel door de beroepsstatus van de vader, als door die van de moeder beïnvloed. Ouders met een hoge beroepsstatus vergemakkelijken blijkbaar de toegang van hun kinderen tot een hogere beroepsstatus. Het gaat hier om het directe effect van de beroepsstatus van de ouders, dus dit komt naast het indirecte effect via het opleidingsniveau van de kinderen. Deze intergenerationale statusovererving past niet op een meritocratische arbeidsmarkt.

Ten vierde is de intergenerationale overdracht van beroepsstatus voor jongere cohorten niet eenduidig afgenomen ten opzichte van oudere cohorten. Voor jongere cohorten is de beroepsstatus van de ouders niet of nauwelijks minder belangrijk dan voor oudere cohorten. Een trend naar een meer meritocratische arbeidsmarkt valt dus ook vanuit dit gezichtspunt niet te bespeuren. Het is echter mogelijk dat het databestand dat we hebben gebruikt te klein was om een eventuele trend eenduidig te kunnen vaststellen.

Alles tezamen bieden de analyses in dit hoofdstuk weinig ondersteuning voor de stelling dat de Nederlandse arbeidsmarkt in hoge mate een meritocratisch karakter heeft en/of steeds meritocratischer wordt.

Literatuur

- FNV (2015). *Gezocht: een echte baan. Onderzoek naar de beleving van onzeker werk*. FNV.
- Hond, Maurice de (2016). *De stemming van 6 maart 2016*. [<https://www.noties.nl/v/get.php?a=peil.nl&s=weekpoll&f=2016-03-06.pdf>]
- Ganzeboom, Harry B.G., Graaf, Paul de, & Treiman, Donald J. (1992). A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status, *Social Science Research*, 21(1), 1-56.
- Tolsma, J., & Wolbers, M.H.J. (2014). Social origin and occupational success at labour market entry in The Netherlands, 1931-80. *Acta Sociologica*, 57(3) 253-269.

Bijlage: Onderzoeksmethode en variabelen

In deze bijlage geven we een nadere toelichting bij de gebruikte onderzoeksmethode en de specificatie van de (verklarende) variabelen die zijn opgenomen in de statistische analyses.

Odds ratio's (relatieve kansverhoudingen)

Voor het analyseren van de kans op werkloosheid (en arbeidsongeschiktheid) en de kans op een flexibel dienstverband maken we in dit hoofdstuk gebruik van zogenaamde logistische regressies. Bij een logistische regressie is de te verklaren variabele een dichotome variabele, die alleen de waarden 0 en 1 kan aannemen (bijvoorbeeld niet of wel werkloos, niet of wel een flexibel dienstverband).

De uitkomst van een logistische regressie levert niet simpelweg de geschatte kans op een bepaalde gebeurtenis (werkloos, flexibel dienstverband) op, maar een zogenaamde odds ratio (relatieve kansverhouding). Wat hiermee bedoeld wordt, kan het beste worden uitgelegd aan de hand van een cijfervoorbeeld.

Stel dat van de hoog opgeleide vrouwen 75 procent betaald werk heeft en van de laag opgeleide vrouwen 50 procent. Dan hebben hoog opgeleiden dus anderhalf maal zoveel kans op betaald werk als laag opgeleiden. We kunnen echter ook zeggen dat van de hoog opgeleiden 25 procent niet werkt en van de laag opgeleiden 50 procent. Laag opgeleide vrouwen hebben dan dus twee maal zoveel kans om niet te werken als hoog opgeleide vrouwen. Dit

laat zien dat de kansenverhouding tussen hoog en laag opgeleiden verschilt, afhankelijk van de vraag of we ons op werken of op niet-werken richten.

Dit verschil wordt nog duidelijker als deze kansen in de loop van de tijd veranderen. Stel nu dat de arbeidsdeelname van hoog opgeleide vrouwen stijgt naar 90 procent en de arbeidsdeelname van laag opgeleiden naar 60 procent. Dan hebben hoog opgeleide vrouwen nog steeds anderhalf maal zoveel kans op werk als laag opgeleiden. Die kansverhouding is dus gelijk gebleven. De kans om niet te werken is voor hoog opgeleide vrouwen afgenomen naar 10 procent en voor laag opgeleiden naar 40 procent. Laag opgeleiden hebben nu vier maal zoveel kans om niet te werken als hoog opgeleiden. Deze kansverhouding is dus verdubbeld. Terwijl we concluderen dat het verschil in kans op werk tussen hoog en laag opgeleiden onveranderd is, blijkt het verschil in kans om niet te werken verdubbeld te zijn.

Om te voorkomen dat we tot dit soort tegenstrijdige conclusies komen, maken we gebruik van zogenaamde odds ratio's of relatieve kansverhoudingen. De odds is de kans dat iets het geval is ten opzichte van de kans dat het niet het geval is. In de oorspronkelijke situatie is de odds van de kans op werk voor hoog opgeleide vrouwen dus $75 / 25 = 3$ en voor laag opgeleide vrouwen $50 / 50 = 1$. De odds ratio is de verhouding tussen deze beide odds en is dus gelijk aan $3 / 1 = 3$. In de nieuwe situatie is de odds voor hoog opgeleiden $90 / 10 = 9$ en voor laag opgeleiden $60 / 40 = 1,5$, zodat de odds ratio $9 / 1,5 = 6$ bedraagt. We concluderen dan dat het verschil in arbeidsdeelname tussen hoog en laag opgeleide vrouwen twee keer zo groot is geworden.

De odds van de kans om niet te werken is het omgekeerde (de reciproque) van de kans om wel te werken, namelijk $1/3$ voor hoog opgeleiden en 1 voor laag opgeleiden in de oorspronkelijke situatie en $1/9$ voor hoog opgeleiden en $2/3$ voor laag opgeleiden in de nieuwe situatie. De odds ratio is dan dus gedaald van $1/3$ in de oude situatie naar $(1/9) / (2/3) = 1/6$ in de nieuwe situatie. Ook nu luidt de conclusie dat het verschil tussen hoog en laag opgeleiden is verdubbeld, zodat het inderdaad niet uitmaakt of we ons richten op de kans op werk of de kans om niet te werken. Veel van de uitkomsten die in dit hoofdstuk worden besproken gaan uit van een relatieve kansverhouding en zijn op bovenstaande manier te interpreteren.

Verklarende variabelen in de EBB

Bij de analyses op basis van de EBB worden opleiding, leeftijd, geslacht, huishoudenssamenstelling, etniciteit en geboortecohort als verklarende variabelen gebruikt.

Voor het hoogst behaalde opleidingsniveau worden zeven categorieën onderscheiden, te weten:

1. Lager onderwijs c.q. basisonderwijs (bao)
2. Lager beroepsonderwijs (lbo) c.q. voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo)
3. Meer uitgebreid lager onderwijs (mulo) c.q. middelbaar algemeen vormend onderwijs (mavo)
4. Middelbaar beroepsonderwijs (mbo) (*referentiecategorie*)
5. Hbs en gymnasium c.q. hoger algemeen vormend onderwijs (havo) en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo)
6. Hoger beroepsonderwijs (hbo) en kandidaats/bachelor wetenschappelijk onderwijs
7. Wetenschappelijk onderwijs (masterniveau) (wo)

Hierbij dient men er rekening mee te houden dat de onderwijssoorten in de loop van de tijd meerdere keren zijn gewijzigd. Daardoor is het niet altijd goed mogelijk om de oudere en meer recente onderwijssoorten op hetzelfde niveau te plaatsen. Zo kan men erover twisten of het correct is de mulo gelijk te stellen aan de latere mavo. Sinds 1999 bestaat ook de mavo niet meer doordat deze, onder de naam theoretische leerweg, is opgegaan in het vmbo. Dit bemoeilijkt de vergelijkbaarheid van de verschillende opleidingsniveaus over de tijd. In sommige analyses zullen we categorieën 2 en 3 samenvoegen, omdat het onderscheid niet consistent over de tijd valt te maken. Ook categorieën 4 en 5 worden in sommige analyses samengevoegd als een algemene categorie van middelbaar onderwijs. Het middelbaar beroepsonderwijs is de referentiecategorie.

De leeftijd wordt uiteraard in jaren gemeten. Om rekening te houden met een mogelijk kromlijng verband, wordt ook het kwadraat van de leeftijd in de analyse meegenomen.

Zoals uit andere onderzoeken bekend is, hebben de huishoudenssamenstelling en de positie in het huishouden voor vrouwen en mannen vaak een verschillend effect. Zo hebben gehuwde of samenwonende vrouwen met kinderen een relatief lage arbeidsparticipatie, terwijl gehuwde of samenwonende mannen met kinderen juist een hoge arbeidsdeelname kennen. Om deze reden wordt in de analyses de combinatie van geslacht en positie in het huishouden als verklarende variabele opgenomen. Deze variabele kent tien verschillende categorieën:

1. Alleenstaande man
2. Mannelijk lid van een paar zonder thuiswonende kinderen

3. Mannelijk lid van een paar met één of meer thuiswonende kinderen (*referentiecategorie*)
4. Alleenstaande man met één of meer thuiswonende kinderen
5. Overige mannen (o.a. thuiswonende kinderen)
6. Alleenstaande vrouw
7. Vrouwelijk lid van een paar zonder thuiswonende kinderen
8. Vrouwelijk lid van een paar met één of meer thuiswonende kinderen
9. Alleenstaande vrouw met één of meer thuiswonende kinderen
10. Overige vrouwen (o.a. thuiswonende kinderen)

De etniciteit van de respondent is gebaseerd op de officiële definitie van het CBS: als een van de ouders niet in Nederland is geboren wordt de respondent als allochtoon aangemerkt. In de meeste golven van de EBB kunnen de volgende etnische categorieën worden onderscheiden:

1. Autochtoon (*referentiecategorie*)
2. Westerse allochtoon
3. Turks
4. Marokkaans
5. Surinaams
6. Antilliaans
7. Overige (niet-westerse) allochtoon

Het geboortecohort bestaat, zoals in de eerste paragraaf uiteengezet, uit perioden van tien jaren. De babyboomers, geboren tussen 1946 en 1955, fungeren hierbij als referentiecategorie.

Verklarende variabelen in de FNB

Bij de analyses op basis van de FNB worden, voor zover mogelijk, dezelfde verklarende variabelen gebruikt als bij de analyses op basis van de EBB.

Anders dan bij de EBB telt de variabele huishoudenspositie en geslacht in deze analyse acht categorieën. De categorieën 'overige mannen' en 'overige vrouwen' ontbreken hier.

Omdat de FNB beduidend minder respondenten telt dan de EBB, is het hoogst behaalde opleidingsniveau van zowel de respondenten als de ouders in vijf categorieën ingedeeld om zo voldoende celvulling te houden. De vijf categorieën zijn:

1. Lager onderwijs c.q. basisonderwijs (bao)
2. Lager beroepsonderwijs (lbo) c.q. voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo)

3. Hbs en gymnasium, hoger algemeen vormend onderwijs (havo), voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo) (*referentiecategorie*)
4. Hoger beroepsonderwijs (hbo)
5. Wetenschappelijk onderwijs (wo)

De overige verklarende variabelen van de respondenten komen overeen met de variabelen die zijn gebruikt bij de analyse van de EBB. Aangezien de FNB aanzienlijk minder waarnemingen bevat dan de EBB, kunnen niet alle analyses voor mannen en vrouwen apart worden uitgevoerd.

Voor bijna de helft van de respondenten (49,6 procent) is er geen informatie beschikbaar over het beroepsniveau van de moeder. Dit valt te verklaren uit het grote aantal moeders dat in de vorige eeuw werkte als huisvrouw en daarom geen beroepsstatus had. Het ontbreken van beroepsniveau van de vader was met 3,9 procent beduidend lager. We hebben de missende waarden voor zowel de vader als de moeder wel meegenomen in onze analyses, omdat deze een indicatie kunnen zijn voor een specifieke situatie, zoals respondenten uit een eenoudergezin of respondenten van wie de moeder werkte als huisvrouw of de vader werkloos of arbeidsongeschikt was. Deze factoren kunnen van invloed zijn op het beroepsniveau van de respondent en kunnen daarnaast ook in de loop van de tijd veranderen, in het bijzonder bij huisvrouwen. We hebben de ontbrekende waarden op nul gesteld en vervolgens een dummyvariabele toegevoegd die aangeeft of het beroepsniveau (ISEI) van de vader of de moeder ontbreekt. Aangezien de uitkomsten van de analyse geen eenduidige patronen opleverden voor de respondenten met ontbrekende waarden voor hun ouders, worden deze resultaten in de tekst niet besproken

6. Opleiding, deeltijdarbeid en huishouden: meritocratie op de arbeidsmarkt sinds 1990

Wiemer Salverda en Daniella Brals⁶

Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoeken we wat *merit* oplevert op de arbeidsmarkt: passen werk en beloning bij de genoten, almaar stijgende opleiding, en wat is de rol van inspanning? Onze analyses bieden een aanvulling op hoofdstuk 5, waarin onder meer het effect van opleiding op de persoonlijke kansen op werk wordt onderzocht maar de beloning buiten beschouwing blijft. In dit hoofdstuk wordt het hebben van werk als een gegeven aangenomen; mensen die niet werkzaam zijn, blijven hier dan ook buiten beschouwing. Onze beschouwing richt zich op de ontwikkelingen voor de totale werkzame bevolking op verschillende momenten. Bovendien kijken we niet alleen naar individuen op de arbeidsmarkt, maar ook naar de betekenis hiervan voor hun huishoudens. Hoe verhouden de arbeid en beloning van personen zich tot die van het huishouden, waarin al dan niet meerdere arbeidsinkomens worden gecombineerd? Wat betekent die combinatie voor het huishouden zelf en, omgekeerd, hoe beïnvloedt ze de manier waarop personen op de arbeidsmarkt opereren? Daarmee bezien we de betekenis van *merit* in een breder kader dan alleen de arbeidsmarkt. Ook krijgt deeltijdwerk bijzondere aandacht vanwege zijn betekenis voor het belang van ‘inspanning’ als onderdeel van *merit*. Wanneer iedereen voltijds werkt, is er relatief weinig verschil in inspanning, geïnterpreteerd als het aantal uren betaalde arbeid dat men verricht. Deze verbreding is wenselijk omdat de huishoudcontext gedurende de afgelopen decennia sterk aan belang heeft gewonnen voor de arbeidsmarkt, vanwege de overgang van de eenverdienersmaatschappij naar de tweeverdieners- (of anderhalfverdieners-) maatschappij.

6 Dank aan Paul de Beer voor het bewerken van EBB-microdata, en aan Peter van der Meer en Ronald Batenburg voor het beschikbaar stellen van data betreffende kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid (tot 2000). Dit hoofdstuk voegt met name de huishouddimensie en inkomensongelijkheid toe aan de stellingen ontwikkeld in Salverda (2015a). Salverda (2014) en Salverda et al. (2014) schetsen een bredere achtergrond.

Met opleiding en inspanning als rode draad, bezien we in drie stappen hoe meritocratie op de arbeidsmarkt werkt: eerst de individuele arbeidspositie en beloning, vervolgens de effecten daarvan op huishoudens en tot slot het effect op de inkomensverdeling van huishoudens.

In de eerste stap kijken we naar individuele arbeidspositie en beloning. De beloning van arbeid vormt verreweg de belangrijkste bron van inkomen van huishoudens: in 2014 ontving bijna 80 procent van alle huishoudens enig inkomen uit arbeidsparticipatie, hetzij als werknemer hetzij als zelfstandige. Voor 60 procent van de huishoudens vormt arbeidsinkomen het belangrijkste inkomen, de andere 20 procent combineert arbeidsinkomen met pensioen, uitkering of een inkomen uit vermogen. De totale arbeidsbeloning is goed voor meer dan driekwart van het totale bruto-inkomen in ons land. Deze beloning vormt de meest directe schakel met het thema van deze bundel, de meritocratie.

In de tweede stap gaan we na hoe individuele beloning het huishoudinkomen beïnvloedt. In een maatschappij van uitsluitend eenverdienershuishoudens die allemaal voltijd werken, zijn individuele beloning en huishoudinkomen de facto identiek, en vallen beloningsongelijkheid en inkomensongelijkheid met elkaar samen. Dit verband is echter de afgelopen decennia drastisch veranderd als gevolg van de sterke groei van het aantal tweeverdienershuishoudens en deeltijdbanen. De relatie tussen de werkgelegenheid van individuen en die van huishoudens verdient daarom afzonderlijke aandacht. Spelen opleiding en inspanning en daarmee ook arbeidsbeloning een rol bij de vorming van huishoudens? Is er sprake van een toenemende concentratie van verdienende – en vooral (dankzij hun opleiding) *goed* verdienende – personen in huishoudens? En hoe koppelt die bundeling van inkomens vervolgens weer terug naar de arbeidsmarkt?

Tot slot komt, als derde stap, de belangrijke vraag op van inkomensherverdeling binnen en tussen huishoudens. Welke invloed heeft het huishouden op de betekenis van het arbeidsinkomen, gelet op de voor- en nadelen die het samenvoegen van inkomsten en uitgaven biedt, inclusief de eventuele zorg voor anderen in het huishouden? Wat is uiteindelijk nog de betekenis van *merit* in de verdeling van de bestedingsmogelijkheden van het huishouden?

In dit hoofdstuk maken wij voor inkomen gebruik van het European Community Household Panel (ECHP, 1993-2000) en zijn opvolger EU Statistics on Income and Living Conditions (SILC, vanaf 2004). De noodzaak om verschillende bronnen te gebruiken en te leunen op indirecte aanwijzingen maken dat onze resultaten eerder indicatief dan exact zijn. Voor nadere details en verdere algemene argumentatie verwijzen we naar het onderliggende

working paper (Salverda & Brals, 2016) en voor een nadere beschouwing van paren met gelijke opleiding (homogamie) naar Brals et al. (2016).

Met betrekking tot het opleidingsniveau gebruiken wij bij voorkeur een indeling in vijf categorieën:

1. *Laagst*: Basisonderwijs
2. *Lager*: Vmbo, mbo1, onderbouw havo/vwo
3. *Middelbaar*: Havo, vwo en mbo2-4
4. *Hoger*: Hbo en wo bachelor
5. *Hoogst*: Wo master en doctor.

Noodgedwongen beperken we ons in sommige gevallen tot drie onderwijsniveaus: 1. *Laag* (basisonderwijs, vmbo, mbo-1 en avo-onderbouw); 2. *Middelbaar*; en 3. *Hoog* (hbo + wo). Wanneer deze driedeling wordt gebruikt omvat 'laag' niveau 1 en 2 (laagst en lager) van de vijf categorieën en 'hoog' niveau 4 en 5 (hoger en hoogst). Bij het gebruik van de driedeling worden belangrijke verschillen aan de uiteinden van de verdeling genegeerd, zoals de enorme krimp van het aantal personen zonder enig diploma en de sterke groei van het aantal universitair opgeleiden. Merk op dat het aantal onderscheiden categorieën belangrijke effecten kan hebben. Hoe minder niveaus, hoe groter de kans op opleidingshomogamie van de partners in een huishouden: de combinatie van een hbo'er en een wo'er wordt bijvoorbeeld als een homogam paar beschouwd bij de driedeling, maar niet bij de vijfdeling. Homogamie is in het tweede geval kleiner dan in het eerste.

Stap 1: Individueel arbeidsinkomen en opleiding

In het algemeen is iemands arbeidsbeloning hoger naarmate de behaalde opleiding hoger is. Een hogere productiviteit moet dat rechtvaardigen – impliciet gaat het daarmee tevens om de aard van het werk, in het bijzonder het beroepsniveau. De beloning wordt per uur gemeten, om voor verschillen in inspanning – lees arbeidstijd – te corrigeren. Die inspanning bepaalt natuurlijk wel de totale arbeidsbeloning van een persoon.

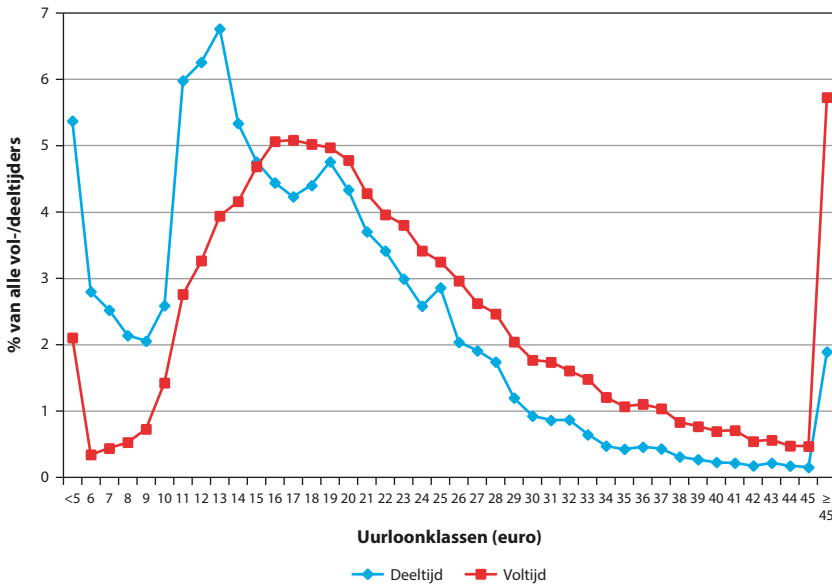
Door gebrek aan goede statistische gegevens kent Nederland geen harde cijfers over de ontwikkeling van de loonongelijkheid (Atkinson, 2008). Desondanks zijn er aanwijzingen dat de ongelijkheid van uurlonen is toegenomen sinds het begin van de jaren negentig. De meest gangbare maat voor loonongelijkheid, de verhouding tussen het hoogste loon van de onderste 10 procent enerzijds en het laagste loon van de bovenste 10 procent anderzijds ($P_{90}:P_{10}$), is met 10 procent gestegen van 3,0 in 1991 naar 3,3 in

2014. Dat het totale aantal gewerkte uren dat laag betaald wordt (dit wil zeggen beloond onder twee derde van het mediane uurloon) als percentage van de totale werkgelegenheid met meer dan een kwart is gestegen, van 15 naar 19 procent, wijst eveneens op toenemende ongelijkheid.

Opleiding en beloning

Het Centraal Planbureau (CPB, 2015a: 18-19) publiceerde onlangs gemiddelde uurlonen voor de drie opleidingsniveaus over de periode 1969-2009. Vooral tussen 1995 en 2005 stijgen de lonen van het hoogste opleidingsniveau relatief sterk, van 160 naar 190 procent van de lonen van het laagste opleidingsniveau, om vervolgens weer 10 procent achter te blijven. Doordat het CPB verschillende secundaire bronnen gebruikt, is de opleidingsverdeling echter niet consistent. Volgens gegevens van EU-KLEMS, die helaas niet verder reiken dan 2005, loopt de beloning van het hoogste opleidingsniveau (universiteit) langzaam op vanaf het begin van de jaren negentig tot bijna 2,5 maal de beloning van het laagste niveau (basisonderwijs). Berkhout en Salverda (2013: 64) vinden voor 2009 een vergelijkbaar verschil. Bovendien laten hun gegevens zien dat de loonongelijkheid binnen de groep hoogst opgeleiden groter is dan binnen de andere opleidingsniveaus. Deze verschillen zijn echter duidelijk kleiner dan de eerdergenoemde verhouding tussen de hoogste en laagste lonen. We concluderen dat hogere opleidingen hun uurloon meer hebben zien stijgen dan de midden- en lage opleidingen, maar ook dat het verschil naar opleiding niet opvallend groot lijkt. Het is dan ook de vraag of de veranderingen in de beloning een getrouwe weerspiegeling vormen van de opleidingsexpansie. Gegevens betreffende deeltijdarbeid en beloning enerzijds, en beroepsniveau, deeltijdarbeid en opleiding anderzijds, kunnen hier op een indirecte wijze licht op werpen.

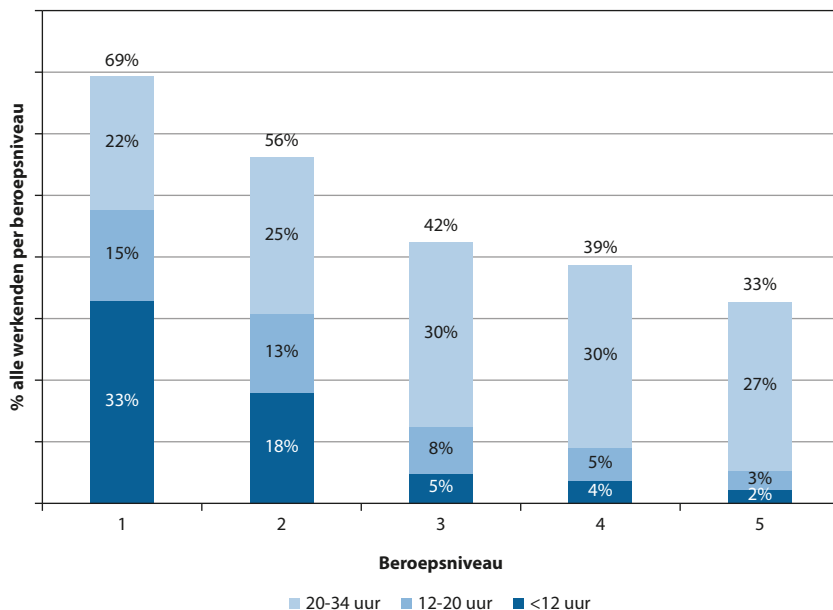
De Nederlandse werkgelegenheidsontwikkeling van de afgelopen decennia wordt gekenmerkt door een snelle groei van deeltijdwerk, hier gedefinieerd als werk van 1 tot 34 uur per week (tenzij anders vermeld, namelijk 12-34 uur volgens de Nederlandse definitie tot en met 2014). Per saldo groeit het totale aantal werkenden sinds 1990 met 1,8 miljoen, daalt het aantal voltijdbanen met 200.000 en verdubbelt het deeltijdwerk van 2 naar 4 miljoen personen. Deeltijdwerk omvat in Nederland nu de helft van alle banen – een wereldrecord. Gemiddeld bedraagt de arbeidsduur van deeltijdwerk ruwweg de helft van voltijdwerk. Deeltijd levert hiermee ongeveer een derde van de totale arbeidsinspanning in gewerkte uren. Ook ligt de beloning per uur van deeltijdwerk in het algemeen fors lager. Figuur 1 toont de sterke concentratie op lage loonniveaus vergeleken met voltijdarbeid. Van alle deeltijdwerkenden bevindt 60 procent

Figuur 1: Procentuele verdeling voltijd en deeltijd over uurloonklassen, 2014

Bron: CBS (Statline: Banen van werknemers naar wekelijkse arbeidsduur en uurloon)

zich in de onderste helft van de uurloonverdeling. Van de voltijdwerkers is 60 procent juist in de bovenste helft te vinden. Bijna 40 procent van alle deeltijdwerkers is laagbetaald, tegenover 11 procent van de voltijders.

De explosieve groei van deeltijdwerk roept de vraag op welk effect deeltijdwerk heeft op de betekenis van opleiding en inspanning op de arbeidsmarkt. Het belang van deeltijd is weliswaar groter naarmate de opleiding lager is, maar omdat ook de arbeidsparticipatie lager is bij lagere opleidingen, liggen de opleidingsverdelingen van deeltijders en voltijders verrassend dicht bij elkaar. De lagere beloning van deeltijdarbeid kan daarom ook hoger opgeleiden raken. Het aandeel deeltijdarbeid loopt sterk uiteen tussen beroepsniveaus (figuur 2). Op het laagste beroepsniveau is 70 procent van alle werk in deeltijd, op het hoogste beroepsniveau bedraagt het deeltijdaandeel ongeveer een derde. Dit impliceert voor de laagst geschoolden, die veelal op het elementaire beroepsniveau werken, een samenhang van opleiding en inspanning: met hun opleiding kunnen zij op een passend beroepsniveau meestal alleen in deeltijd werken. Het maakt de uitruil tussen de twee samenstellende delen van *merit*, opleiding en inspanning, steeds moeilijker. Als lager opgeleiden met laagbetaald werk meer uren zouden kunnen werken, zouden zij hun lage opleiding ten dele kunnen compenseren met een grotere inspanning.

Figuur 2: Percentage deeltijd per beroepsniveau, 15-65, 2010

Noot: 1. Elementair; 2. Lager; 3. Middelbaar; 4. Hoger; 5. Wetenschappelijk.

Bron: CBS (speciale tabel Werkzame personen van 15 tot 65 jaar naar arbeidsduur, onderwijsniveau en beroepsniveau)

Opleiding en beroep

Op een meritocratische arbeidsmarkt valt te verwachten dat het opleidingsniveau overeenkomt met het beroepsniveau. Om na te gaan of er op de Nederlandse arbeidsmarkt sprake is van onderbenutting van het genoten onderwijs, onderzoeken we in hoeverre het beroepsniveau overeenkomt met het opleidingsniveau van personen. We gebruiken vijf beroepsniveaus die zijn gedefinieerd in overeenstemming met de vijf opleidingsniveaus. Het is echter goed mogelijk dat personen werkzaam zijn in een beroep waarvoor een lager opleidingsniveau volstaat dan waarover zij beschikken, en waarin hun opleiding wordt onderbenut. De verhouding tussen de opleiding die een persoon heeft genoten en de toepassing daarvan in zijn of haar werk vormt een belangrijk criterium voor de rol van *merit* op de arbeidsmarkt. Weinig economen twijfelen eraan dat in de race tussen het effect van de technologische ontwikkeling op de arbeidsvraag en de stijgende opleiding van het arbeidsaanbod (geïntroduceerd door Jan Tinbergen in 1975), deze twee structureel met elkaar in evenwicht zijn. Dit is een optimistische

visie, waar de wachtrij-theorie van Thurow (1975) en het selectiedenken van Bowles en Gintis (1976) tegenover staan. Zij stellen dat de behaalde opleiding, al dan niet met andere persoonlijke kenmerken, door de werkgevers vooral wordt benut om uit het arbeidsaanbod de geschiktste kandidaten te selecteren. Door een hogere opleiding komt iemand meer vooraan in de rij.

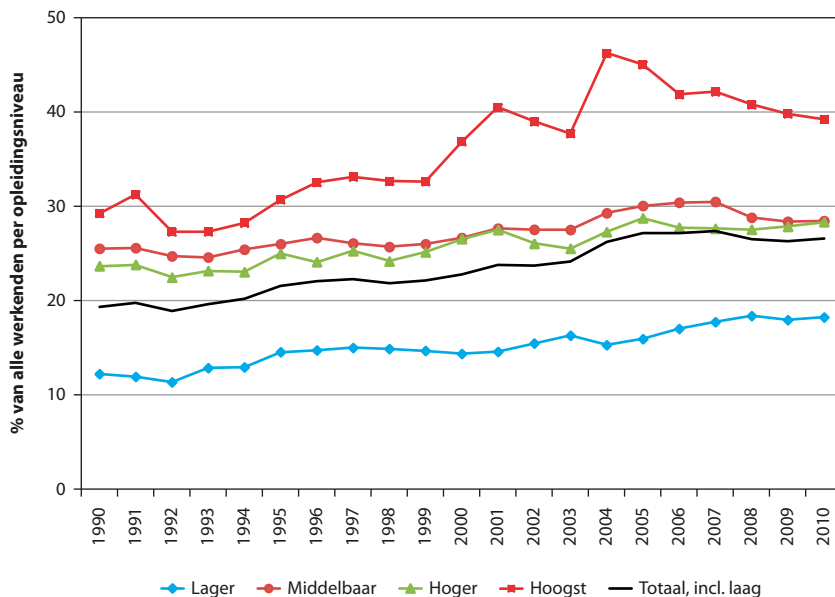
In Tinbergens race, en ook in een meritocratie, mag men verwachten dat het niveau van het beroep overeenstemt met de opleiding. In de wachtrijbenadering kunnen beide structureel van elkaar afwijken. In het bijzonder is het mogelijk dat mensen beter geschoold zijn dan hun werk vereist, en dat hun capaciteiten worden onderbenut – ze staan niet vooraan in de rij en als ze aan de beurt komen, kunnen de passende banen al op zijn en moeten ze genoegen nemen met een baan onder hun (opleidings)niveau. Een dergelijke situatie is strijdig met een meritocratische arbeidsmarkt, niet alleen vanwege de onderbenutting van de capaciteiten van de werkenden, maar ook vanwege de verdringing van de arbeidsmarkt van anderen die op zichzelf over een passende opleiding beschikken. Recent is deze discussie aangewakkerd door de stelling dat de structuur van de werkgelegenheid polariseert en dat banen op het middenniveau wegvallen, terwijl ze boven en onder het midden groeien (Goos & Manning, 2007; Manning et al., 2009; Autor & Dorn, 2011; CPB, 2015b; ook De Beer, 2015, over de handhaving van laaggeschoold werk). Dit steekt een stok in de wielen van wie Tinbergens race probeert te winnen, maar het verandert Thurows wachtrij niet. Polarisation van beroepen was in ons land al aanwijsbaar tussen 1960 en 1990 (Salverda, 2015a: tabel 3.3), maar dat heeft de drang naar een hogere opleiding slechts versterkt.

Dankzij de classificatie van vijf beroepsniveaus die verbonden is met de vijf opleidingsniveaus, kunnen we de mate van onderbenutting en verdringing onderzoeken.⁷ Een lange traditie van onderzoek naar de kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid (Conen & Huijgen, 1983; Huijgen, 1989; Huijgen et al., 1983, Asselberghs et al., 1998; Batenburg et al., 2003; Salverda, 1990, 1991, 1997) is op deze classificatie gebaseerd. Met van het CBS verkregen gegevens trekken we in dit hoofdstuk de lijn door tot 2010.

Figuur 3 geeft aan welk percentage van de personen op vier opleidingsniveaus (het laagste kan per definitie niet onderbenut worden) op een lager beroepsniveau werkt dan overeenkomt met het opleidingsniveau (zie voor meer detail Salverda & Brals, 2016). De onderbenutting is groter

7 Helaas heeft het CBS deze statistiek na 2011 gestopt ten gunste van de internationale beroepenclassificatie ISCO, die dat directe verband met opleiding niet legt.

Figuur 3: Onderbenutting van opleiding in beroep, percentage per opleidingsniveau, 1990-2010

Noot: SBC-92 beroepsniveaus; 12 of meer uren per week.

Bron: Conen & Huijgen (1983); Huijgen (1989); Huijgen et al. (1983), Asselberghs et al. (1998); Batenburg et al. (2003); vanaf 2001 CBS (speciale tabel Werkzame personen van 15 tot 65 jaar naar arbeidsduur, onderwijsniveau en beroepsniveau).

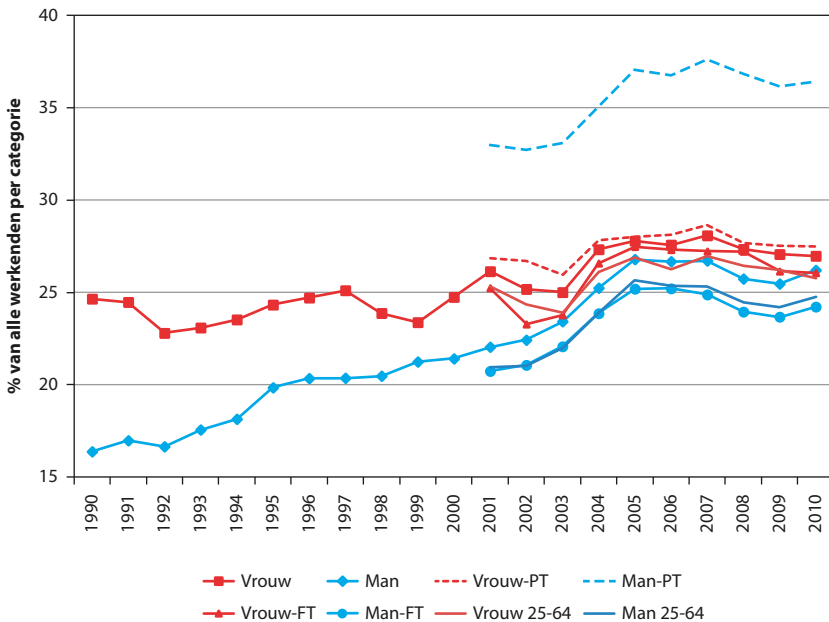
naarmate het opleidingsniveau hoger is. In het algemeen neemt de mate van onderbenutting toe over de tijd, van minder dan een vijfde tot meer dan een kwart van de werkenden (de zwarte lijn in figuur 3). De groei doet zich voor op alle opleidingsniveaus, maar is het sterkst op het hoogste niveau. Vergeleken met 1990 vinden we in 2010 280.000 wetenschappelijk opgeleiden méér op de beroepsniveaus lager, middelbaar en hbo. Dit komt neer op meer dan de helft van de totale groei van het aantal wo'ers over deze periode. Het aantal wetenschappelijke banen groeide sinds 1990 met 190 procent, het aantal wetenschappelijk opgeleiden met 240 procent. Hierdoor neemt de match tussen opleiding en beroep vanuit de werkzame personen gezien duidelijk af. Dit ondergraaft de betekenis van *merit* op de arbeidsmarkt. De groeiende spreiding van de hoogst opgeleiden over lagere beroepsniveaus stemt overeen met de eerdere bevinding van een relatief bescheiden beloningsverschil tussen hoog en laag opgeleiden en een grotere ongelijkheid onder de hoogst opgeleiden zelf. Recentelijk vond

het CBS (2016), op basis van een andere methode, een vergelijkbaar hoge onderbenutting voor hoog opgeleiden (30 procent voor 2015, tegenover 25 procent voor 2011 hier).

Vanuit het perspectief van de beroepen bezien is de onderbenutting groter naarmate het beroepsniveau *lager* is. In elementaire beroepen is liefst 80 procent hoger opgeleid dan nodig is voor het betreffende beroep. In totaal tellen deze beroepen in 2010 bijna 400.000 personen met een te hoge opleiding méér dan in 1990. Daarvan zijn er 250.000 middelbaar opgeleid. Met andere woorden, de laagst opgeleiden, die een passende opleiding hebben voor elementaire beroepen, worden in toenemende mate geconfronteerd met zowel beter opgeleide concurrenten als kleinere banen. De problemen van opleiding, inspanning en beloning gaan hier hand in hand. De sterke groei van deeltijdwerk impliceert dat, behalve opleiding, ook verschillen in inspanning een veel grotere rol zijn gaan spelen dan het geval was in de traditionele kostwinnersmaatschappij, gebaseerd op voltijdwerkers.

Zoals bekend werkt de grote meerderheid van Nederlandse vrouwen (75 procent) in deeltijd tegenover een minderheid van de mannen (25 procent).

Figuur 4: Onderbenutting van mannen en vrouwen, in vol- en deeltijd, 1990-2010

Noot: SBC-92 beroepsniveau. 12 of meer uren per week.

Bron: OSA, KWS4; vanaf 2001 CBS, speciale tabel Werkzame personen van 15 tot 65 jaar naar arbeidsduur, onderwijsniveau en beroepsniveau

Nu vrouwen hun opleidingsachterstand op mannen grotendeels hebben ingehaald, is het de vraag wat dit betekent voor de benutting van hun opleiding. Het navrante resultaat is dat het sterk gestegen opleidingsniveau van vrouwen niet heeft geleid tot een betere uitkomst, met minder onderbenutting. Hun onderbenutting is sinds 1990 vrijwel onveranderd (figuur 4). De onderbenutting van mannen is juist gestegen en ligt sinds het midden van de jaren 2000 bijna op hetzelfde niveau als die van vrouwen. Daarbij maakt werk in voltijd of deeltijd weinig verschil voor vrouwen, maar wel voor mannen, van wie de onderbenutting van deeltijders veel groter is dan die van vrouwen. Het gaat hierbij overigens vooral om jongere mannen. Omgekeerd wordt bij de voltijders de opleiding van mannen nog altijd beter benut dan die van vrouwen.

We concluderen dat de betekenis van opleiding voor de werkgelegenheid en de beloning van individuen sinds 1990 eerder is afgenomen dan toegenomen. Inspanning heeft door de expansie van deeltijdwerk echter sterk aan belang gewonnen. De expansie van werken in deeltijd en van werken door volwassen vrouwen roept de vraag op wat de relatie is tussen de arbeidsmarkt en het huishouden. De individuele uitkomsten zijn niet het eind van het verhaal, maar vormen bouwstenen voor de uitkomsten van huishoudens. De combinatie van de individuele uitkomsten van mannen en van vrouwen in huishoudens vormt een onmisbare schakel voor een goed begrip van de rol van opleiding en inspanning voor de inkomensverdeling. De combinatie werpt bovendien weer licht op de individuele uitkomsten zelf, omdat het man-vrouwverschil ten aanzien van deeltijd nauw verband houdt met het voeren van een gezamenlijk huishouden.

Stap 2: Arbeidsparticipatie van huishoudens

Als tweede stap onderzoeken we de arbeidsdeelname van huishoudens. Personen opereren als individu op de arbeidsmarkt maar vormen tegelijkertijd huishoudens, alleen of samen met anderen. In het laatste geval wordt de arbeidsbeloning van verschillende personen in een huishouden gecombineerd. Het belang daarvan is in de afgelopen decennia sterk toegenomen als gevolg van de groei van tweeverdienershuishoudens. Dat heeft ingrijpende gevolgen. In deze paragraaf gaan we eerst in op de vraag of de groei van hoger opgeleiden de huishoudvorming zelf heeft beïnvloed, daarna bespreken we de combinatie van werk in huishoudens. Het effect op de inkomens van huishoudens komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Huishouden en opleiding

Onder de bevolking stijgt het aandeel van eenpersoonshuishoudens en daalt het aandeel samenwonenden met een huwelijks- of samenlevingscontract. Personen tussen 25 en 64 jaar (verder gemakshalve 'volwassenen' genoemd) vormen 98 procent van alle paren waarin iemand arbeid verricht. We richten de aandacht daarom op hen, temeer daar ze ook de overgrote meerderheid vormen van de hoog opgeleiden. Ook in deze leeftijdsgroep daalt sinds 1990 het aandeel van paren, van 71 naar 60 procent van alle huishoudens. De opleiding van partners verschuift sterk naar hogere niveaus, logischerwijze meer voor vrouwen dan voor mannen. Tussen 1990 en 2014 stijgt het aandeel hoog opgeleiden van 13 naar 32 procent, terwijl het aandeel van de laagste twee niveaus daalt van de helft naar een vijfde. Het aandeel paren daalt op alle opleidingsniveaus, behalve aan de top: onder universitair opgeleiden stijgt het aandeel samenwonenden bij mannen van 71 naar 75 procent en bij vrouwen van 64 naar 73 procent, en ook hbo-vrouwen hebben in 2014 iets vaker een partner dan in 1990. Vooral op de laagste drie niveaus neemt het aandeel samenwonenden fors af, meer nog voor vrouwen dan voor mannen. Lager opgeleide vrouwen (niveau 2) spannen de kroon met een terugval van 81 naar 68 procent, van de laagst opgeleide vrouwen (niveau 1) heeft in 2014 nog slechts 60 procent een partner. De these van Autor (2011) en Autor & Wasserman (2013) dat laag opgeleide mannen verknipt dreigen te worden door Alfred Marshalls schaar van vraag en aanbod, lijkt in ons land ook van toepassing op laag opgeleide vrouwen. Hun werkgelegenheidsgraad blijft nog altijd ver achter bij die van beter opgeleide vrouwen en ook die van laag opgeleide mannen (Salverda, 2015a, 2016). Het belang van onderwijshomogamie neemt duidelijk af op de laagste twee opleidingsniveaus, maar stijgt op de andere niveaus, met name onder wo-mannen, waar het homogame aandeel verdubbelt van 23 naar 44 procent.

Daarbij verdient het aandacht dat hoog opgeleiden tegenwoordig iets vaker kinderen hebben dan minder hoog opgeleiden, en bovendien een groter aantal. Dit is verrassend, gegeven het gangbare discours dat hoger opgeleide vrouwen het vaakst kinderloos zijn (o.a. Wobma & Van Huis, 2012). Het verschil berust waarschijnlijk op het feit dat wij ons op de gehele leeftijdsgroep van 25 tot 64 jaar op een bepaald moment richten, en niet, zoals gebruikelijk, op een geboortecohort.

We concluderen dat de huishoudvorming na 1990 meer dan alleen de verschuiving naar hogere opleidingsniveaus heeft gevolgd. De hoogst opgeleiden vormen vaker dan vroeger een paar, zowel met een partner op hun eigen niveau als ten opzichte van andere opleidingsniveaus. De hoogst

opgeleide mannen zijn aanzienlijk vaker een paar gaan vormen met een hoogst opgeleide vrouw, omgekeerd is de frequentie bij de hoogst opgeleide vrouwen juist enigszins afgenomen. De snelle groei van het aantal hoogst opgeleide vrouwen biedt de hoogst opgeleide mannen meer kans op een partner op hetzelfde niveau, terwijl de minder sterke groei van het aantal hoogst opgeleide mannen relatief minder kansen op homogamie biedt aan het snel gegroeide aantal hoogst opgeleide vrouwen. Inmiddels telt de helft van de volwassen paren ten minste één hoog opgeleide partner, en behoort 10 procent van alle volwassenen tot een hoger of hoogst opgeleid homogam paar. Tegelijkertijd is onderaan de opleidingsladder de paarvorming drastisch afgenomen, vooral onder vrouwen.

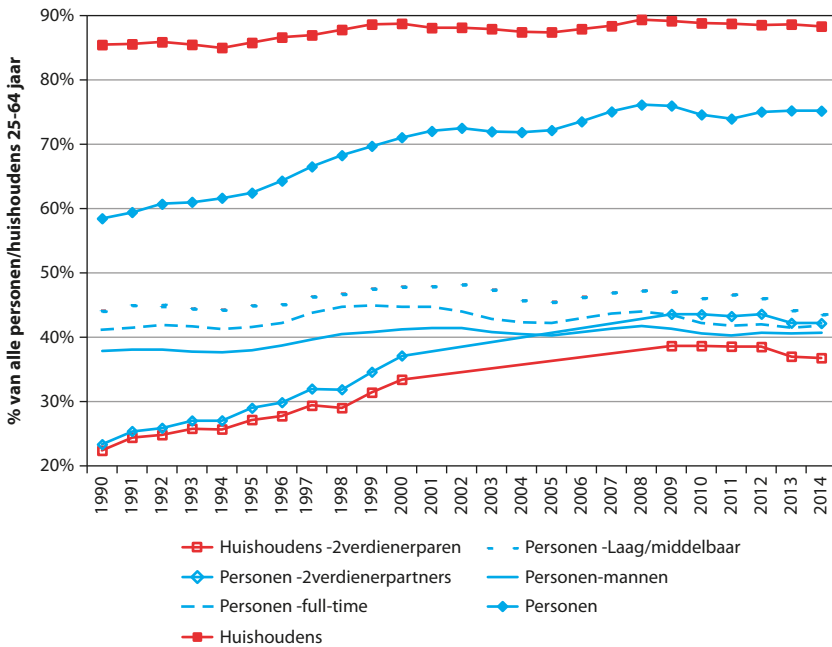
Huishouden en arbeid

We richten nu de aandacht op de arbeidskant: de verdeling van werkenden over huishoudens. Figuur 5 toont enerzijds de werkgelegenheidsgraad van huishoudens en anderzijds die van individuen. De werkgelegenheidsgraad van huishoudens – dat wil zeggen het percentage huishoudens waarvan ten minste één persoon werk heeft – blijft tussen 1990 en 2014 bijna onveranderd tussen 85 en 90 procent. Het absolute aantal werkzame huishoudens is tussen 1990 en 2014 met 790.000 ofwel 21 procent gegroeid. Het aantal werkende personen groeit echter aanmerkelijk sneller (+1,835 miljoen of 37 procent) dan de bevolking (+6 procent), waardoor de individuele werkgelegenheidsgraad stijgt van 58 procent in 1990 naar 76 procent in 2008, gevolgd door stagnatie met enige fluctuatie. Het verschil van ruim 1 miljoen tussen de groei van werkende personen en van werkzame huishoudens, betreft personen die zijn gaan werken en deel uitmaken van huishoudens waar al een ander persoon werk heeft.

De andere lijnen in figuur 5 bieden nader inzicht in de personele werkgelegenheids groei. De vlakke lijnen voor zowel mannen als voor laag en middelbaar opgeleiden en voor voltijdwerk impliceren dat de werkgelegenheids groei tussen 1990 en 2014 per saldo voor 75 procent naar vrouwen is gegaan, voor 80 procent naar hoog opgeleiden en voor 85 procent naar deeltijdwerk.

Onder de 1 miljoen nieuwe werkenden in al werkzame huishoudens onderzoeken we de rol van tweeverdienersparen: mannen en vrouwen die allebei inkomen uit arbeid hebben. Ze kunnen getweeën een huishouden vormen maar ook samen met kinderen en/of andere volwassenen. In dat geval kan een huishouden ook drie of meer arbeidsinkomens tellen. Dat is bepaald niet onwaarschijnlijk, gegeven het feit dat in 2014 driekwart van de 1,2 miljoen werkende jongeren het huishouden deelt met hun ouders; daarnaast zijn

Figuur 5: Werkgelegenheidsgraad van huishoudens en van personen, 25-64 jaar, 1990-2014

Noot: Alle huishoudens met inkomen uit arbeid en/of winst uit onderneming ten opzichte van alle huishoudens, referentiepersoon tussen 25 en 64 jaar. Dit is een ruime schatting omdat elk inkomen dat binnen een kalenderjaar is ontvangen wordt meegeteld, terwijl werkende personen als jaargemiddelde worden waargenomen.

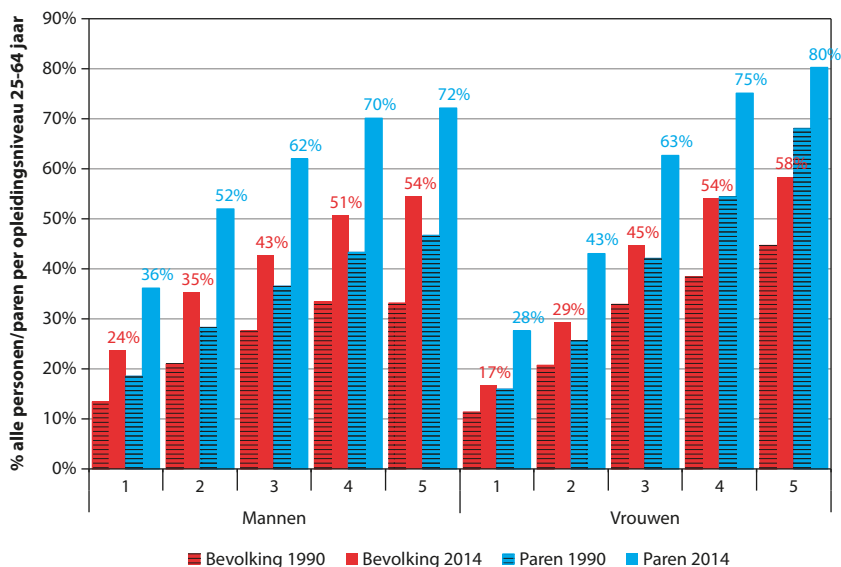
Bron: CBS (Statline: werkgelegenheidsgraad huishoudens); Eurostat (personen naar geslacht en werktijd); CBS (EBB-microdata: opleiding en tweeverdieners)

er 150.000 werkende thuiswonende kinderen ouder dan 24 jaar. In die zin is de werkgelegenheid nog sterker in huishoudens geconcentreerd dan de tweeverdienersparen suggereren. Die leiden overigens op zichzelf al tot een onderschatting vanwege de ondergrens van tenminste 12 uur per week (het CBS telt 180.000 tweeverdienerpartners onder die grens). Niettemin groeit het aantal tweede verdiener met 920.000 personen. Zij vormen dus het overgrote deel van de 1 miljoen nieuwe werkenden sinds 1990. Figuur 5 brengt ook de ontwikkeling van de tweeverdieners in beeld. De bijdrage van personen in tweeverdienershuishoudens aan de totale werkgelegenheidsgraad stijgt van 23 naar 42 procentpunten. Daarmee groeit hun aandeel onder werkende volwassenen van 40 procent naar een ruime meerderheid van 57 procent, ondanks het afnemende aandeel paren. Onder paren met werk verdubbelt

het aandeel tweeverdieners van 34 naar 72 procent. De betekenis van andere typen huishoudens dan tweeverdienende paren wordt dus kleiner, ook al stijgt hun aandeel onder huishoudens in het algemeen. Anno 2014 overtreft de werkgelegenheidsgraad van partners (80 procent) duidelijk die van alleenstaanden en alleenstaande ouders (beide rond 65 procent).

Figuur 6 belicht twee belangrijke aspecten van de rol van hoog opgeleiden in deze ontwikkeling, voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Het aandeel tweeverdieners stijgt op alle opleidingsniveaus, waarbij er een sterke positieve samenhang is met het opleidingsniveau. Van de laagst opgeleiden is minder dan een kwart tweeverdiener; op hbo- en wo-niveau gaat het om meer dan de helft, onder hoog opgeleide homogame paren om 70 à 80 procent. Deze samenhang is sterker voor vrouwen dan voor mannen. De stijging sinds 1990 van het aandeel tweeverdieners is echter veel groter geweest voor mannen. Onder de hoogst opgeleide mannen was in 1990 47 procent tweeverdiener, in 2014 72 procent; onder vrouwen stijgt het percentage van 68 naar 80 procent. Dit gaat gepaard met een snelle expansie van het aandeel hoog opgeleiden onder tweeverdieners, van 25 naar 43 procent. Man-vrouwverschillen zijn hier gering. Kijken we naar tweeverdienerparen als huishoudens, dan

Figuur 6: Aandeel tweeverdienerpartners onder personen in de bevolking en onder paren, per opleidingsniveau, 25-64 jaar, 1990-2014

Noot: Partners werken beiden ten minste 12 uur per week.

1 = bas; 2 = vmbo; 3 = mbo/havo/vwo; 4 = hbo; 5 = wo.

Bron: CBS (EBB-microdata)

verdrievoudigt hun aantal, en telt tegenwoordig 57 procent (eerst 38 procent) ten minste één hoog opgeleide, en zijn in 28 procent (eerst 16 procent) beide partners hoog opgeleid. Daarmee maakt twee derde van de hoog opgeleide tweeverdieners deel uit van een homogame paar. Opleidingshomogamie – of beter gezegd, de naar de hogere opleidingsniveaus opschuivende homogamie – speelt dus een belangrijke rol.

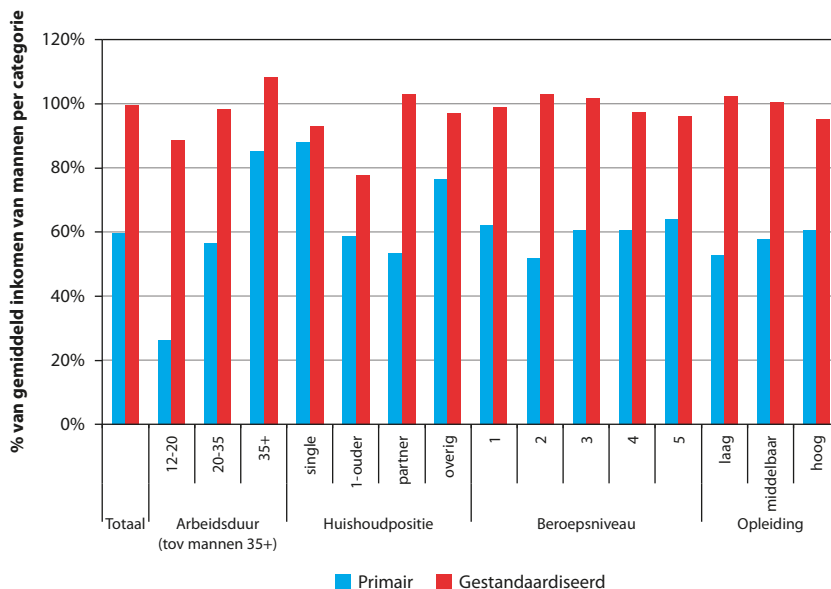
We concluderen dat tegenwoordig op veel grotere schaal dan vroeger arbeid in huishoudens wordt gecombineerd. Dat is tweerichtingsverkeer: de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt bepalen mede de huishoudensvorming, en omgekeerd beïnvloedt de combinatie in huishoudens het arbeidsaanbod. In het bijzonder in het arbeidsaanbod van deeltijdwerkers speelt de huishoudensituatie een grote rol. Deeltijdwerk is geconcentreerd bij vrouwen die deel uitmaken van een paar (of alleenstaande ouder zijn). De combinatie van betaalde arbeid van verschillende personen in een huishouden betekent vaak dat een van hen betaalde arbeid combineert met andere activiteiten, zoals huishoudelijk werk.

De sterke toename van het aantal hoger opgeleiden, van het aandeel homogame paren en van het aantal tweeverdieners doen een meer ongelijke verdeling verwachten van arbeidsbeloning en van het totale inkomen over huishoudens. Echter, het grote belang van deeltijdwerk onder volwassen vrouwen, de sterke samenhang tussen deeltijdwerk en lagere beroepsniveaus en uurlonen, en de omvangrijke onderbenutting van hoog opgeleiden maken een grotere inkomensongelijkheid geen vanzelfsprekendheid. Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf.

Stap 3: Inkomensverdeling, herverdeling en *merit*

Gestileerd kan men stellen dat in een wereld van eenverdieners de verdeling van individuele arbeidsbeloningen goeddeels samenvalt met die van huishoudinkomens. In een twee- of meerverdienerswereld wijken beide verdelingen echter van elkaar af, in ieder geval voor de werkenden die een huishouden met elkaar delen (Salverda & Checchi, 2015). In deze derde stap onderzoeken we de gevolgen hiervan voor de inkomens(her)verdeling tussen huishoudens. Daarbij dient men te bedenken dat huishoudensinkomens op jaarbasis worden bepaald, maar loonverschillen op uurbasis. Naast verschillen in uurloon zijn dus ook verschillen in arbeidsduur van invloed. Vrouwen werken gemiddeld minder uren dan mannen en hun uurloon ligt gemiddeld ook lager, waardoor hun gemiddelde jaarloon liefst 41 procent lager uitvalt dan dat van mannen.

Figuur 7: Gemiddeld primair en gestandaardiseerd inkomen van vrouwen als percentage van het inkomen van mannen, naar arbeidsduur, huishouden, beroep en opleiding, 2011

Noot: Voor arbeidsduur is de vergelijking met voltijds werkende mannen; verder wordt steeds binnen dezelfde categorie vergeleken. Alleen werkenden die ten minste 12 uur per week werken.
Bron: CBS (Statline)

Dit betreft de individuele arbeidsbeloning. Het grote belang van het huishouden spreekt uit figuur 7. Licht het primaire of marktinkomen van vrouwen 40 procent lager dan van mannen, hun gestandaardiseerde inkomen echter is exact gelijk. Door standaardisering wordt rekening gehouden met de inkomensherverdeling tussen en binnen huishoudens. De herverdeling van bruto- naar netto-inkomen komt tot stand door de afdracht van belastingen en sociale premies en de ontvangst van uitkeringen en pensioenen. Herverdeling binnen huishoudens is aan de orde wanneer het netto huishoudinkomen wordt gecorrigeerd voor de omvang en samenstelling van het huishouden. Hierbij doet het er niet toe wie het inkomen inbrengt. Het totale huishoudensinkomen wordt verdeeld over de leden van het huishouden, waarbij tevens de schaalvoordelen van een gezamenlijk huishouden worden verdisconteerd. Binnen een huishouden is het gestandaardiseerde inkomen van alle personen per definitie gelijk. Voor eenpersoonshuishoudens maakt standaardisering geen verschil, voor meerpersoonshuishoudens wel.

Door standaardisering kan iemands veel lagere inkomen uit deeltijdwerk bijna volledig worden gecompenseerd. Van vrouwen die 12 tot 20 uur per week werken, bedraagt het primaire inkomen gemiddeld slechts 26 procent van dat van mannen met een voltijd baan. Na standaardisering is hun relatieve inkomen echter 89 procent van dat van mannen; onder grotere deeltijders stijgt het relatieve inkomen van 56 naar 99 procent. Verder treedt het grootste effect, niet onverwacht, op bij personen die samenwonen. Onder alleenstaanden en eenoudergezinnen weerspiegelt het verschil voornamelijk de herverdeling tussen huishoudens, omdat er in het huishouden niet of nauwelijks ander inkomen wordt ingebracht. Voor vrouwelijke partners stijgt de verhouding tot mannen van 53 procent voor hun marktinkomen naar 103 procent voor hun gestandaardiseerd inkomen. Dit laatste percentage kan boven de 100 uitkomen als gemiddelde over huishoudens van verschillende grootte; binnen afzonderlijke huishoudens is het precies 100 procent, omdat beide partners per definitie hetzelfde gestandaardiseerde inkomen hebben. Deze effecten zien we ook bij de arbeidsduurcategorieën en de afzonderlijke beroeps- en opleidingsniveaus van vrouwen. Voor hoog opgeleide vrouwen is het effect iets minder groot – opnieuw gemiddeld en niet binnen hun huishoudens, waar de uitkomst ook 100 procent zal zijn.

Het gelijkmakende effect van standaardisering betekent dat, in termen van besteedbaar inkomen, het huishouden compensatie biedt voor de ongelijkheid van individuele arbeidsbeloningen. Het is mogelijk om als lid van een huishouden in deeltijd minder uren te werken tegen een lager uurloon en uiteindelijk toch eenzelfde gestandaardiseerd inkomen te bereiken. Ongelijke arbeidsmarktposities compenseren elkaar zo voor personen die met elkaar een twee- of meerverdienershuishouden vormen. Eenverdieners en alleenstaanden hebben die mogelijkheid niet. Hun inkomens kunnen wel degelijk achterblijven bij die van twee- en meerverdienershuishoudens, ook al zal dat minder zijn dan zonder die compenserende werking tussen tweeverdieners het geval zou zijn. Dat de compensatie zo groot is, betekent dat de jaarlonen van partners binnen een huishouden vaak sterk verschillen. Wanneer de samenhang tussen die jaarlonen toeneemt, neemt de compensatie echter af.

Loon- en inkomensongelijkheid van personen en huishoudens

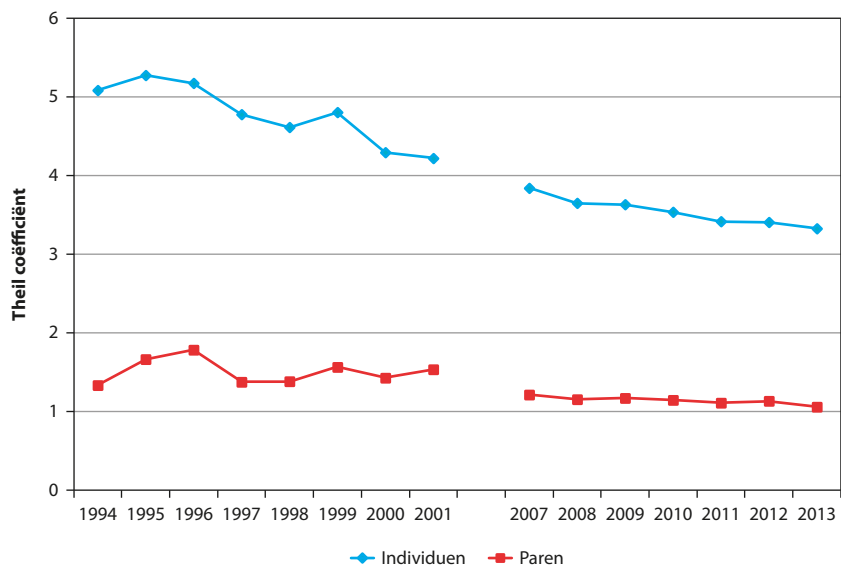
We hebben het effect van de toename van tweeverdieners op de inkomensverdeling onderzocht vanaf het midden van de jaren negentig met behulp van de Nederlandse gegevens in het European Community Household Panel

(ECHP, 1995-2001) en de Statistics on Income and Living Conditions (SILC, vanaf 2007 – de jaren 2005 en 2006 gebruiken we niet vanwege onvolkomenheden). Helaas zit er een gat in de tijd tussen beide datasets, zijn ze vermoedelijk niet volledig vergelijkbaar, en kennen ze nog enkele andere tekortkomingen zoals het ontbreken, voor ons land, van uurlonen in SILC.

We richten ons op paren en hun leden in de leeftijdsgroep van 18 tot 64 jaar, waarbij studenten zijn weggelaten. Vanwege de focus op paren laten we ook eventuele andere verdieners in hun huishoudens buiten beschouwing, maar de facto komt dat grotendeels overeen met de uitsluiting van studenten. Singles omvatten de eenpersoonshuishoudens en eenoudergezinnen.

Als maat van inkomensongelijkheid gebruiken we de Theil coëfficiënt ofwel index (afgekort tot Theil), omdat deze gemakkelijker is op te splitsen in de bijdrage van verschillende bevolkingsgroepen aan de totale ongelijkheid dan de vaak gebruikte Gini coëfficiënt (Fiszbein & Psacharopoulos, 1995 76-78). Hoe groter de Theil coëfficiënt is, hoe groter de inkomensongelijkheid. Hiermee onderzoeken we de ontwikkeling van de ongelijkheid op twee hoofdpunten: individu versus huishouden, en singles versus paren. Binnen de paren onderscheiden we vervolgens eenverdieners- van tweeverdienersparen, hoog opgeleide van minder opgeleide paren, en tweeverdienersparen in voltijd van die in deeltijd.

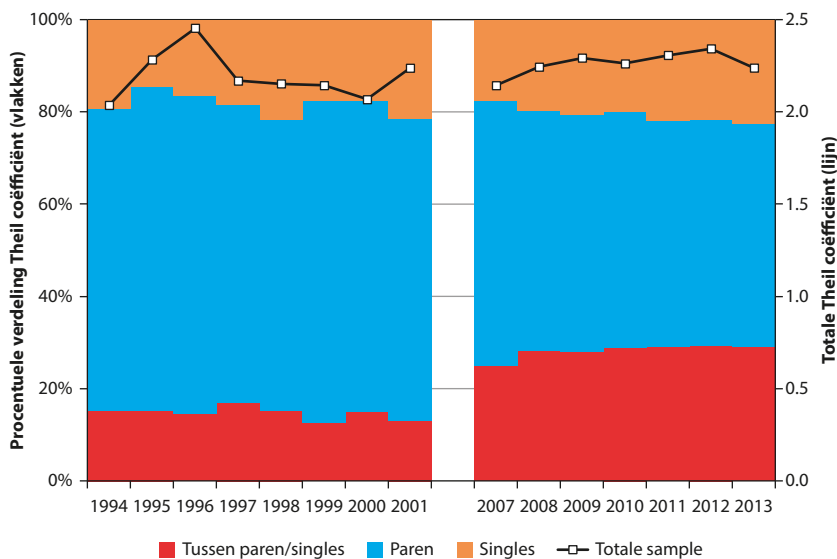
Figuur 8: Theil coëfficiënten bruto-inkomens: paren versus hun leden, 1994-2013

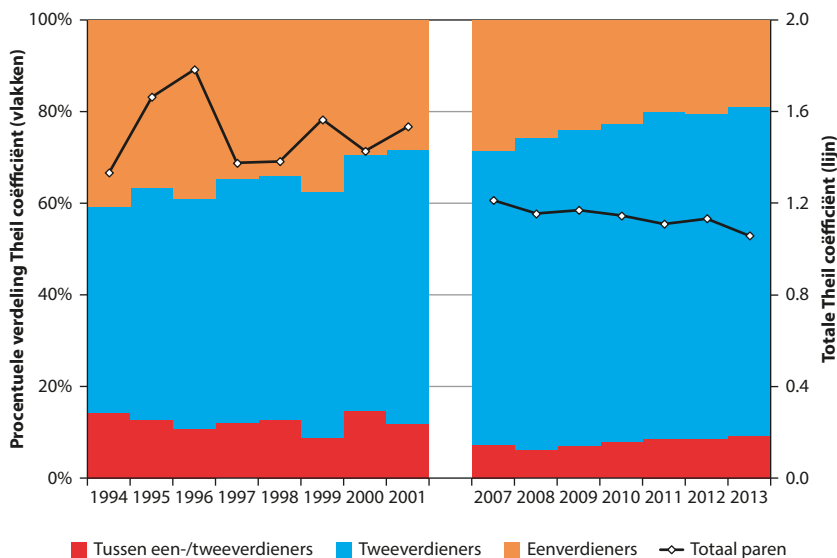
Bron: Bewerking ECHP en SILC

Als eerste bekijken we het effect van de combinatie van individuele inkomens in een huishouden op de ongelijkheid. Figuur 8 vergelijkt de inkomensongelijkheid tussen paren met de ongelijkheid van de individuele inkomens van de betrokken partners. Inderdaad is de inkomensongelijkheid tussen individuele personen veel groter dan tussen paren. De individuele Theil coëfficiënt ligt in het midden van de jaren negentig een factor drie hoger dan die van paren, en na 2001 een factor 2,5. Dit verschil duidt erop dat in huishoudens vaak hoge en lage jaarinkomens worden gecombineerd. De figuur toont ook een continue daling van de individuele inkomensongelijkheid met circa een derde. Deze weerspiegelt dat steeds meer (vrouwelijke) partners een eigen inkomen verwerven die dat eerder niet hadden (en met een inkomen van nul werden meegeteld). De daling van de inkomensongelijkheid voor vrouwen doet zich vooral voor bij de lager en middelbaar opgeleiden; de ongelijkheid onder hoog opgeleide vrouwen neemt daarentegen iets toe (sinds 2009), evenals het gemiddelde inkomensverschil tussen hen en de minder opgeleiden. Het belang van de ongelijkheid onder hoog opgeleiden voor de (afnemende) totale ongelijkheid wordt daarmee beduidend groter. Vergelijkbare ontwikkelingen doen zich voor onder mannen, maar dan minder uitgesproken. Vergeleken met de ongelijkheid tussen individuen neemt de inkomensongelijkheid tussen paren maar weinig af. De sterke groei van het aantal tweeverdieners leidt echter evenmin tot een grotere ongelijkheid.

In figuur 9 vergelijken we welk deel van de totale inkomensongelijkheid valt toe te schrijven aan de ongelijkheid onder paren, de ongelijkheid onder singles en de ongelijkheid tussen paren en singles (de zogenaamde tussengroepsongelijkheid). De bijdragen van de afzonderlijke groepen aan de totale ongelijkheid zijn hier uitgedrukt in procenten, zodat zij optellen tot 100. Daarnaast is in de figuur de ontwikkeling van de totale ongelijkheid (de zwarte lijn) aangegeven (met de schaal op de rechteras). Die totale ongelijkheid verandert per saldo weinig; ze neemt, na een daling tussen 1996 en 2000, in ieder geval sinds 2007 weer toe. Deze ontwikkeling is het resultaat van een lichte daling van de ongelijkheid tussen paren, die we al in figuur 8 zagen, en een lichte toename van de ongelijkheid onder singles. Tegelijk neemt het belang van de ongelijkheid tussen beide groepen duidelijk toe. Met andere woorden, ondanks de afname van de ongelijkheid tussen paren onderling, neemt het inkomensverschil tussen paren en singles toe, waardoor ook de totale ongelijkheid licht stijgt.

Figuur 9: Theil coëfficiënten bruto-inkomens: paren versus singles, 1994-2013

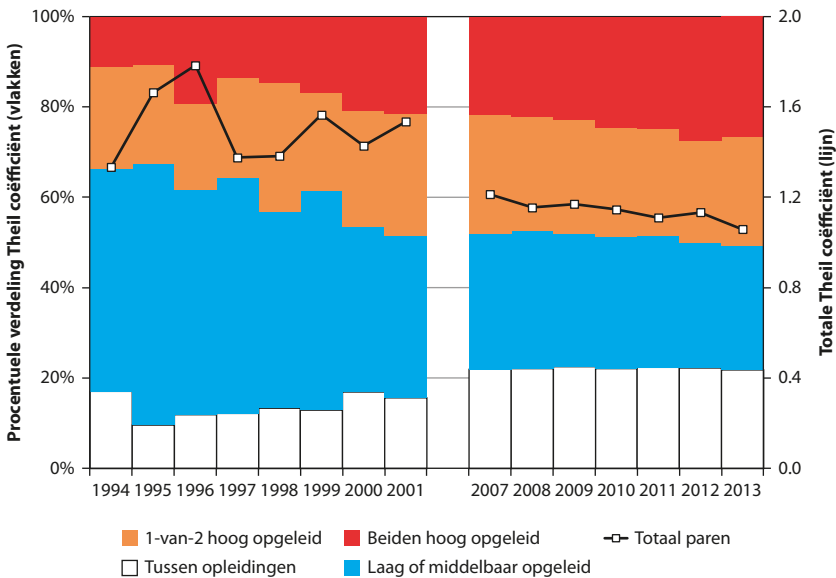
Bron: Bewerking ECHP en SILC

Figuur 10: Theil coëfficiënten bruto-inkomens van paren, 1994-2013: eenverdieners- versus tweeverdienersparen

In figuur 10 onderscheiden we binnen de paren de eenverdieners van de tweeverdieners, die zoals we gezien hebben in omvang stuivertje wisselen gedurende deze periode. Mede hierdoor neemt de bijdrage van de eenverdieners aan de totale ongelijkheid van paren sterk af, terwijl de bijdrage van de tweeverdieners toeneemt. Opvallend genoeg neemt de ongelijkheid tussen beide groepen eerder af dan toe. De nieuwe tweeverdieners lijken in zekere zin het stokje over te nemen van de krimpende groep eenverdieners.

Figuur 11 presenteert de bijdrage van verschillende opleidingsniveaus aan de ongelijkheid tussen paren. Het wekt weinig verwondering dat de bijdrage van laag en middelbaar opgeleide paren aan de totale ongelijkheid krimpt. De bijdrage van de paren met één hoog opgeleide aan de totale ongelijkheid neemt iets toe. De bijdrage van de homogeam hoog opgeleide paren neemt toe, maar die toename is verrassend beperkt, gelet op hun aanzienlijke groei onder de paren. De compenserende werking van de combinatie van een voltijdbaan en een deeltijdbaan lijkt hier haar werk te doen.

Figuur 11: Theil coëfficiënten bruto-inkomens van paren, 1994-2013: hoog of gemengd opgeleide versus middelbaar/laag opgeleide paren

Noot: Hoog opgeleide paren tellen twee hoog opgeleide partners, gemengde paren tellen een hoog opgeleide en een middelbaar of laag opgeleide partner; in de overige paren zijn beide partners middelbaar en/of laag opgeleid.

Bron: Bewerking ECHP en SILC.

Al met al is er weinig dat erop wijst dat de aflossing van eenverdieners door tweeverdieners heeft geleid tot een grote toename van de inkomensongelijkheid onder huishoudens. De compenserende combinatie van marktinkomens heeft de angel eruit gehaald. Dat geldt nog sterker voor de sterke groei van het aantal hoger opgeleiden. Hier speelt, naast dit mechanisme, ook de toenemende onderbenutting van opleiding op de arbeidsmarkt een rol.

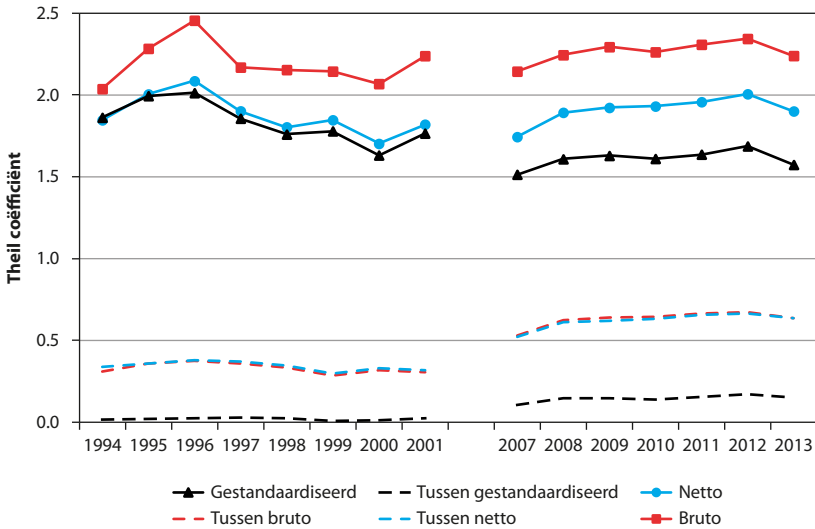
Dit alles betreft uitsluitend de bruto-inkomens die worden verworven op de arbeidsmarkt. De herverdeling tussen huishoudens als gevolg van belastingen en uitkeringen en binnen huishoudens als gevolg van standaardisering van inkomen kan hier nog verandering in brengen.

Herverdeling tussen en binnen huishoudens

De literatuur over meritocratie besteedt weinig aandacht aan inkomensherverdeling (voor een uitzondering zie Bénabou, 1996: 337). Voor de uiteindelijke bestedingsmogelijkheden van mensen is het van belang de inkomensherverdeling tussen en binnen huishoudens te onderzoeken. Dat plaatst de rol van *merit* op de arbeidsmarkt in een breder kader. Als men niet veronderstelt dat zowel opleiding als inspanning volledig van de ene generatie op de volgende wordt overgedragen, is herverdeling belangrijk om de volgende generatie de kans te bieden het beter te doen dan zijn of haar ouders. Door herverdeling kan zowel de benodigde publieke dienstverlening (in het bijzonder onderwijs) als de vereiste persoonlijke inspanning en het bijbehorend levensonderhoud worden gefinancierd. Het belang daarvan is alleen maar groter geworden vanwege de toename van deeltijdwerk, waardoor het belang van inspanning naast opleiding is toegenomen, zoals hierboven is betoogd voor de laagopgeleide beroepen. Ten tweede zegt de aard van de herverdeling iets over de betekenis die de maatschappij hecht aan de inspanning die men, naast betaalde arbeid, voor anderen verricht – bijvoorbeeld huishoudelijke en andere zorg. Wanneer die herverdeling bepaalde taken begunstigt, wordt daaraan de facto een maatschappelijke waarde en dus *merit* toegekend. Zo betoogt ook Sen (2000) dat *merit* niet toekomt aan personen maar aan taken.

We nemen dit complex hieronder kort onder de loep in twee stappen: herverdeling *tussen* huishoudens met behulp van uitkeringen, belastingen en premies, en herverdeling *binnen* huishoudens door middel van de standaardisering van inkomens. Opnieuw gebruiken we de Theil coëfficiënt om dit te onderzoeken. Daarbij richten we de aandacht op de ongelijkheid tussen de verschillende categorieën om te bezien of de beide vormen van herverdeling het onderscheid tussen de categorieën verminderen dan wel vergroten.

Figuur 12: Theil coëfficiënt van bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens, totaal en tussen paren en singles, 1990-2013

Bron: ECHP en SILC

Figuur 12 toont de totale ongelijkheid tussen paren en singles voor het bruto-, het netto- en het gestandaardiseerde inkomen. De herverdeling tussen huishoudens door middel van belastingheffing en uitkeringen (het verschil tussen de ongelijkheid van bruto- en van netto-inkomens), leidt tot een aanmerkelijke vermindering van ongelijkheid gedurende de gehele periode. De herverdeling binnen huishoudens (het verschil tussen de ongelijkheid van netto- en van gestandaardiseerde inkomens), vermindert de ongelijkheid alleen in de periode vanaf 2007. Tezamen verminderen de twee de bruto-inkomensongelijkheid in 2013 met 30 procent. De figuur toont ook de inkomensongelijkheid tussen paren enerzijds en singles anderzijds voor bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens. Nu blijkt de eerste herverdeling (van bruto naar netto) geen enkel effect te sorteren; de ongelijkheid tussen beide categorieën verandert niet. Standaardisering heeft wel een duidelijk effect, wat begrijpelijk is aangezien hiermee wordt gecorrigeerd voor het aantal personen in huishoudens.

We concluderen dat de herverdeling van inkomens tussen huishoudens (via belastingen, premies en sociale zekerheid) en binnen huishoudens (door rekening te houden met het aantal huishoudensleden en schaalvoordelen) de ongelijkheid aanzienlijk reduceert en dat dit effect in de recente periode 2007-2013 groter is dan in de periode 1994-2001.

Conclusies

De Nederlandse werkgelegenheidsontwikkeling van de afgelopen 25 jaar wordt gekenmerkt door een enorme gelijktijdige expansie van de aantallen hoog opgeleiden, vrouwen en deeltijdwerkers. Zij nemen per saldo het overgrote deel van de werkgelegenheidsgroei in deze periode voor hun rekening. De eerste twee ontwikkelingen hebben geleid tot een toename van het arbeidsaanbod van personen, de derde ontwikkeling heeft dit mede mogelijk gemaakt. De drie hangen onderling sterk samen met de ontwikkeling van de huishoudens, in het bijzonder de vervanging van het eenverdienersmodel door het tweeverdienersmodel. Daarom hebben wij het huishouden hier mede in de beschouwing betrokken. Het samenkomen van individuele arbeidsinkomens in huishoudens beïnvloedt de inkomensverdeling tussen huishoudens en omgekeerd, en leidt bovendien tot een groeiend onderscheid naar opleidingsniveau. Vooral de sterke groei van hoger opgeleiden maakt de vraag actueel hoe de betekenis en de waardering van *merit*, geïnterpreteerd als de combinatie van opleiding en inspanning, op de arbeidsmarkt zich hebben ontwikkeld.

Voor wie gelooft in Tinbergens race tussen de kwalificatiestructuur van de arbeidsvraag en die van het arbeidsaanbod is dat eigenlijk geen vraag – deze stemmen door hun onderlinge wisselwerking op de arbeidsmarkt structureel met elkaar overeen. Wie echter waarde hecht aan de wachtrijtheorie van Thurow zal daar minder zeker van zijn: opleidingen fungeren vooral als selectiecriteria waarmee de werkgever kan kiezen uit het arbeidsaanbod. Een goede kwalitatieve match van opleiding en werk is dan niet langer gegarandeerd. De these van een toenemende polarisatie van de beroepsstructuur – krimp van banen in het midden – en het recente debat over de robotisering, die potentieel een groot aantal banen raakt, roepen twijfel op over de benadering van Tinbergen maar niet over die van Thurow.

Om beide theorieën te toetsen hebben we gekeken of de ontwikkeling van de arbeidsvraag en die van het arbeidsaanbod divergeren of convergeren in de periode vanaf 1990. Eerst hebben we ons gericht op de individuele beloning, die het belangrijkste aspect van werk is om de betekenis van *merit* te toetsen. Gegevens voor de langere termijn over de relatie tussen beloning en opleiding in Nederland zijn helaas gebrekkig en laten geen directe harde conclusie toe. Onze bevinding is dat de groei en het niveau van de algemene loonongelijkheid groter zijn dan de beloningsverschillen naar opleiding kunnen verklaren. We concluderen dat de arbeidsbeloning niet volledig is meegegroeid met de stijging van het opleidingsniveau. We

ondersteunen dit met indirect bewijsmateriaal: de slechtere beloning van deeltijdwerk vergeleken met voltijdwerk, die voor een belangrijk deel is terug te voeren op de concentratie van deeltijdwerk op lagere beroepsniveaus; de massaliteit van deeltijdwerk onder vrouwen, inclusief de hoog opgeleiden; en de hoge en toenemende onderbenutting die blijkt uit vergelijking van het opleidingsniveau van werkenden met het beroepsniveau van hun werk. De onderbenutting van capaciteiten op het hoogste opleidingsniveau van personen (40 procent) respectievelijk het laagste beroepsniveau van banen (80 procent) is tot grote hoogte gestegen. Deze discrepantie kan ook verklaren dat de beloning van *merit* structureel achterblijft bij wat de hogere opleiding zou doen verwachten.

Als tweede stap onderzochten we de huishouddimensie, die sterk aan belang heeft gewonnen, maar ook aan complexiteit. In het kostwinnersmodel wordt het huishoudinkomen – en daarmee de inkomensverdeling – bepaald door de ene voltijdwerker per huishouden. Dit model is gedurende de afgelopen 25 jaar vervangen door een patroon van huishoudelijk arbeidsaanbod waarin de combinatie van betaalde arbeid door verschillende personen (meestal man en vrouw) centraal staat. Welkom in de tweeverdienerswereld, die met 1 miljoen personen extra meer dan de helft van de werkgelegenheids groei sinds 1990 heeft opgenomen. De werkgelegenheidsgraad van personen groeit fors, die van huishoudens blijft bijna onveranderd. Binnen dit model heeft de combinatie met zorgarbeid geleid tot een explosie van deeltijdwerk in veelal laagbetaalde, laaggeschoolde banen. Onderbenutting van opleiding wordt door veel betrokkenen op de koop toe genomen. Lager opgeleiden lijden echter onder de verdringing die een gevolg is van het hoge aandeel deeltijdbanen en van de onderbenutting van opleiding in laaggeschoold werk (zie Salverda 2015b voor enkele beleidsimplicaties). Voor het laagopgeleide arbeidsaanbod zijn beloning en inspanning zo onlosmakelijk in een negatieve spiraal geraakt. Tegelijkertijd verschuift de vorming van paren mee omhoog met de algemene stijging van het opleidingsniveau. In het algemeen neemt het aandeel paren af, maar het stijgt op de hogere opleidingsniveaus. Daarmee groeit het tweeverdienen in het bijzonder onder hoger opgeleiden, en dan vooral onder het groeiend aantal partners die beide hoog opgeleid zijn (homogamie).

De gelijktijdige stijging van het opleidingsniveau en de onderbenutting daarvan in het werk, en de ongelijke beloning van het toenemende deeltijdwerk en het afnemende voltijdwerk, betekenen dat de groeiende concentratie van werkgelegenheid onder beter opgeleide paren niet vanzelfsprekend leidt tot een grotere inkomensongelijkheid van huishoudens. Het parttime tweeverdienersmodel impliceert een omvangrijke inkomensherverdeling

binnen huishoudens. Als derde stap onderzochten we de ontwikkelingen in de inkomensongelijkheid onder arbeidsrelevante huishoudens sinds het midden van de jaren negentig tot 2013. Het tweeverdienen brengt partners bijeen met sterk uiteenlopende arbeidsinkomens. Deze combinatie leidt tot een sterke reductie binnen huishoudens van de ongelijkheid van individuele inkomens die op de arbeidsmarkt worden verdiend. De inkomensongelijkheid tussen de paren bedraagt slechts een derde van die tussen de partners afzonderlijk. De totale ongelijkheid onder paren zelf verandert weinig over de tijd, maar die tussen hen en de rest (alleenstaanden, eenoudergezinnen) groeit. Onder paren groeit de rol van tweeverdieners ten koste van die van eenverdieners, maar het inkomensverschil tussen beide groepen blijft gelijk. De ongelijkheid tussen paren op de verschillende opleidingsniveaus groeit echter wel. We concluderen dat weinig erop wijst dat de sterke stijging van het opleidingsniveau heeft geleid tot veel ongelijkere inkomensverhoudingen. Eerder lijken tweeverdieners vaak een substituut te vormen voor de oude eenverdieners.

Het sterke verband met deeltijdwerk vermindert het effect van *merit* op de arbeidsmarkt, direct doordat het samengaat met een geringere inspanning in termen van gewerkte uren, en indirect doordat het een sterkere onderbenutting van opleiding betekent. In een omkering van perspectief zou gesteld kunnen worden dat de Nederlandse maatschappij *merit* toekent aan andere activiteiten dan betaalde arbeid, met name huishoudelijke zorg. Beide vormen van herverdeling, tussen en binnen huishoudens, dragen daaraan bij. Het Nederlandse belasting- en premiestelsel kent twee belangrijke stimuli voor het parttime model: de AOW, die voor iedereen geldt ongeacht de hoeveelheid betaalde premies, en de arbeidskorting, die de belastingafdracht maximaal vermindert bij inkomens rond het wettelijk minimumloon terwijl vlak boven dat niveau een sterke stijging optreedt in het marginaal belastingtarief. Dat gebeurt op jaarbasis, ongeacht het uurloon. Slechts enkele procenten van volwassen vrouwen verdienen het wettelijk minimumloon, maar circa een derde van alle vrouwen ontvangt een jaarkomen dat maximaal het minimumloon bedraagt. Op het maatschappelijke belang dat aan andere activiteiten wordt gehecht, wijst ook de sterke herverdeling binnen huishoudens, die spreekt uit de inkomensstandaardisering. Massale deeltijdarbeid gaat daar goed mee samen.

Al met al zijn er weinig harde aanwijzingen dat met de sterke groei van het opleidingsniveau de Nederlandse arbeidsmarkt veel meritocratischer is geworden. In plaats daarvan lijken belangrijke verdringingseffecten op te treden, die meer aandacht verdienen in het publieke debat en de politieke beleidsvorming.

Literatuur

- Arrow, K., Bowles, S., & Durlauf, S., (red.) (2000). *Meritocracy and Economic Inequality*. Princeton University Press.
- Asselberghs, K., Batenburg, R., Huijgen, F., & Witte, M. de (1998). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel IV. Bevolking in loondienst naar functie niveau: ontwikkelingen in de periode 1985-1995*. OSA voorstudie 44. Den Haag.
- Atkinson, A. (2008). *The Changing Distribution of Earnings in OECD Countries*. Oxford: Oxford University Press.
- Atkinson, A., & Bourguignon F. (red.) (2015). *Handbook of Income Distribution*. Volume 2B. Elsevier/North Holland.
- Autor, D. (2011). *Impending labor market challenges: Males between the blades of the Marshallian scissors*. American Economic Association (AEA) presentation, January.
- Autor, David, & Dorn, David (2011). *The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market*. Paper, juni.
- Autor, D., & Wasserman, M. (2013). *Wayward Sons. The emerging gender gap in labor markets and education*. Thirdway.org.
- Batenburg, R., Asselberghs, K., Huijgen F., & Meer, P. van der (2003). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel V. Trends in beroepsniveau en overscholing in de periode 1987-2000*. OSA publicatie 194. Tilburg.
- Beer, P. de (2015). Stabiele kansen voor lager opgeleiden op de arbeidsmarkt. In H. van de Werfhorst (red.), *Een kloof van alle tijden: verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek* (pp. 31-51). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bénabou, R. (1996). *Meritocracy, Redistribution, and the Size of the Pie*. Economic Research report 96-43. C.V. Starr Center for Applied Economics, New York University.
- Berkhout, E., & Salverda, W. (2013). *Development of the Public-Private Wage Differential in the Netherlands 1979-2009*. AIAS Working Paper 2012-126, Universiteit van Amsterdam.
- Bowles, S., & Gintis H. (1976). *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.
- Bral, D., Salverda, W. & Stimač, V. (2016). *Educational homogamy and earnings inequality in Europe. A longitudinal study*. Working paper (in ontwikkeling).
- CBS (2016). Vooral jongeren werken onder hun niveau. Geraadpleegd op <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/>

- publicaties/artikelen/archief/2016/vooral-jongeren-werken-onder-hun-niveau.htm.
- Conen, G.J.M., & Huijgen, F. (1983). De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in 1960, 1971 en 1977, *Economisch-Statistische Berichten* (drie delen).
- CPB (2015a). *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025*. CPB boek 17. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2015b). *Baanpolarisatie in Nederland*. Policy Brief. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Fiszbein, A., & Psacharopoulos, G. (1995). Income inequality trends in Latin America in the 1980s. In N. Lustig (red.), *Coping with Austerity: Poverty and Inequality in Latin America* (pp. 71-100). Brookings: Washington.
- Goos, M., & Manning, A. (2007). Lousy and lovely jobs: the rising polarization of work in Britain. *The Review of Economics and Statistics*, 89(1), 118-133.
- Hartog, J., & Theeuwes, J. (red.) (1997). *Creëren van werk aan de onderkant*. Wetenschappelijke Publicaties Nationaal Vakbondsmuseum. Den Haag: Welboom.
- Huijgen, F. (1989). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland, deel III. Bevolking in loondienst en functiestructuur in 1977 en 1985*. OSA voorstudie V33. Den Haag.
- Huijgen, F., Riesewijk B., & Conen, G. (1983). *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland. Bevolking in loondienst en functieniveaustructuur in de periode 1960-1977*. Nationaal Programma Arbeidsmarktonderzoek, publicatie no. 17. Den Haag: Ministerie van OCW.
- Kremer, M., Bovens, M., Schrijvers, E., & Went, R. (red.). (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lustig, N. (red.) (1995). *Coping with Austerity: Poverty and Inequality in Latin America*. Washington: Brookings.
- Manning, A., Goos, M., & Salomons, A. (2009). Job Polarization in Europe, *American Economic Review*, 99(2), 58-63.
- Nolan, B., Salverda, W., Checchi, D., Marx, I., McKnight, A., György Tóth, I., & Werfhorst, H. van de (red.) (2014). *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences*. Oxford: Oxford University Press.
- Salverda, W. (1990). Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 6(2), 4-18.
- Salverda, W. (1991). Oorzaken van verdringing op de arbeidsmarkt, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 13(4), 66-81.

- Salverda, W. (1997). Verdringing en arbeidsmarktbeleid voor de onderkant. In J. Hartog & J. Theeuwes (red.), *Creëren van werk aan de onderkant* (pp. 55-74). Den Haag: Welboom.
- Salverda, W. (2014). De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland. In M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers & R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid* (pp. 39-58). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Salverda, W. (2015a). Merit en werk in 1960-2010: Effecten van de Nederlandse onderwijs- en deeltijdsunami's. In H. van de Werfhorst (red.), *Een kloof van alle tijden: verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek* (pp. 53-81). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Salverda, W. (2015b). Individual Earnings and Household Incomes: Mutually Reinforcing Inequalities? *European Journal of Economic and Economic Policies*, 12(2), 190-203.
- Salverda, W. (2016). *The tsunamis of educational attainment and part-time employment and the change of the labour force 1960-2010: What can be learned about self-reinforcing labour-market inequality from the case of the Netherlands in international comparison?* Working paper, ImProVe project. Antwerpen: CSB, Universiteit van Antwerpen.
- Salverda, W., & Brals, D. (2016). *Educational attainment versus part-time jobs and household labour supply in the Netherlands: How Thurow wins Tinbergen's race hands down*. AIAS Working Paper (in ontwikkeling).
- Salverda, W., & Checchi, D. (2015). Labour-Market Institutions and the Dispersion of Wage Earnings. In A. Atkinson & F. Bourguignon (red.) (2015). *Handbook of Income Distribution* (pp. 1535-1727). Volume 2B. Elsevier/North Holland.
- Salverda, W., Graaf-Zijl, M. de, Haas, C., Lancee, B., & Notten, N. (2014). The Netherlands: Policy-Enhanced Inequalities Tempered by Household Formation. In B. Nolan, W. Salverda, D. Checchi, I. Marx, A. McKnight, I. György Tóth, & H. van de Werfhorst (red.) (2014). *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences* (pp. 459-487). Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (2000). Merit and justice. In K. Arrow, S. Bowles & S. Durlauf (red.) (2000). *Meritocracy and Economic Inequality* (pp. 5-16). Princeton University Press.
- Thurow, L. (1975). *Generating inequality*. New York: Basic Books.
- Tinbergen, J. (1975). *Income Distribution. Analysis and Policies*. Amsterdam: North-Holland.

- Werfhorst, H. van de (red.) (2015). *Een kloof van alle tijden: verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam University Press.
- Wobma, E., & Huis, M. van (2012). Vruchtbaarheid van mannen en vrouwen naar opleidingsniveau. *Bevolkingstrends*, 14 september. CBS-website, Den Haag.

7. De meritocratisering van de politieke elite

*Mark Bovens en Anchrit Wille*⁸

Van aristocratie naar meritocratie

Een van de eersten die de satire van Michael Young serieus namen, was de Amerikaanse socioloog Daniel Bell. Al in de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw beschreef hij hoe de enorme expansie van het hoger onderwijs leidde tot een meritocratisering van de maatschappij. Volgens Bell is de moderne samenleving een 'credential society'. Zonder formele diploma's krijg je nauwelijks toegang meer tot de hogere klassen. Alleen voor de politiek maakte hij een uitzondering: 'Only in politics, where positions may be achieved through the ability to recruit a following or through patronage, is the mobility ladder relatively open to those without formal credentials' (Bell, 1972: 30-31).

Daniel Bell heeft ongelijk gekregen wat de politiek betreft. In de afgelopen veertig jaar zijn de politieke elites bij uitstek gemeritocratische. Vrijwel alle hoge politieke ambten in ons land worden tegenwoordig bekleed door burgers met de hoogste diploma's. Van de 150 leden van de Tweede Kamer die in september 2012 werden geïnstalleerd, hadden er maar liefst 145 gestudeerd op een universiteit of hbo-instelling. Bijna 91 procent van alle Kamerleden is ook daadwerkelijk afgestudeerd en beschikt over een hbo- of wo-diploma. Daarmee was deze lichte Tweede Kamerleden de hoogst opgeleide lichte sinds de afschaffing van het censuskiesrecht in 1887.

In de afgelopen anderhalve eeuw is de politiek-bestuurlijke elite in ons land veranderd van een erfelijke, aristocratische elite in een meritocratische, academische elite. Een reeks van emancipatiebewegingen – eerst de opkomst van de confessionele volkspartijen, toen de sociaaldemocratie en vanaf de jaren zestig de vrouwenbeweging – heeft in de loop van de twintigste eeuw tal van sociale en politieke drempels voor politieke ambten geslecht. De sterke band tussen sociale afkomst en de toegang tot politieke ambten is grotendeels verdwenen. Ministers en Kamerleden zijn tegenwoordig afkomstig uit alle lagen van de bevolking.

⁸ Deze bijdrage is een bewerking en uitbreiding van hoofdstuk 5 uit het boek *Diplomademocratie* (Bovens & Wille, 2011). Hier en daar zijn passages overgenomen uit dat hoofdstuk.

Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw is afkomst echter vervangen door opleiding. Verschillende vraag- en aanbodfactoren hebben ervoor gezorgd dat politieke en bestuurlijke functies vooral worden vervuld door hoog opgeleide burgers met een professionele achtergrond. Het gevolg hiervan is dat de wetgevende en uitvoerende macht zijn veranderd van een aristocratische in een meritocratische elite. Een academische achtergrond is tegenwoordig in feite een noodzakelijke voorwaarde om gerekruteerd te worden voor politieke ambten.

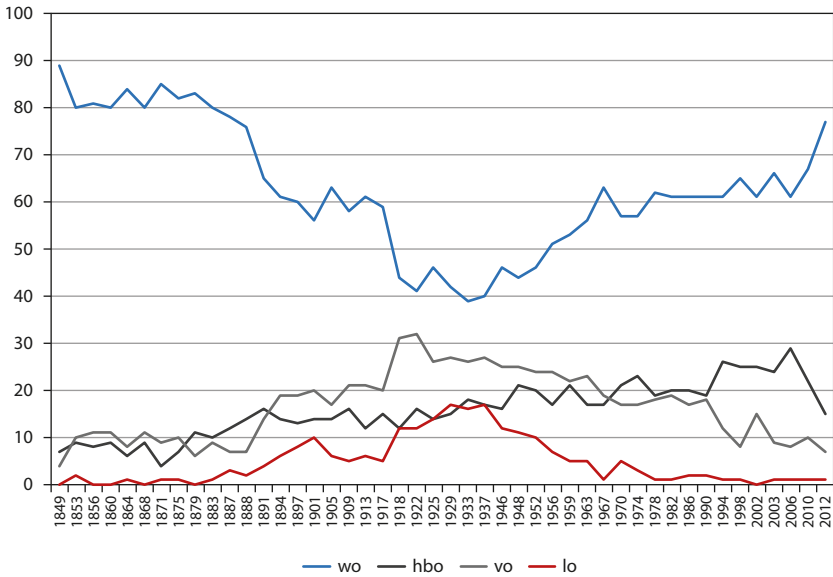
In dit hoofdstuk gaan we na waarom Daniel Bell geen gelijk heeft gekregen. We beschrijven allereerst in hoeverre de Nederlandse politieke elite in de afgelopen eeuw is gemeritocratieerd. We richten ons daarbij op de bekleders van politieke ambten: Kamerleden, bewindslieden, wethouders en gemeenteraadsleden. We hanteren daarbij een simpele definitie van meritocratisering: een toename van hogere opleidingskwalificaties onder de bekleders van politieke ambten. Vervolgens bespreken we een aantal verklaringen voor de dominantie van hoger opgeleiden onder de politieke elite. Ten slotte gaan we in op de vraag in hoeverre die politieke meritocratisering nu eigenlijk een probleem is.

De dominantie van academici in het politieke ambt

De Tweede Kamer: een parlementaire U-curve

De enorme dominantie van academici in de Tweede Kamer is niet van alle tijden. Het aandeel hoger opgeleiden onder Kamerleden in de afgelopen anderhalve eeuw laat een U-curve zien. In de negentiende eeuw, toen de Tweede Kamer het domein was van de adel en van het patriciaat – de oude regentenfamilies uit de tijd van de Republiek – beschikte rond de 80 procent van de Kamerleden over een universitaire graad (Van den Berg, 1983; Secker, 1991). Vanaf het einde van de negentiende eeuw, toen het kiesrecht stapsgewijs werd verruimd en bijvoorbeeld het capaciteitskiesrecht, waarin opleiding een belangrijke rol speelde, werd afgeschaft, nam het percentage academici fors af. Na 1917, toen het algemeen kiesrecht werd ingevoerd, schommelde het aandeel academici onder de leden van de Tweede Kamer vele decennia lang tussen de 40 en de 50 procent. Vooral de confessionele en sociaaldemocratische Kamerfracties hadden veel lager en middelbaar opgeleiden in hun gelederen.

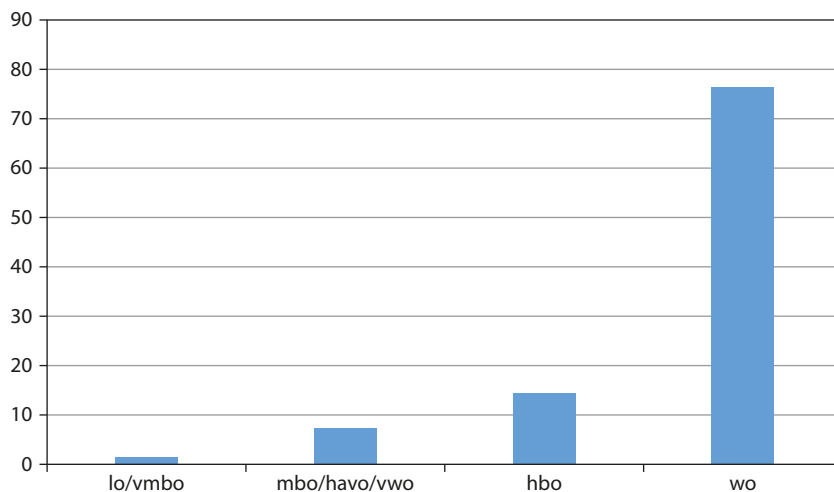
Pas na de Tweede Wereldoorlog begon het percentage academici te stijgen, en sinds de late jaren zeventig hebben ten minste drie op de vijf

Figuur 1: Tweede Kamerleden naar vooropleiding 1849-2012 (%)

Bron: Van den Berg, 1983, 2007; aangevuld met eigen data

Kamerleden een academische graad. Daarnaast zijn er de nodige Kamerleden die een hbo-diploma hebben – al begint dat aantal de laatste jaren te dalen. Tegenwoordig is rond de 90 procent van de Kamerleden in formele zin hoog opgeleid en heeft bijna 80 procent een academische graad.

In september 2012, bij de installatie van de nieuwe Tweede Kamer, hadden 115 Kamerleden (77 procent) een academische bul. Daarvan waren er 12 gepromoveerd en waren er twee hoogleraar geweest. Nog eens 22 Kamerleden (15 procent) hadden een hbo-diploma. Slechts 11 Kamerleden (7 procent) waren in formele zin middelbaar opgeleid, met mbo, havo of vwo als hoogste diploma. In zeker acht gevallen was dat echter omdat men een hogere opleiding niet had afgemaakt. Dat geldt bijvoorbeeld voor Pia Dijkstra (D66) die een tijdje theologie heeft gestudeerd, voor Ton Elias (VVD) die na zijn kandidaats politicologie is gestopt, maar ook voor Geert Wilders (PVV) die na de havo een aantal deelcertificaten Rechtsgeleerdheid bij de Open Universiteit heeft behaald. Er zijn in de eenentwintigste eeuw vrijwel geen Kamerleden meer die laag zijn opgeleid. In september 2012 waren dat alleen Magda Berndsens-Jansen (D66), die een mulodiploma heeft, en Astrid Oosenbrug-Blokland (PvdA), met een mavodiploma. In feite hadden slechts 5 van de 150 Kamerleden geen tijd doorgebracht aan een hbo-instelling of universiteit.

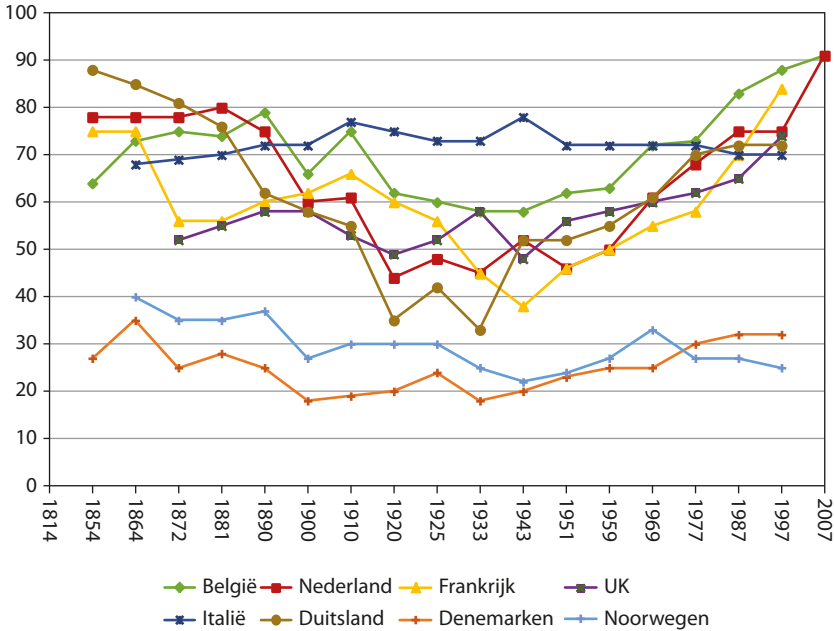
Figuur 2: Opleidingsniveau Tweede Kamerleden 20 september 2012 (%)

Bron: Parlement & Politiek (www.parlement.com)

Nederland is geen uitzondering binnen West-Europa. In veel Europese parlementen is het percentage academici de laatste jaren sterk gestegen, soms wel tot meer dan 85 procent. Net als in Nederland neemt in veel Europese landen het percentage hoog opgeleide Kamerleden door de tijd heen ruwweg de vorm aan van een U-curve, zoals blijkt uit figuur 3. Een uitzondering zijn de Scandinavische landen. Zij hadden vanouds veel lagere percentages academici onder hun volksvertegenwoordigers. In Denemarken en Noorwegen schommelde dit tot het einde van de twintigste eeuw veelal rond de 30 procent. Ook in die landen neemt de laatste jaren het aantal hoger opgeleide volksvertegenwoordigers echter snel toe. Zo is na de verkiezingen van 2011 het aantal hoger opgeleide leden van de Deense *Folketinget* gestegen tot bijna 75 procent (Folketinget, 2012: 3).

De Eerste Kamer: een hooggeleerde herensociëteit

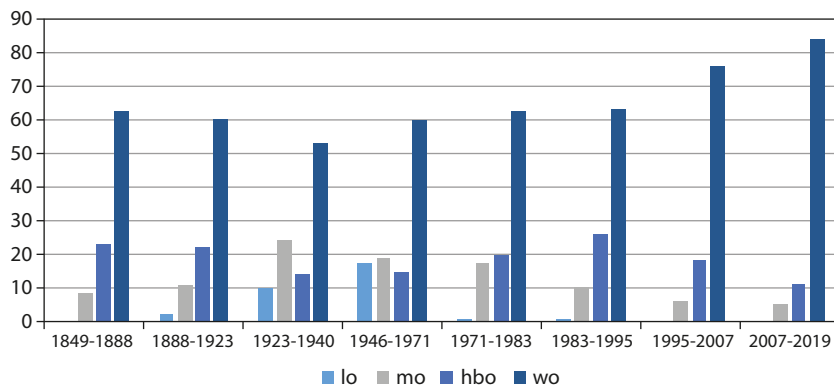
In de Eerste Kamer is de verhouding tussen academisch en niet-academisch gevormden in de afgelopen anderhalve eeuw redelijk stabiel, al is ook daar een lichte U-curve zichtbaar (zie figuur 4). In de periode 1849-1923 werd de Eerste Kamer gedomineerd door academici, al waren dat er relatief wat minder dan in de Tweede Kamer. In eerste instantie waren alle academici jurist (Van den Braak, 1998: 127, 186, 187, 188). Later waren er ook ingenieurs, theologen, landbouwkundigen en wis- en natuurkundigen.

Figuur 3: West-Europa: hoog opgeleide volksvertegenwoordigers 1854-2007 (%)

Bron: Gaxie & Godmer, 2007: 112; Belgische gegevens: Verleden & Heyneman.

De niet-academisch gevormden in de Eerste Kamer waren opgeleid via praktijk- of vakopleidingen op het niveau van het hoger beroepsonderwijs (opleiding tot officier, notaris, ambtenaar). Na de invoering van evenredige vertegenwoordiging in 1923 daalde in de Eerste Kamer het aantal academici en nam het aantal leden met een middelbare of lagere opleiding toe. Dit had vooral te maken met de forse groei van de SDAP, die leidde tot een toename van het aantal leden uit de lagere milieus. Deze leden waren veelal afkomstig uit de kring van de vakbeweging, en het merendeel had zich 'door zelfstudie of (vakbonds-) cursussen verder ontwikkeld' (Van den Braak, 1998: 238-240). Vanaf 1971 veranderde de samenstelling van de Eerste Kamer. Politieke bestuurders in ruste kregen de overhand, het aantal actieve vakbondsbestuurders daalde drastisch, en hoogleraren namen een belangrijke plaats in (Van den Braak, 1998: 238). Het werd steeds meer de Kamer van de 'nieuwe vrijgestelden' (Daalder, 1974).

Het aantal hoogleraren in de Eerste Kamer laat in de afgelopen anderhalve eeuw een duidelijke stijging zien. In de periode vóór 1890 zorgde het hoogleraarschap nog voor onvoldoende inkomen om in aanmerking te komen voor een Eerste-Kamerlidmaatschap (Van den Braak, 1998: 119).

Figuur 4: Opleiding leden van de Eerste Kamer in periode 1849-2019 (%)

Bron: Van den Braak, 1998 (gegevens tot 1995); Biografisch Archief, PDC/Montesquieu Instituut (gegevens vanaf 1995)

Daarna was het een van de functies die voorkwamen op de lijst van ambten die toegang gaven tot het Eerste-Kamerlidmaatschap. In 1920 waren er vier hoogleraren te vinden in de Eerste Kamer (Van den Braak, 1998: 176-179). Het aantal hoogleraren is sindsdien sterk gegroeid. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is al meer dan een kwart van de leden werkzaam bij de universiteit als hoogleraar of als wetenschappelijk medewerker (zie tabel 1).

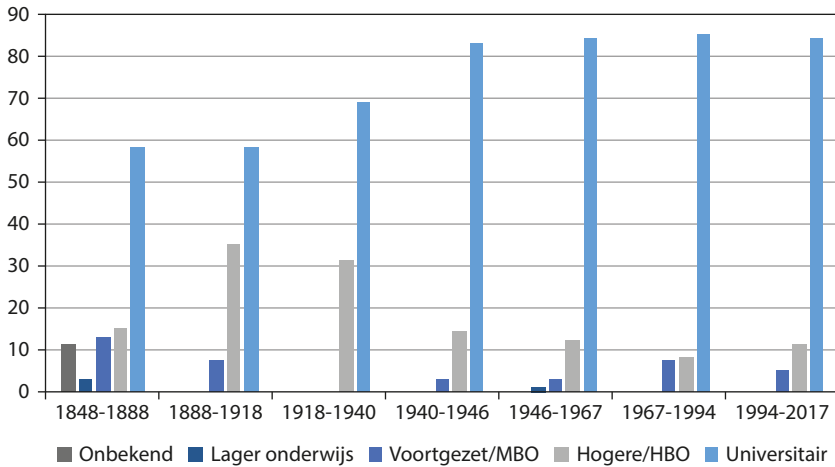
Tabel 1: Universitaire beroepsachtergrond Eerste Kamerleden bij intrede (%)

	1946-1971	1971-1983	1983-1995	1995-2007	2007-2019
Hoogleraar	13	9	11	23	24
Wetenschappelijk medewerker	2	9	5	2	4
Aandeel Eerste Kamerleden met universitaire beroep	15	18	16	25	28

Bron: Van den Braak, 1998: 344 (gegevens tot 1995); Biografisch Archief, PDC/Montesquieu Instituut (gegevens vanaf 1995)

Zeergeleerde regeerders

Verderop aan het Binnenhof, in de Trêveszaal, is geen sprake van een U-curve, maar eerder van een constante, licht opgaande lijn. Ministers zijn in Nederland vanouds zeer hoog opgeleid, zoals te zien valt in figuur 5.

Figuur 5: Opleidingsniveau van ministers in Nederland 1848-2017 (%)

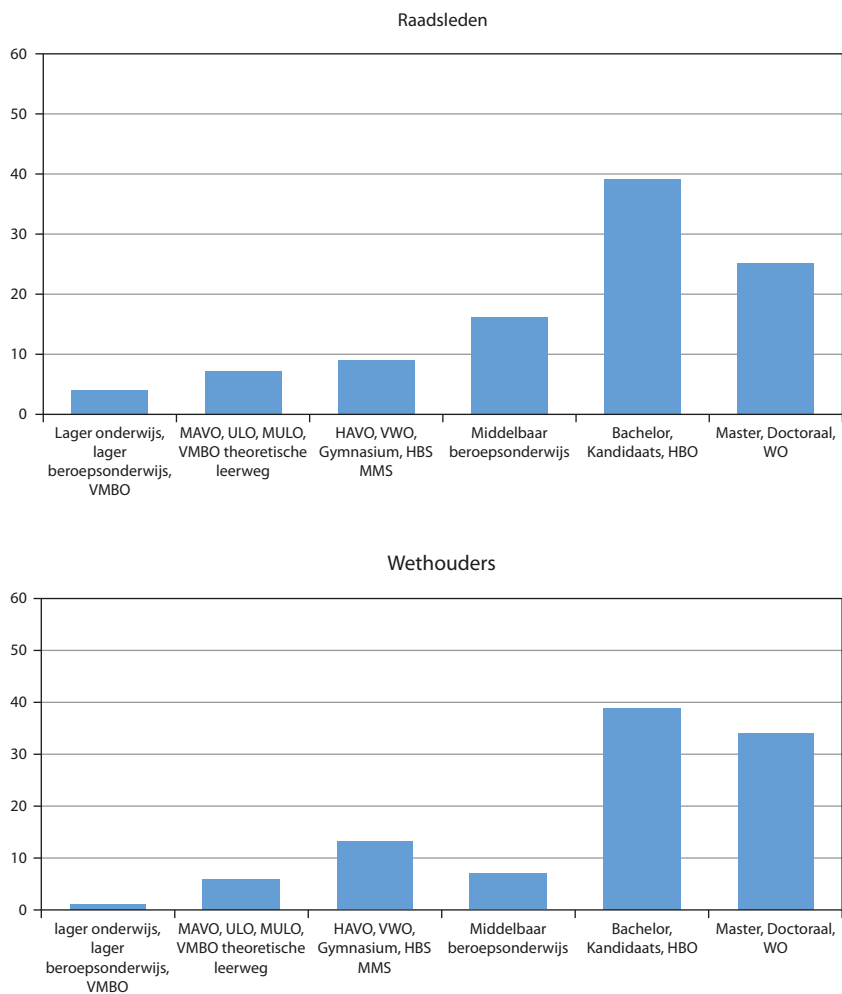
Bron: Secker, 1991: 84; en Parlement & Politiek (www.parlement.com)

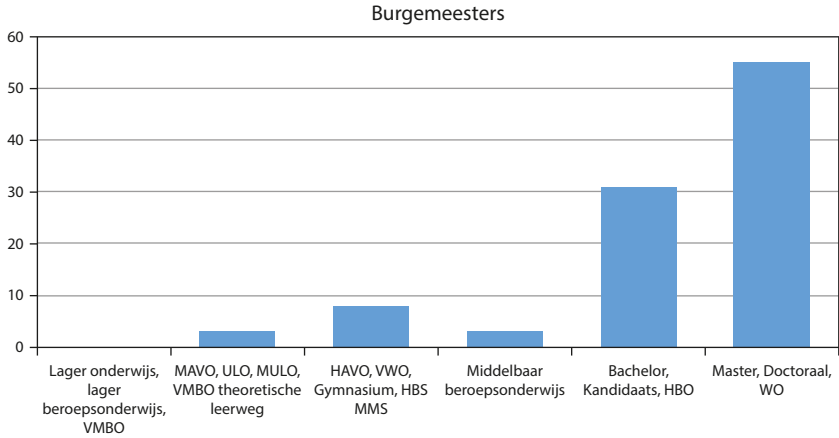
Al vanaf 1940 is een academische bul in feite een *conditio sine qua non* voor het ministerschap. Meer dan 80 procent van de ministers heeft sindsdien een universitaire graad en meer dan 90 procent behoort tot de hoger opgeleiden. Van de dertien ministers in het kabinet-Rutte II hebben er bijvoorbeeld elf een doctoraalbul (alleen Hennis en Kamp hebben een diploma op hbo-niveau). Drie ministers (Asscher, Bussemaker en Plasterk) zijn gepromoveerd en werkten op de universiteit voor ze de politiek in gingen. In het kabinet-Balkenende IV waren zelfs zes van de zestien ministers gepromoveerd en was een kwart hoogleraar vóór hij of zij de politiek in ging. Ook dat is overigens geen recent fenomeen. In eerdere naoorlogse kabinetten, zoals die van Drees en van Den Uyl, waren meerdere bewindslieden voormalig hoogleraar.

De aanwezigheid van zulke grote aantallen academici in de regering is niet zo vanzelfsprekend als misschien mag lijken. In vergelijking met hun collega's in andere West-Europese landen waren de Nederlandse ministers altijd al zeer hoog opgeleid. In de meeste buurlanden was het percentage academici onder bewindslieden in de eerste decennia na de oorlog veel lager dan in ons land (Thiébault 1991). Nederland behoorde lange tijd, samen met Italië, België, Luxemburg en Frankrijk, tot de landen met de hoogst opgeleide ministers. In de overige landen was het aandeel academici in het kabinet minder dan 75 procent. Met name in landen waar verhoudingsgewijs veel ministers afkomstig waren

van sociaaldemocratische partijen, zoals in de Scandinavische landen, hadden lager opgeleiden een grotere kans om minister te worden. Voor de afgelopen decennia ontbreken vergelijkbare gegevens voor ditzelfde rijtje landen, maar de gegevens die er zijn (Borchert & Zeiss, 2003: 192, 329, 360), laten zien dat in de meeste West-Europese landen het percentage academici onder ministers sterk is gestegen en in de buurt komt van de Nederlandse cijfers.

Figuur 6: Opleidingsniveau van raadsleden, wethouders, burgemeesters 2014 (%)

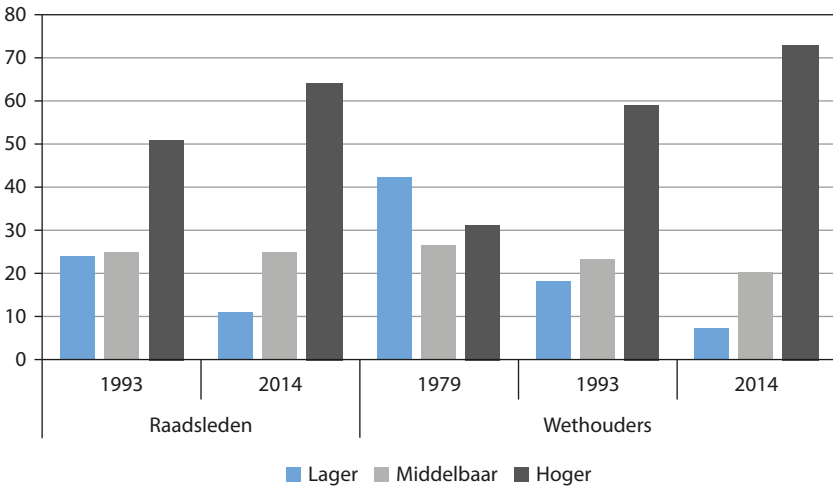

Bron: Staat van Bestuur 2014

Gestudeerde gemeentebestuurders

In de gemeentelijke politiek zie je vergelijkbare ontwikkelingen als op het Binnenhof. De overgrote meerderheid van de lokale politieke ambtsdragers is tegenwoordig hoogopgeleid, waarbij de wethouders hoger zijn opgeleid dan de raadsleden en de burgemeesters weer hoger dan de wethouders, zoals blijkt uit figuur 6. In 2014 had ongeveer 64 procent van de gemeenteraadsleden

Figuur 7: Opleidingsniveau raadsleden en wethouders 1979, 1993 en 2014 (%)

Bron: VNG, 1980; Lensink, 1994: 49; en Staat van Bestuur 2014

een diploma op hbo- of academisch niveau. Voor de wethouders was dit ongeveer 73 procent en voor de burgemeesters ruim 85 procent.

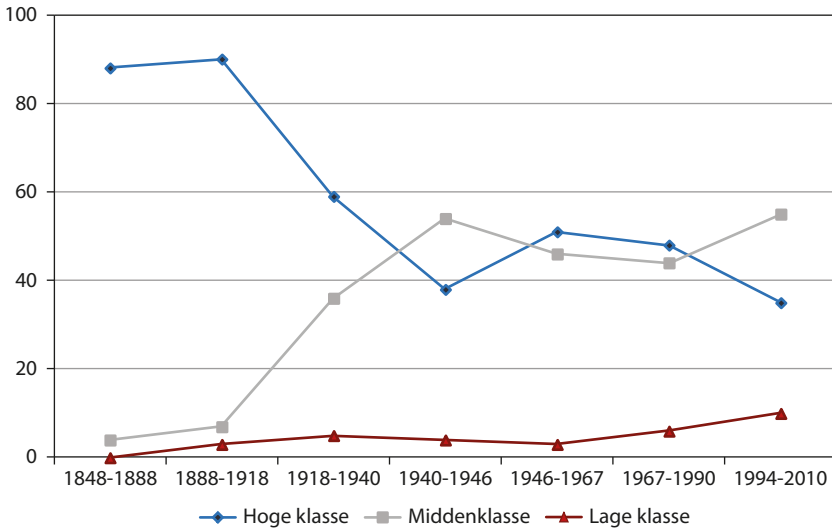
Ook voor de gemeenten geldt dat door de tijd heen de hoger opgeleiden steeds dominanter worden in de raad en in de colleges van B&W, zoals figuur 7 laat zien. In 1993 was de helft van de raadsleden lager of middelbaar opgeleid, in 2014 was dat nog maar een derde. Het aandeel lager en middelbaar opgeleide wethouders is sinds 1979 afgenomen van meer dan 70 procent tot bijna een kwart. Schaalvergroting als gevolg van gemeentelijke herindeling lijkt hierbij een rol te hebben gespeeld. In het verleden was in gemeenten met minder dan 10.000 inwoners bijna de helft van de wethouders lager of middelbaar opgeleid.

Meritocratisering: van afkomst naar opleiding

Van bovenlaag naar middenklasse

In de eenentwintigste eeuw zijn de volksvertegenwoordigers en politieke bestuurders in ons land vrijwel zonder uitzondering zeer hoog opgeleid. In hoeverre is dat een teken van een opkomende politieke meritocratie? Daarvoor moeten we wat dieper ingaan op het verband tussen afkomst, opleiding en politieke ambten. In de negentiende eeuw waren Kamerleden en ministers eveneens zeer hoog opgeleid. Destijds was een hogere opleiding uitsluitend toegankelijk voor een zeer beperkte groep en was opleidingsniveau een van de indicatoren voor iemands sociale status. Omdat de toegang tot de verschillende niveaus van onderwijs afhankelijk was van iemands sociale positie, leidde het rekruteren van politieke gezagsdragers uit de hoogste sociale lagen er veelal toe dat ze ook hoog waren opgeleid. Ministers en Kamerleden werden echter niet geselecteerd omdat ze hoog waren opgeleid, maar ze waren hoog opgeleid omdat ze afkomstig waren uit adel en patriciaat, die nu eenmaal als enige toegang hadden tot de universiteiten. Lang niet alle bewindslieden beschikten trouwens over formele diploma's. Met name onder de adel was het niet ongebruikelijk dat de opleiding zich beperkte tot privéonderwijs aan huis. Tot aan de Eerste Wereldoorlog had zeker de helft van de ministers uit de bovenklasse geen universitaire bul.

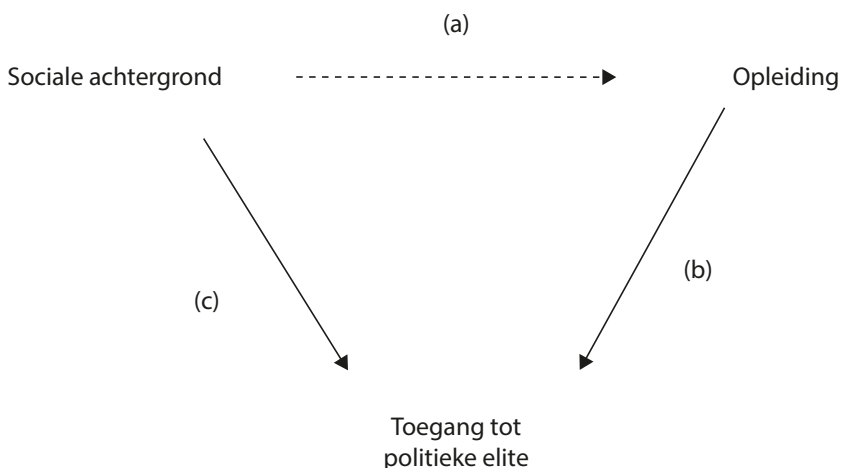
Het sterke verband tussen sociale status en opleiding is zichtbaar in figuur 8. Die laat zien dat in de beginjaren van onze parlementaire democratie, in de periode 1848-1888, vrijwel alle universitair geschoolde ministers afkomstig waren uit de adel of het patriciaat. Daarna begint dat percentage

Figuur 8: Sociale herkomst van academisch geschoolde ministers 1848-2007 (%)

Bron: Secker, 1991: 94; Parlement & Politiek (www.parlement.com)

te dalen en vanaf de Tweede Wereldoorlog zien we dat de verschillen in sociale status sterk verminderen: ongeveer de helft van de universitair opgeleide ministers komt in de naoorlogse jaren uit de middenklasse en de andere helft uit de bovenlaag. Het percentage hoog opgeleide ministers uit de laagste sociale klassen is zeer klein, maar begint na 1967 toe te nemen. In de laatste decennia is het merendeel van de universitair opgeleide ministers afkomstig uit middelbare of lagere sociale klassen. Dat betekent dat voor toegang tot de politieke elite het opleidingsniveau tegenwoordig belangrijker is dan sociale afkomst.

Figuur 9 kan helpen om die overgang van een aristocratie naar een meritocratie te verduidelijken. Hij is gebaseerd op de klassieke OED-figuur die in de sociologie het effect van meritocratisering modelleert (Breen, 2004). Pijl a geeft het effect van sociale klasse op onderwijskansen weer; pijl b geeft het effect weer van onderwijskwalificaties op toegang tot de hoge politieke ambten. Het indirecte effect van sociale herkomst op toegang tot politieke ambten gaat dus via het pad van a en b. In de negentiende eeuw is er een sterk indirect effect van sociale klasse: de bovenlaag heeft vrijwel als enige toegang tot hoger onderwijs. De democratisering van het onderwijs in de tweede helft van de twintigste eeuw zorgt er echter voor dat andere sociale lagen toegang beginnen te krijgen tot de universiteiten. Hierdoor neemt het effect van herkomst op opleiding, pijl a, in kracht af.

Figuur 9: Sociale achtergrond, opleiding en de toegang tot de politieke elite

Bron: Aangepast naar Aberbach et al., 1981: 57

Daarnaast zijn er directe effecten van sociale herkomst bij de rekrutering voor hoge politieke ambten. Die zijn weergegeven met pijl c. Als dat effect sterk is, zoals in de negentiende en vroege twintigste eeuw, worden ministers vooral gerekruteerd uit de bovenlaag, ongeacht hun opleidingsniveau. In de periode 1848-1888 had bijvoorbeeld 64 procent van de ministers uit de hoogste sociale klassen geen universitaire graad en in de periode 1888-1918 zelfs 77 procent (Secker, 1991: 94). Het feit dat ze een adellijke of patriciërs achtergrond hadden – heren van stand waren – was voldoende om zich te kwalificeren. In de periode na 1918 neemt dat directe effect van sociale herkomst sterk af. Opleiding wordt belangrijker dan afkomst. Vanaf 1967 beschikken ook alle ministers die afkomstig zijn uit de hoogste sociale klassen over een universitaire graad. Pijl b wordt de belangrijkste toegang tot politieke ambten.

Tegenwoordig is universitair onderwijs een zeer belangrijke voorsorteerstrook bij de oprit naar politieke ambten. Academici uit de lagere middenklasse hebben vandaag de dag veel meer kans om minister te worden dan aristocraten zonder academische titel. In het kabinet-Balkenende IV, bijvoorbeeld, waren alle ministers zeer hoog opgeleid. Hun sociale herkomst was daarentegen overwegend middenklasse of lager. De vaders van de ministers in Balkenende IV waren veelal kleine middenstanders – groenteboer, meubelmaker of verzekeringsagent, of ze hadden een kledingwinkel, een handelsonderneming of een snackbar. Anderen waren leraar, zendeling, boekhouder, arbeider of zakenman. Twee vaders waren boer. Slechts een

paar vaders hoorden tot de hogere sociale klassen en waren hoogleraar, rechter of burgemeester. Voor de ministers in het kabinet-Rutte II geldt tot op zekere hoogte hetzelfde. Onder hun (groot)vaders tref je verschillende ambtenaren aan, leraren, een advocaat, bankier, burgemeester, directeur, uitgever, fiscalist, chemicus, middenstander, maar ook mijnwerkers en een melkboer.

Onder Kamerleden zie je soortgelijke ontwikkelingen. Het aantal leden van de adel is in de afgelopen eeuw sterk afgenomen en de laatste jaren is het aantal Kamerleden uit adel of patriciaat verwaarloosbaar (Van den Berg, 2007). De naoorlogse democratisering van het hoger onderwijs zorgde ervoor dat een academische opleiding binnen het bereik kwam van brede lagen van de bevolking. Door de grote toename van het aantal 'eerste-generatie-academici' leken stand en klasse hun betekenis te verliezen. Er kwamen zo binnen de meeste politieke partijen veel meer professioneel opgeleide kandidaten beschikbaar voor vertegenwoordigende functies. Tegelijkertijd leidde dit er ook toe dat de toegang tot politieke ambten versmalde: een hogere opleiding werd een *conditio sine qua non* voor het bekleden van politieke ambten.

Van politieke carrière naar carrièrepoliticus

Deze meritocratisering is nauw verbonden met processen van politieke professionalisering. Politieke partijen zijn tegenwoordig een integraal onderdeel van de staat en worden gefinancierd met overheidsgeld. Kamerleden zijn in de eerste plaats partijpolitici, en de politiek is een eigen professie geworden. Het is mogelijk geworden om van de politiek je beroep te maken. Kamerleden ontvangen reguliere salarissen en pensioenen op het niveau van hoge ambtenaren, en ze kunnen binnen en via de partij carrière maken als politiek bestuurder. Kamerleden zijn, in termen van Max Weber, *Berufspolitiker*, die zowel vóór als ván de politiek leven.

Deze politieke professionalisering is zichtbaar op vier niveaus (Borchert, 2003: 8-10): die van het systeem, de instituties, het werk en de individuele carrières. In het politiek-bestuurlijk systeem hangt de professionalisering van de politiek samen met de onstuimige groei van de overheidssector. Deze heeft gezorgd voor een toegenomen complexiteit. De groei van de Europese Unie, de toenemende invloed van het lokaal bestuur en de regio's en het op afstand zetten van overheidstaken, hebben gezorgd voor een groeiend aantal instituties in de publieke sector (denktanks, lobbygroepen, et cetera). Deze professionalisering heeft ook gevolgen voor het werk van de Kamerleden, raadsleden en ministers. Het publieke ambt is ingewikkelder

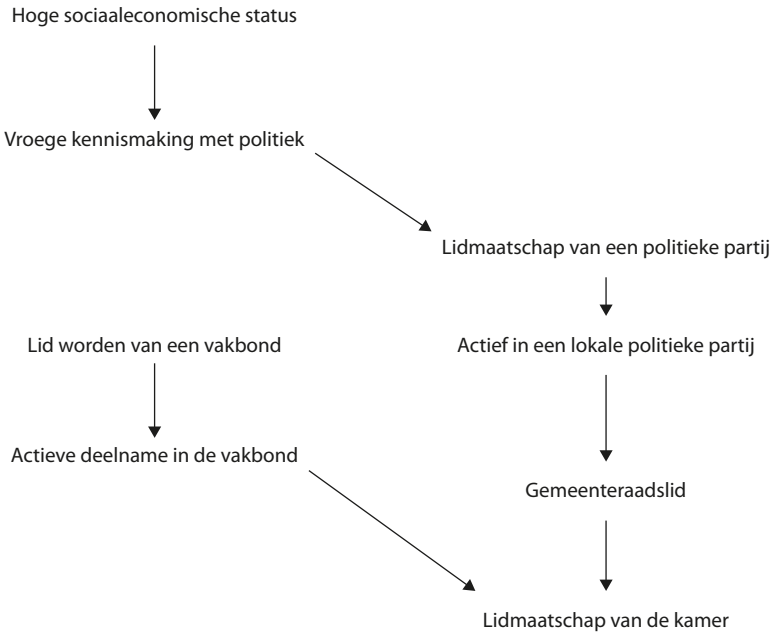
en veeleisender geworden. De informatieprocessen en de besluitvorming vereisen steeds meer kennis. Om de complexe materie de baas te kunnen, worden politici steeds vaker uit het professionele 'veld' gerekruteerd. Kamerleden en bestuurders met een politieke carrière maken meer en meer plaats voor de carrièrepoliticus.

Voor de politieke professional geldt, meer dan voor andere professionals, dat de belangrijkste vaardigheden en kwalificaties verworven worden door 'on-the-job occupational training' (Borchert & Stolz, 2002: 24). De beste leerschool voor hoge politieke ambten is het bekleden van andere politieke functies op verschillende plekken binnen het politieke systeem of het werken binnen (semi-)politieke organisaties. Kandidaten die over eerdere politieke ervaring beschikken, hebben zo een 'competitive advantage' tegenover minder politiek ervaren concurrenten (Borchert & Stolz, 2002: 23).

Van externe naar interne rekrutering

Deze verandering in de achtergronden en loopbanen van Kamerleden en ministers hangt nauw samen met een verandering in de rekrutering van de politieke elite. De familieband was in de achttiende eeuw 'het cement [...] in het politieke bestel' (Prak, 1985: 150) en dat gold in veel opzichten ook nog voor de Kamerleden uit de hogere standen in de negentiende eeuw. Leden van de adel en het patriciaat kwamen in het verleden vaak al thuis met politiek in aanraking, bijvoorbeeld doordat vaders en grootvaders al politieke functies vervulden. Vervolgens werd men lokaal politiek actief om via het lokaal bestuur op te klimmen naar nationale politieke ambten. Een dergelijk patroon is nog steeds zichtbaar bij leden van een aantal 'oude' politieke families, zoals Patijn, Donner, Geertsema en Van Haersma Buma.

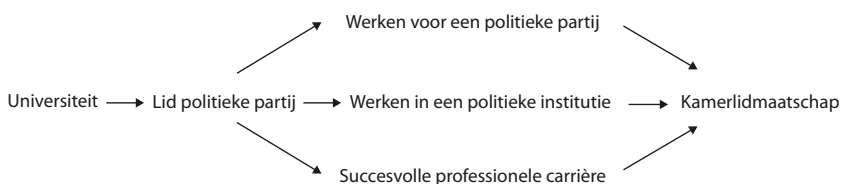
Daarnaast ontwikkelde zich in de loop van de twintigste eeuw een tweede route naar politieke ambten. Voor de massapartijen, die brede groepen kiezers trachtten te mobiliseren, was het van belang dat Kamerleden geworteld waren in maatschappelijke organisaties en sectoren. Partijleden uit de lagere en middenklasse konden geleidelijk opklimmen en het politieke handwerk 'al doende' en via kadercursussen onder de knie krijgen – eerst als onbezoldigd bestuurder in een met de partij gelieerde boerenorganisatie, vakbond of onderwijskoepel, vervolgens als raadslid en dan eventueel als wethouder, Kamerlid of bewindspersoon. Voorbeelden zijn Willem Aantjes (ARP), Dien Cornelissen (KVP), Jan Schaefer (PvdA) en Jan Marijnissen (SP). Daarnaast kwamen ook veel Kamerleden en bewindsliden uit professies

Figuur 10: Traditionele wegen naar politieke ambten

Bron: Naar Durose et al., 2013: 252

die relevante politieke vaardigheden bijbrachten, zoals de journalistiek, advocatuur of ambtenarij. Voorbeelden hiervan zijn Bruins Slot (ARP), Vrolijk (PvdA), Korthals Altes (VVD), Brinkman (CDA), Van Aartsen (VVD) en recentelijk Ton Elias (VVD), Van Rijn (PvdA) en Van der Laan (PvdA). Kenmerkend was in alle gevallen een patroon van externe rekrutering, waarbij er veelvuldig horizontaal werd ingestroomd van buiten 'Den Haag'. Deze traditionele paden zijn weergegeven in figuur 10.

Aan het einde van de twintigste eeuw zijn de meeste politieke partijen geëvolueerd tot kaderpartijen (Koole, 1992). Het aantal leden is sterk teruggelopen en veel partijen hebben nog maar beperkte, of zelfs helemaal geen banden met het maatschappelijk middenveld. In plaats van een patroon van externe rekrutering kwam er meer interne rekrutering, waarbij nieuwe leden van de politieke elite vaker uit de politieke partijen en (semi-)politieke instituties worden geselecteerd. Om toegelaten te worden tot hoge ambten dient men eerst uitgebreide ervaring te hebben opgedaan op de verschillende sporten van de politieke carrière ladder binnen de politieke partij. Die professionele weg naar politieke ambten is weergegeven in figuur 11.

Figuur 11: De professionele wegen naar politieke ambten

Bron: Naar Durose et al., 2013: 259

De loopbaan van veel hedendaagse Kamerleden ziet er anders uit dan in de twintigste eeuw. De universiteit vormt tegenwoordig ook in feitelijke zin een oprit naar politieke ambten. Aspirant-Kamerleden gaan eerst studeren en worden pas in de loop van hun studie politiek actief, bijvoorbeeld als lid van een steunfractie voor de gemeenteraad, van een politieke jongerenorganisatie, of als stagiair op een partijbureau. Aan het einde van de studie, of kort na het afstuderen, worden ze medewerker van een Kamerlid, politiek assistent van een bewindspersoon, fractie-assistent, of ze gaan werken in een campagne team. Vervolgens gaan ze aan de slag bij een belangenorganisatie of bij een adviesbureau in de sfeer van *public affairs*, communicatie of media-advies. Na een aantal jaren in Den Haag te hebben rondgelopen komen ze op de kandidatenlijst en vervolgens in de Tweede Kamer terecht. Voorbeelden zijn Jack de Vries (CDA), Edith Schippers (VVD), Bert Koenders (PvdA), Diederik Samsom (PvdA) en, met uitzondering dan van het verblijf aan de universiteit, Geert Wilders (PVV).

Interne rekrutering heeft als belangrijk voordeel dat kandidaten al over politieke ervaring beschikken en volledig zijn gesocialiseerd in de normen en waarden van het politieke bedrijf. Externe rekrutering daarentegen, zorgt voor de instroom van vers bloed en frisse ideeën. Interne rekrutering zorgt voor maximale integratie en cohesie binnen de politieke elite, terwijl externe rekrutering juist de integratie versterkt tussen politiek en samenleving.

De macropolitiek van meritocratisering

De rekrutering van politieke elites is sinds het begin van de twintigste eeuw steeds meer gedemocratiseerd. De massificatie van het onderwijs (Trow, 1974) heeft gezorgd voor een sterke toename van het aantal hogere diploma's buiten en binnen de elite. Door de generatiewisseling in de jaren zestig waren steeds meer leden in de politieke elite afkomstig uit de middengroepen.

Daarnaast zorgde voortschrijdende democratisering sinds het einde van de negentiende eeuw voor een politieke professionalisering van de politiek elite. Verkiezingen in de representatieve democratie waren immers gekoppeld aan het meritocratische principe dat kiezers op kandidaten stemmen die zij geschikt achten voor een politieke functie. De toegang tot de politieke elite onderging een dubbele meritocratisering: zowel de groeiende opleidingsmogelijkheden als de democratisering en politieke professionalisering vertaalden zich in een verschuiving in relevant politiek kapitaal en sociale achtergrond van de elite (zie tabel 2).

Tabel 2: Macropolitiek van politieke meritocratisering

	Traditionele politieke elite	Gemeritocratiseerde elite
Sociale samenstelling	Hogere klasse	Middenklasse
Politiek kapitaal	Afkomst, familie, maatschappelijke netwerken	Opleiding, politieke en professionele ervaring
Toegang	Overerving	Verdiens

Mechanismen: de politieke arbeidsmarkt

Waarom zijn het nu vooral de academici die van deze professionalisering hebben geprofiteerd? Met de beschrijving van de veranderende paden naar politieke ambten komen ook al enkele mechanismen achter deze politieke meritocratisering in beeld. Om haar beter te begrijpen, helpt het om de rekrutering van politieke kandidaten te benaderen als een gewone arbeidsmarkt, met zowel vraag naar als aanbod van kandidaten (Norris, 1997: 209). De kwaliteit van het aanbod is afhankelijk van de motivatie en het politieke kapitaal van de beschikbare kandidaten. De vraag hangt af van de aard van de functie en van het soort competenties dat politieke scouts en ‘mannelijkmakers’ belangrijk vinden. Wat maakt een academische bul nu zo aantrekkelijk op die politieke arbeidsmarkt?

De aanbodzijde: diploma-inflatie

Een eerste reden voor de grote aantallen academici in Kamer, kabinet en gemeentebestuur is natuurlijk dat er door de enorme expansie van het hoger onderwijs sinds de vroege jaren zeventig veel meer academici op de politieke arbeidsmarkt beschikbaar zijn. Vanaf 1956, toen het aantal Kamerzetels werd verhoogd van 100 naar 150, is het aantal Kamerleden constant

gebleven. Ook het aantal bewindslieden is de laatste decennia nauwelijks toegenomen. Door de gemeentelijke herindelingen van de afgelopen dertig jaar is het aantal raadszetels, wethouders- en burgemeestersposten zelfs sterk gekrompen. De bevolkingsomvang daarentegen is in die tijd bijna verdubbeld en het percentage hoger opgeleiden is zelfs vertienvoudigd – van minder dan één procent van de bevolking in de vroege jaren zestig tot ongeveer tien procent in 2015. Dit betekent dat de competitie veel pittiger is geworden. Er zijn voor elke politieke functie in beginsel veel meer kandidaten, en daarbinnen ook nog eens veel meer academici beschikbaar.

De teruggang van het aantal lager en middelbaar opgeleiden in Kamer en gemeentebestuur is daarmee in eerste instantie een kwestie van opleidingsinflatie. De toename van het aantal hoger opgeleiden zorgt voor verdringing van de lager en middelbaar opgeleiden. Net als op de gewone arbeidsmarkt, is hun relatieve positie op de politieke arbeidsmarkt verslechterd en zijn ze achterin de rij terechtgekomen. Een vwo-diploma, wat in de late jaren zestig nog heel wat voorstelde, is tegenwoordig niet veel meer waard, omdat er zo veel andere kandidaten zijn die een academische bul kunnen overleggen.

De aanbodzijde: een centrale positie in de juiste netwerken

Een tweede verklaring voor de oververtegenwoordiging van academici is dat zij veel beter zichtbaar zijn op de politieke arbeidsmarkt dan middelbaar en lager opgeleiden. Volgens de Amerikaanse politicoloog Nie en zijn collega's komt de dominantie van hoger opgeleiden in de meeste politieke arena's ook doordat zij een veel centralere positie innemen in de sociale netwerken die er politiek toe doen (Nie et al., 1996: 45). Allereerst via het werk. Hoger opgeleiden oefenen vaker beroepen uit die een hogere status hebben en die leidinggevende en coördinerende taken met zich meebrengen. Dat zorgt er als vanzelf voor dat ze over allerlei contacten beschikken die voor politieke functies nuttig zijn. Bovendien komen ze via hun werk vaak zelf al in contact met de politiek, omdat ze bijvoorbeeld overleg hebben met wethouders of ministers over vergunningen of subsidies, of omdat ze gevraagd worden voor adviescommissies en overlegorganen.

In de tweede plaats leidt een hogere opleiding tot een hoger inkomen, wat het ook gemakkelijker maakt om door te dringen tot allerlei sociale en economische netwerken. Hoger opgeleiden kunnen zich betere scholen, duurdere sportclubs en duurdere zitplaatsen voor concerten permitteren en treffen na school, langs de lijn of in de pauze andere leden van de plaatselijke sociale, culturele of politieke elite. Ten slotte zijn hoger opgeleiden veel vaker actief in het maatschappelijk middenveld. Juist dat maatschappelijk

middenveld vormt een belangrijke visvijver voor de rekrutering van Kamerleden, wethouders en ministers. Zo bekleedde elke minister van het kabinet-Balkenende IV voor hij of zij aantrad gemiddeld maar liefst zestien nevenfuncties in maatschappelijke organisaties en verenigingen – wat een indicatie is van een zeer goed ontwikkeld sociaal netwerk. Ook de ministers in het kabinet-Rutte II hebben gemiddeld ruim dertien maatschappelijke nevenfuncties op hun cv staan.⁹

Hoger opgeleiden komen dus eerder en beter in beeld dan lager opgeleiden en hebben meer politiek kapitaal in de aanbieding, in de vorm van relevante professionele en sociale netwerken. Waar vroeger een middelbareschool-diploma en interne kadercursussen voldoende waren voor een plekje op de kandidatenlijst, kunnen de selectiecommissies nu kiezen uit een brede waaier aan universitair opgeleiden.

Maar waarom is er meer vraag naar hoger opgeleiden op de politieke arbeidsmarkt? Waarom willen de selectiecommissies, de politieke scouts en de formateurs liever academici? Dit heeft te maken met het soort vaardigheden dat je tegenwoordig nodig hebt voor politieke functies.

De vraagzijde: politieke vaardigheden

Onderzoek van Besley en Reynal-Querol (2011: 563) laat zien dat regeringsleiders in democratieën veel vaker academisch zijn opgeleid dan in autoritaire of dictatoriale regimes. Hallerberg en Wehner (2013) vinden bovendien dat in jonge democratieën politieke leiders vaker een technocratische achtergrond hebben dan in gevestigde democratieën. Klaarblijkelijk vragen verschillende politieke regimes om verschillende vaardigheden. Wat zijn cruciale vaardigheden in een gevestigde democratie en waarom zouden academici daar vaker over beschikken?

Een cruciale vaardigheid voor democratisch gekozen politici is spreekvaardigheid. Het ambt van minister of staatssecretaris bestaat vooral uit praten. Praten met andere leden van het kabinet, praten met Kamerleden, praten met topambtenaren, praten met belangengroepen en lobbyisten, praten met partijleden, en, niet te vergeten, praten met journalisten. Het optreden van bewindslieden, of dat nu in de Kamer is, op een partijconferentie, bij het tv-programma Pauw, of tijdens een werkbezoek, kan tegenwoordig altijd uitgroeien tot een media-*event*, dat door miljoenen kiezers kan worden gezien op tv, of eindeloos kan worden gedownload via

9 Bron: De categorie 'nevenfuncties' in de biografieën op de website Parlement en politiek (www.parlement.com), geraadpleegd op 23 oktober 2015.

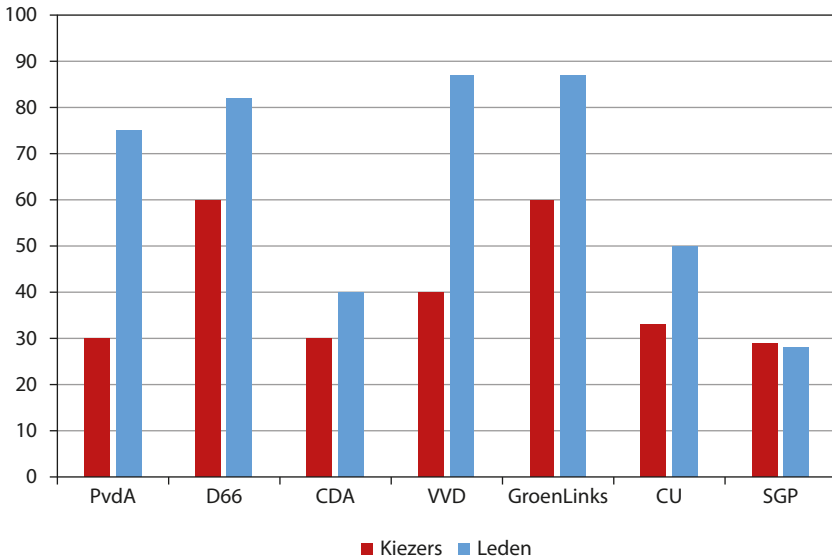
YouTube of GeenStijl. Politieke communicatie legt een enorm beslag op de tijd en de energie van bewindslieden (Blondel & Thiébault, 1991; Kavenagh & Richards, 2003; Norris & Lovenduski, 1997). Tegen die achtergrond is het niet zo verwonderlijk dat academici zo dominant zijn in de kabinetten. Zij hebben tijdens hun studietijd en door de aard van hun werk goede verbale vaardigheden verworven. Zonder deze vaardigheden heb je weinig kans op succes in de politiek. Mutatis mutandis zijn deze vaardigheden ook een noodzakelijke voorwaarde om succesvol te zijn als lid van het parlement, de gemeenteraad of het college van B&W (Gaxie & Godmer, 2007: 129) – het woord ‘parlement’ komt niet voor niets van het Franse *parler*.

De vraagzijde: gekloonde kaders

Voor Kamerleden, gemeenteraadsleden en wethouders is er nog een reden waarom er tegenwoordig zo veel academici door de politieke ballotage komen: de transformatie van de meeste politieke partijen van massapartijen naar kaderpartijen, die hierboven al even aan de orde kwam. Door de democratisering hebben partijen zich steeds meer ontwikkeld tot professionele verkiezingsmachines. Zij vormen de belangrijkste organisatorische koppeling tussen de kiezers en de regering. Ze vervullen dan ook een belangrijke rol op de politieke arbeidsmarkt en controleren voor een belangrijk deel de toegang tot een carrière in de politiek.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog waren veel politieke partijen, zoals de PvdA, de KVP, de ARP en in mindere mate ook de CHU en de VVD, echte volkspartijen die grote aantallen leden hadden, waaronder ook veel lager en middelbaar opgeleiden. De hedendaagse politieke partijen hebben nog maar weinig leden, en die leden zijn veelal hoog opgeleide professionals uit de wereld van politiek en bestuur. Het opleidingsniveau van de leden van politieke partijen is de afgelopen decennia sterk gestegen (Den Ridder, 2014: 60). In 2008 bestond het ledenbestand van de meeste politieke partijen al voor tenminste 50, maar vaak meer dan 80 procent uit hoger opgeleiden. Alleen voor SGP en het CDA gold dat toen nog niet, zoals blijkt uit figuur 12.

Die hoger opgeleide leden zijn bovendien meestal actiever binnen de partij. Bijna twee derde van hen is lid van een werkgroep of commissie, tegenover minder dan de helft van de lager opgeleiden (Koole et al., 2000: 48). In de moderne kaderpartij hebben de gewone leden en de kiezers weinig of geen invloed op de samenstelling van de lijsten met kandidaten voor politieke functies. Het zijn de kaders zelf die bepalen wie namens de partij in Kamer of gemeenteraad zitting neemt. Kandidaten voor politieke functies komen overwegend vanuit de beperkte groep van partijactivisten, en bij

Figuur 12: Percentage hoog opgeleiden onder kiezers en partijleden 2008

Bron: Den Ridder, 2014

elke ballotageronde wordt het opleidingsniveau hoger. Voor alle politieke partijen in ons land geldt op dit punt de *law of increasing disproportion*: ‘leden zijn hoger opgeleid dan kiezers en Kamerleden zijn hoger opgeleid dan leden’ (Den Ridder, 2014: 231). Ouder onderzoek van Ron Hillebrand (1992) laat eveneens zien dat partijleden hoger zijn opgeleid dan kiezers, dat partijleden die zich kandidaat stellen voor politieke functies weer hoger zijn opgeleid dan gewone leden, en dat de partijleden die daadwerkelijk op de kandidatenlijsten terechtkomen het hoogst zijn opgeleid – meer dan twee derde van hen had een academische bul. Hier speelt vermoedelijk een ‘homophily-effect’: partijkaders hebben, bewust of onbewust, een voorkeur voor leden die op hen lijken. Het uiteindelijke effect is dat veel politieke kandidaten klonen zijn van de partijkaders.

Wat is er mis met politieke meritocratisering?

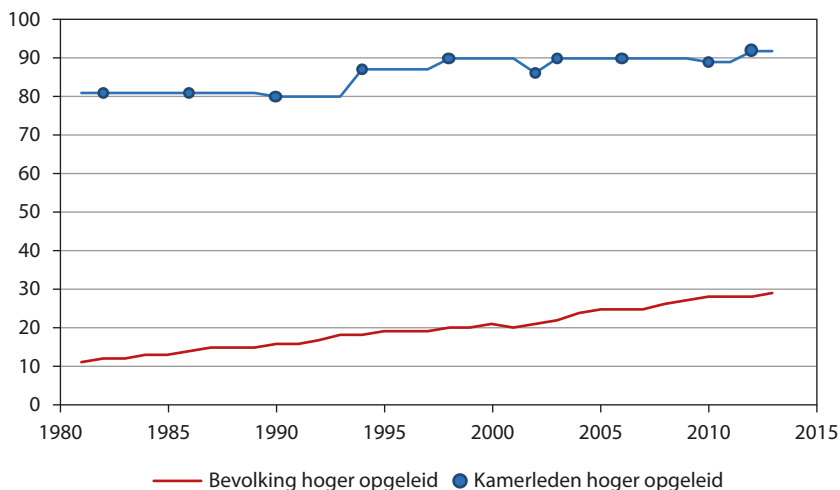
Waarom zou die politieke meritocratisering een probleem zijn? Is het juist niet een heel geruststellende gedachte dat academische scholing en expertise het meeste gewicht in de schaal leggen bij de rekrutering voor politieke ambten? Het hangt sterk af van je opvatting over democratie en over vertegenwoordiging,

of je dit een probleem vindt of niet. Voor diegenen die sceptisch zijn over de bereidheid en het vermogen van gewone burgers om na te denken over ingewikkelde beleidsdossiers, zoals ooit Plato, Burke en Schumpeter, is de opkomst van een politieke meritocratie eerder een zegen dan een zorg. De oververtegenwoordiging van academici verhoogt de kwaliteit van de politieke besluitvorming en werpt een dam op tegen demagogie en populisme. Wanneer je wat meer neigt naar een descriptieve opvatting van representatie, dan is die sterke oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden echter minder onschuldig. We lopen enkele mogelijke bezwaren tegen politieke meritocratisering na.

Representatie: een onevenredige vertegenwoordiging

De meest voor de hand liggende spanning tussen een politieke meritocratie en een vertegenwoordigende democratie is een gebrek aan politieke representativiteit. Dat speelt in het bijzonder bij volksvertegenwoordigingen, zoals het parlement en de gemeenteraden. De Grondwet stelt in artikel 50 dat de Staten-Generaal het gehele Nederlandse volk vertegenwoordigen. De hedendaagse leden van de Staten-Generaal zijn wat betreft opleidingsachtergrond echter volstrekt geen afspiegeling meer van het Nederlandse volk. Onder de kiezers is ruwweg zeventig procent lager of middelbaar opgeleid, onder Kamerleden is dat tegenwoordig minder dan tien procent.

Figuur 13: Aandeel hoger opgeleiden in de Tweede Kamer en in de beroepsbevolking (15-65 jaar) (%)

Bron: CBS (beroepsbevolking); Parlement en Politiek (Tweede Kamerleden)

Omgekeerd ligt het percentage academici onder de kiezers niet veel hoger dan tien procent, terwijl dat in de Kamer, zoals we zagen, op ruim tachtig procent ligt.

Hoe evolueert het scholingsniveau van het electoraat met dat van de politieke elite? De combinatie van data in figuur 13 maakt het mogelijk om de onderwijsexpansie onder de bevolking en de professionalisering van de Tweede Kamerleden te vergelijken. Door de sterke stijging van het opleidingsniveau van de bevolking is de *relatieve* representativiteit toegenomen in de jaren zeventig en tachtig en vervolgens redelijk stabiel gebleven.

Den Ridder (2014: 230) heeft de gelijkenis van de opleidingsachtergrond van kiezers en van Kamerleden in kaart gebracht met behulp van een gelijkenismaat. Bij de meeste Kamerfracties is deze laag. Sinds de jaren negentig is de gelijkenis tussen kiezers en Kamerleden bij het CDA vrijwel gelijk gebleven, bij D66 toegenomen, maar bij de PvdA en de VVD afgenomen, doordat het opleidingsniveau onder de Kamerleden sterker is gestegen dan onder kiezers van deze laatste twee partijen (Den Ridder, 2014: 230). Doordat er echter maar 225 zetels te vergeven zijn, is de *absolute* opleidingsrepresentativiteit echter steeds verder afgenomen. We zagen dat de huidige Staten-Generaal vrijwel geen lager of middelbaar opgeleide leden meer bevat.

Een volksvertegenwoordiging kan natuurlijk nooit een perfecte afspiegeling zijn van de bevolking. De samenleving kent zo veel relevante verschillen tussen burgers, dat deze niet allemaal gerepresenteerd kunnen worden in een Staten-Generaal met maar 225 leden. De vraag is welke maatschappelijke verschillen zo belangrijk zijn dat ze in het parlement weerspiegeld zouden moeten worden. De afwezigheid van een bepaalde groep kan immers leiden tot verschillen in politieke macht. Het verkleint de kansen op aanwezigheid in andere politieke instellingen (beschrijvende representatie) alsook in de media, en daarmee ook de mogelijkheid om de belangen van die groep (substantiële representatie) te vertegenwoordigen. Bovendien suggereert de afwezigheid dat de niet-vertegenwoordigde of ondervertegenwoordigde groepen ongeschikt zijn om te regeren en ‘this carries with it “a legacy of second-class citizenship”’ (Mansbridge, 1999: 649-650). De symbolische representatie door individuele vertegenwoordigers van groepen als ouderen, jongeren of homo’s binnen de politieke arena’s, wordt steeds belangrijker gevonden (Pitkin, 1967: 97; Philips, 1995). Voor kiezers moet wel herkenbaar blijven wat en wie wordt gerepresenteerd.

Een zekere mate van maatschappelijke afspiegeling wordt bijvoorbeeld wenselijk geacht als het gaat om de man-vrouwverdeling en om etniciteit.

Het zou tegenwoordig volstrekt onacceptabel gevonden worden wanneer de Kamer voor negentig procent uit mannen zou bestaan. Man-vrouwverschillen worden dermate belangrijk gevonden dat ze een grond zijn voor het streven naar evenredige vertegenwoordiging in politieke arena's. Dat geldt ook voor etnische verschillen. Een parlement zonder leden uit migrantengroepen zou veel vragen oproepen, gezien de samenstelling van de Nederlandse bevolking.

Je zou daarom de vraag kunnen stellen of opleidingsverschillen niet evenzeer aanleiding zouden moeten zijn voor het streven naar een meer evenredige vertegenwoordiging. Je zou daartegen kunnen inbrengen dat de hoog opgeleide Kamerleden als zaakwaarnemers kunnen optreden voor de lager en middelbaar opgeleiden. Zo zijn in de afgelopen eeuw de belangen van de arbeidersklasse in het parlement veelal verdedigd door dominees, onderwijzers, rode jonkheren, en vanaf de jaren zeventig door een leger van doctorandussen. En gaf Pim Fortuyn – 'Professor Pim' – niet bij uitstek stem aan wat veel lager opgeleiden vonden?

Het probleem is dat een dergelijk negentiende-eeuwse opvatting van politiek zaakwaarnemerschap steeds minder legitiem gevonden wordt als model voor politieke vertegenwoordiging. Het mandaatmodel van representatie, dat lange tijd als 'axiomatisch' (Manin, 1996: 30) werd gezien, staat steeds vaker ter discussie. Zo blijken met name lager opgeleiden voorstander van invoering van referenda (Bovens en Wille, 2011: 98), en is de steun voor directe democratie en meer invloed van burgers onder laag opgeleiden hoog, terwijl hoger opgeleiden een sterkere voorkeur hebben voor de representatieve democratie in Nederland (Coffé & Michels, 2014). De gebrekkige afspiegeling in het parlement is dan ook, samen met het verdwijnen van de ledenpartij, onderdeel van een fundamenteeler probleem, dat wijst op een bredere crisis van de representatieve democratie (zie ook Mair, 2013; Tormey, 2015).

Responsiviteit: uiteenlopende preferenties rond globaliseringskwesties

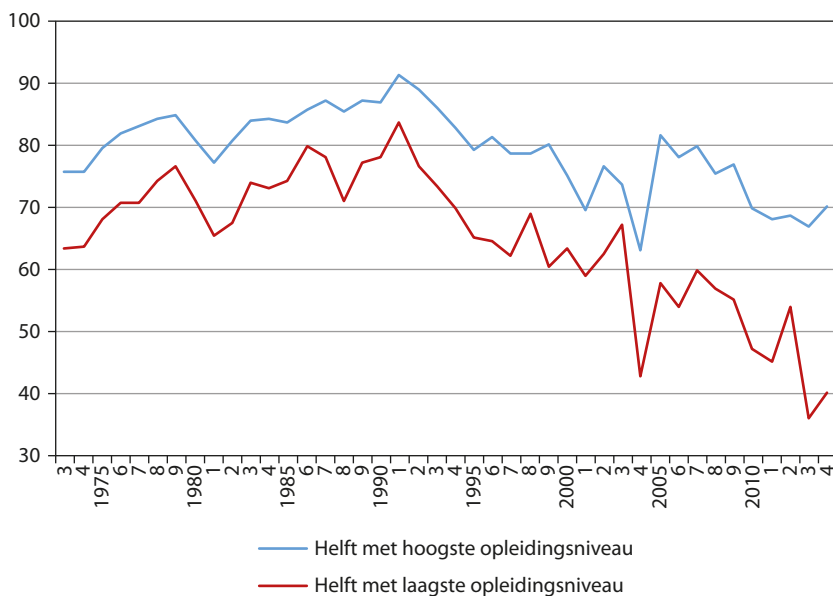
Een onevenredige vertegenwoordiging langs opleidingslijnen is extra problematisch als hoger en lager opgeleiden niet dezelfde belangen, zorgen en voorkeuren hebben. Dan is opleiding geen politiek neutrale categorie, maar net als ideologie, religie of etnische achtergrond politiek zeer relevant. Opinieonderzoek laat zien dat er, anders dan tijdens de jaren van de verzuiling, systematische verschillen zijn in politieke voorkeuren tussen hoger en lager opgeleiden op onderwerpen die tegenwoordig politiek zeer saillant zijn.

Rond een aantal van de brandende kwesties uit de jaren zeventig en tachtig, zoals de bouw van kerncentrales, inkomensnivellering en euthanasie, lopen de politieke voorkeuren van hoger en lager opgeleiden niet zo veel uiteen. Wat betreft ethische kwesties als euthanasie zijn alle opleidingsniveaus in ons land zelfs even liberaal (Bovens & Wille, 2011). Rond die 'oude' kwesties is er dus weinig licht te verwachten tussen de preferenties van de academisch gevormde Kamerleden en de lager en middelbaar opgeleide kiezers. Dat wordt bevestigd door onderzoek van Den Ridder (2014) naar congruentie in opvattingen tussen kiezers, partijleden en Kamerleden in de jaren tweeduizend. Rond deze thema's doet zich een redelijk grote congruentie voor in opvattingen tussen kiezers, leden en Kamerleden van politieke partijen. Overigens is het wel zo dat de congruentie bij veel onderwerpen afneemt naarmate men hogerop in de partij komt: 'In het algemeen staat de gemiddelde opvatting van leden veelal dichter bij die van kiezers dan bij die van Kamerleden en leden blijken beter dan Kamerleden in staat de diversiteit onder kiezers van de partij te weerspiegelen' (Den Ridder, 2014: 271-272).

Anders ligt dat rond een aantal van de brandende kwesties die met name in de jaren negentig en aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn opgekomen: de integratie van minderheden, het toelaten van asielzoekers en de Europese eenwording. Rond die globaliseringskwesties zijn er wel forse verschillen tussen hoger en lager opgeleiden. De hoger opgeleiden staan veel positiever tegenover asielzoekers dan lager opgeleiden, zien veel meer in multiculturalisme en staan veel positiever tegenover de Europese eenwording. Deze verschillen in politieke voorkeur tussen hoger en lager opgeleiden komen al jaren consistent en consequent terug in een reeks van grootschalige surveys, zoals het NKO (Bovens en Wille, 2011), het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP, en het SOCON (De Lange et al., 2015).

In de afgelopen decennia zijn sommige van die verschillen bovendien toegenomen, zoals blijkt uit figuur 14. Hoger opgeleiden zijn altijd meer pro Europa geweest dan lager opgeleiden, maar het verschil wordt trendmatig groter. Hetzelfde is zichtbaar voor de houding tegenover etnische minderheden. Ook daar groeit de opleidingskloof significant door de tijd heen (De Lange en Tolsma, 2015: 40).¹⁰ Dat betekent dat er juist bij die politiek zeer saillante thema's een risico bestaat dat de responsiviteit van de academisch

10 De belangrijkste verklaring voor die verschillen lijkt te liggen in het feit dat hoger opgeleiden minder anomie ervaren en door hun grotere culturele kapitaal beter kunnen omgaan met de komst van culturele minderheden (De Koster & Van der Waal, 2014).

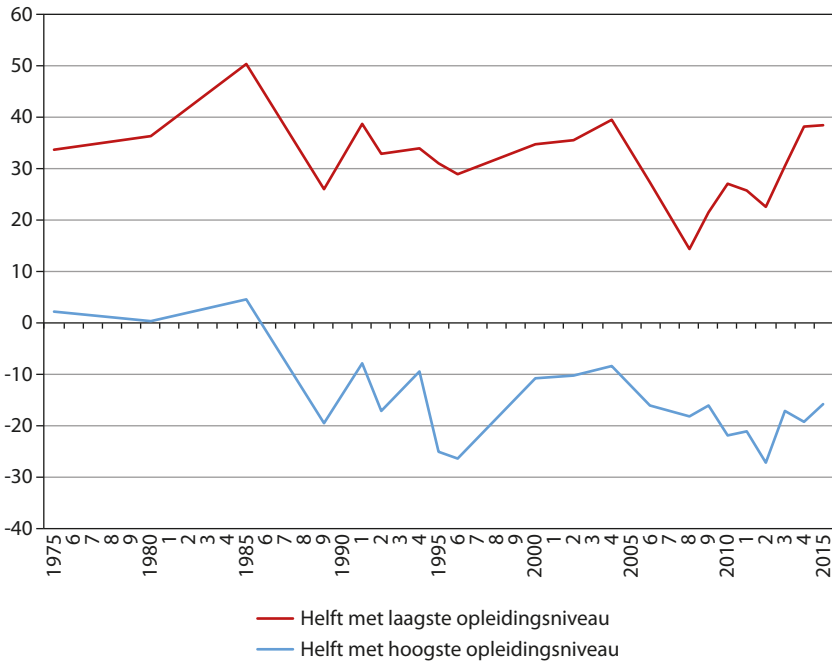
Figuur 14: Netto steun voor het EU-lidmaatschap, 1973-2014 (%)

Bron: Dekker et al., 2016, gebaseerd op Eurobarometer 1 – 82.4 (EC)

geschoolde politieke elite lager is en dat grote groepen van de bevolking zich ook inhoudelijk niet vertegenwoordigd voelen. Het onderzoek van Den Ridder geeft daar wel aanwijzingen voor: ‘De congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden is over het geheel gezien groot, maar Europese eenwording is een van de thema’s waarop de congruentie geringer is’ (Den Ridder, 2014: 282).

Legitimiteit: gevoelens van machteloosheid en onvrede

Ondervertegenwoordiging of uitsluiting van bepaalde sociale groepen kan afbreuk doen aan de democratische legitimiteit en het vertrouwen in openbare instellingen (Judge, 2014: 87). Een politieke elite waar delen van de bevolking zich niet mee kan identificeren en die rond brandende politieke kwesties afwijkende politieke opvattingen heeft, kan een bron zijn van politiek wantrouwen en cynisme. Tal van onderzoek (Dekker, 2009; Bovens & Wille, 2011; Den Ridder et al., 2014) laat zien dat lager opgeleiden veel meer dan hoger opgeleiden het gevoel hebben dat ze geen invloed op de politiek hebben, dat de politiek niet naar hen luistert en geen rekening houdt met hun belangen. Figuur 15 laat zien dat door de tijd heen de gevoelens

Figuur 15: Politieke onmacht 1975-2015, 18-74-jarigen (%)

Bron: Dekker et al., 2015, gebaseerd op Culturele veranderingen in Nederland 1975-2014/2015 (SCP)

van politieke onmacht van beide opleidingshelften dezelfde ontwikkeling volgen, maar dat het verschil tussen beide groter wordt, zij het niet significant (Dekker et al., 2015).

Er is bovendien een sterke samenhang tussen opvattingen over globaliseringskwesties en opvattingen over politiek en politici. Burgers die zich politiek machteloos voelen, staan ook afwijzend tegenover buitenlanders en de EU, en andersom (Den Ridder et al., 2014). De relatie tussen beide soorten opvattingen is bovendien veel sterker dan die tussen opvattingen over het functioneren van de politiek en opvattingen over de 'oude' brandende kwesties, zoals over verdelingsvraagstukken of ethische kwesties (Dekker & Den Ridder, 2014).

Opleidingsniveau vormt de belangrijkste verklarende factor voor verschillen in politieke onvrede: naarmate men hoger is opgeleid ervaart men veel minder politieke onvrede. Dat geldt in het bijzonder voor academici: 'De meest saillante bevinding (...) is echter het effect van een universitaire opleiding. Zelfs nadat alle andere kenmerken zijn toegevoegd, blijft deze factor het grootste verschil maken, en blijft de afstand tussen hbo'ers en

wo'ers aanzienlijk' (Dekker et al., 2015). De academici wijken zelfs zo veel af, dat de scheidslijn op dit punt eerder ligt tussen academici en de rest, dan tussen hoger (wo, hbo) en lager opgeleiden. De academisch geschoolden in ons land vallen op door hun grote politieke zelfvertrouwen, ze gaan ervan uit dat er rekening met hen wordt gehouden, en ze zien in globalisering en Europeanisering veel meer een kans dan een bedreiging.

De politiek is in steeds meer opzichten het domein geworden van hoogopgeleide professionals. Er zit geen arbeider of anderszins laag opgeleid persoon meer in de Tweede Kamer. De eenzijdige samenstelling van de politiek geeft het parlement steeds meer het 'één-pot-nat-karakter' van een 'closed shop', 'creating a group of MPs who are increasingly similar to each other and increasingly dissimilar to the population at large' (Allen, 2013: 287). Dit fenomeen doet zich niet alleen in Den Haag of Londen voor. Al in de jaren negentig schetste journalist Gerard van Westerloo in *Vrij Nederland* onder de titel 'het gesloten circuit van de politieke stadsbestuurders' een ontluisterend portret van politiek Arnhem: een kleine groep mensen in en om de gemeenteraad die de dienst uitmaakten. Zij hadden circuits binnen hun eigen partij, maar vormden als politiek bestuur ook een gesloten circuit dat totaal geen voeling meer had met de 'gewone mensen'.

Lokaal en nationaal weten volksvertegenwoordigers met steeds minder zekerheid namens wie uit de bevolking zij spreken. En delen van de bevolking vereenzelvigen zich steeds minder met politici die eigenlijk voor hen het woord voeren. De opkomst van een nieuw type anti-politieke woordvoerder (zoals Fortuyn of Wilders), die niet onderdeel uitmaakt van het politieke 'establishment' en 'die eindelijk eens durft te zeggen waar het op staat', is een logisch uitvloeisel van dit gesloten circuit karakter. Volksvertegenwoordigers lijken steeds minder in staat grote groepen te overtuigen dat zij te vertrouwen zijn (Den Ridder & Dekker, 2015) en dat zij de belangen van hun kiezers weten te vertegenwoordigen.

De meritocratische Januskop: democratisering en professionalisering

De politieke meritocratie heeft een januskop. Kort gezegd zien we twee tegengestelde trends bij de selectie van nieuwe leden van de politieke elite: democratisering en professionalisering (Cotta & Best, 2000: 495). Aan de ene kant is er sprake geweest van democratisering, omdat de sociale vijver waaruit de politici worden gevist veel ruimer is geworden. Sociale afkomst is veel minder van belang dan voorheen. Politieke ambten staan ook open

voor leden van de middelste en lagere sociale klassen. Aan de andere kant is er sprake van een toenemende professionalisering, omdat er steeds hogere eisen in termen van opleiding en ervaring aan politieke vertegenwoordigers worden gesteld.

Deze twee trends zijn tegengesteld, omdat democratisering leidt tot sociale insluiting, terwijl professionalisering leidt tot uitsluiting. De democratisering heeft geleid tot het openen van het politieke ambt en tot het vervangen van de oude politieke elite van adel en patriciaat door een universitair geschoolde middenklasse. De professionalisering leidde vervolgens echter tot het ontstaan van een diplomademocratie, van een klasse van academisch geschoolde, professionele politici.

Een oververtegenwoordiging van academici onder de politieke elite is extra problematisch wanneer academici ook in alle andere maatschappelijke sferen tot de winnaars behoren. De meritocratie van Michael Young was een typische 'winner-takes-all-society'. De hoog opgeleide elite had de beste banen, het meeste bezit en de grootste politieke macht. Omdat dit sociale en politieke kapitaal grotendeels overdraagbaar was, via erfelijkheid en opvoeding, voorzag Young een gesloten maatschappij waarin er na enkele generaties nauwelijks meer sprake was van sociale mobiliteit. Hoger en lager opgeleiden kwamen in andere werelden te leven. Politieke macht en economische welvaart cumuleerden bij een zelfgenoegzame intellectuele elite, en de grote, verarmde en cynische onderklasse had niet veel meer te verliezen door in opstand te komen. De fictieve volksopstand van Young kan als waarschuwing dienen. De legitimiteit van een politieke meritocratie is kwetsbaar wanneer hoger en lager opgeleiden in gescheiden werelden komen te leven en wanneer de lager en middelbaar opgeleiden geen uitzicht meer hebben op verbetering van hun sociale positie en zij zich politiek niet vertegenwoordigd en onmachtig voelen.

Literatuur

- Aberbach, J.D., Putnam, R.D., & Rockman, B.A. (1981). *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Allen, P. (2013). Linking Pre-Parliamentary Political Experience and the Career Trajectories of the 1997 General Election Cohort, *Parliamentary Affairs*, 66(4), 685-707.
- Bell, D. (1972). On Equality: I. Meritocracy and Equality, *Public Interest*, 29, 29-68.

- Berg, J.Th.J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof: De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema en Warendorf.
- Berg, J.Th.J. van den (2007). Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie. In K. Aarts, H. van der Kolk & M. Rosema (red.), *Een Verdeeld Electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Spectrum.
- Berg, J.Th.J. van den, & Braak, B. van den (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse politiek: De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden 1970-2004. In C.C. van Baalen, et al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2004* (pp. 69-81). Den Haag: SDU.
- Besley, T., & Reynal-Querol, M. (2011). Do Democracies Select More Educated Leaders? *American Political Science Review*, 105(3), 552-566.
- Blondel, J., & Thiébault, J-L. (red.) (1991). *The Profession of Government Minister in Western Europe*. Londen: Macmillan.
- Borchert, J. (2003). Professional Politicians: Towards a Comparative perspective. In J. Borchert & J. Zeiss (red.), *The political class in advanced democracies: A comparative handbook* (pp. 1-25). Oxford: Oxford University Press.
- Borchert, J. (2011). Individual Ambition and Institutional Opportunity: A Conceptual Approach to Political Careers in Multi-level Systems, *Regional & Federal Studies*, 21(2), 117-140.
- Borchert, Jens & Stolz, Klaus (2002). Fighting Insecurity: Political Careers in the Federal Republic of Germany, paper presented at the APSA Annual meeting Boston, Aug 29-Sept 01, 2002, 31p.
- Borchert, Jens, & Stolz, Klaus (2011). Introduction: Political Careers in Multi-level Systems, *Regional & Federal Studies*, 21(2), 107-115.
- Borchert, J., & Zeiss J. (red.) (2003). *The political class in advanced democracies: A comparative handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Bovens, M., & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, M., Dekker, P., & Tiemeijer, W.L. (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: SCP en WRR.
- Braak, B. van den (1998). *De Eerste Kamer: Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995*. Den Haag: SDU.
- Breen, R. (red.) (2004). *Social mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Coffé, H., & Michels, A. (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35, 1-11.

- Cotta, M., & Best, H. (2000). Between Professionalization and Democratization: A Synoptic View on the Making of the European Representative. In H. Best & M. Cotta (red.), *Parliamentary Representation in Europe 1848-2000* (pp. 493-527). Oxford: Oxford University Press.
- Daalder, H. (1974). *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen: Van Gorkum.
- Dekker, P. (2009). Verscheidenheid verkend. In P. Dekker, T. van der Meer, P. Schijns & E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (pp. 115-134). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., & Ridder, J. den (2014). Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen. In M. Bovens, P. Dekker & W.L. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (pp. 103-129). Den Haag: SCP en WRR.
- Dekker, P., Tiemeijer, W., & Bovens, M. (2015). Het zijn de academici: opleiding als sociale en politiek-culturele scheidslijn. In A.E. Bronner, P. Dekker, E. de Leeuw, L.J. Paas, K. de Ruyter, A. Smidts & J.E. Wieringa, (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek 2015*, Jaarboek MarktOnderzoekAssociatie. Haarlem: Spaar en Hout.
- Durose, C., Richardson, L., Combs, R., Eason, C., & Gains, F. (2013). 'Acceptable Difference': Diversity, Representation and Pathways to UK Politics. *Parliamentary Affairs*, 66(2), 246-267.
- Folketinget (2012). *Folketingets medlemmer i tal ved valget 2011* (22 februari 2012).
- Gaxie, D., & Godmer, L. (2007). Cultural Capital and Political Selection: Educational Backgrounds of Parliamentarians. In M. Cotta & H. Best (red.), *Democratic Representation in Europe: Diversity, Change and Convergence* (pp. 106-135). Oxford: Oxford University Press.
- Hallerberg, M., & Wehner, J. (2013). The Technical Competence of Economic Policy-Makers in Developed Democracies (5 februari 2013). Te raadplegen op SSRN, doi: 2191490.
- Hillebrand, R. (1992). *De Antichambre van het Parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse Politieke Partijen*. Leiden: DSWO Press.
- Judge, D. (2014). *Democratic Incongruities*. Palgrave Macmillan UK.
- Kavenagh, D., & Richards, D. (2003). Prime Ministers, Ministers and Civil Servants in Britain. *Comparative Sociology*, 2(1), 175-195.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisaties in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, R.A., Holsteyn, J.J.M van, & Elkink, J.A. (2000). *Rekrutering en Representatie in een Representatief Bestel: Bevindingen van een empirisch*

- onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*. Universiteit Leiden.
- Koster, W. de, & Waal, J. van der (2014). Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn de verschillen tussen lager- en hoger-opgeleiden te verklaren? In M. Bovens, P. Dekker, & W.L. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (pp. 165-190). Den Haag: SCP.
- Lange, M. de, & Tolsma J. (2015). Trends in de opleidingskloof op verschillende maatschappelijke domeinen. In M. Lange, J. Tolsma, & M. Wolbers (red.), *Opleiding als sociale scheidslijn: Een nieuw perspectief op een oude kloof*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Lange, M. de, Tolsma J., & Wolbers M. (red.) (2015). *Opleiding als sociale scheidslijn: Een nieuw perspectief op een oude kloof*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Lensink, E. (1994). *Wethouders en raadsleden: een actueel beeld van ongeveer 11.000 gemeentebestuurders*. Den Haag: VNG Uitgeverij.
- Mair, P. (2013). *Ruling The Void: The Hollowing of Western Democracy*, New York en Londen: Verso Books.
- Manin, B. (1996), *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansbridge, J. (1999). 'Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A contingent "Yes"'. *The Journal of Politics*, 61, 628-57.
- Nie, N.H., Junn J., & Stehlik-Barry, K. (1996). *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Norris, P. (1997). Introduction: theories of recruitment. In P. Norris (red.), *Passage to Power: Legislative Recruitment in advanced democracies* (pp. 1-14). Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P., & Lovenduski J. (1997). United Kingdom. In P. Norris (red.), *Passage to Power: Legislative Recruitment in advanced democracies* (pp. 158-186). Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillips, A. (1995). *The politics of presence*. Oxford: Oxford University Press.
- Pitkin, H.F. (1967). *The concept of representation*. University of California Press.
- Prak, M. (1985). *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*. Den Haag: De Bataafsche Leeuw.
- Ridder, J. den (2014). *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden*, dissertatie Leiden.
- Ridder, J. den, & Dekker, P. (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de politieke opinie in Nederland*. Den Haag: SCP.

- Ridder, J. den, Glas, I., & Dekker, P. (2014). Een globaliseringsscheidslijn? In M. Bovens, P. Dekker, & W.L. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (pp. 131-164). Den Haag: SCP en WRR.
- Secker, W.P. (1991). *Ministers in beeld: De sociale herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: DSWO Press.
- Thiébault, J.-L. (1991). The Social Background of Western European Cabinet Ministers. In Blondel, & J.-L. Thiébault (red.), *The Profession of Government Minister in Western Europe* (pp. 19-30). Londen: Macmillan.
- Tormey, S. (2015). *The End of Representative Politics*. Londen: John Wiley & Sons.
- Trow, M. (1974). *Towards Mass Higher Education: Issues and Dilemmas*. Parijs: OECD.
- Verleden, F., & Heyneman C., Databank Belgische Parlementsleden sinds 1830, Centrum voor Politicologie KU Leuven.
- VNG (1980). *Wethouders in Nederland: een onderzoek naar hun positie en functioneren*. 's-Gravenhage: Uitgeverij van de Nederlandse Vereniging van Gemeenten.

8. Oordelen over het meritocratische gehalte van de Nederlandse samenleving

Sander Steijn, Herman van de Werfhorst en Brian Burgoon

Inleiding

De (veronderstelde) meritocratisering van de samenleving roept de vraag op hoe de Nederlandse bevolking oordeelt over het meritocratische gehalte van de samenleving. Vindt men de samenleving over het algemeen meritocratisch genoeg, of zou deze wel iets minder meritocratisch ingericht mogen worden? Is dit oordeel over meritocratie vergelijkbaar met dat in andere Europese landen? En is dit oordeel in de afgelopen decennia veranderd? In dit hoofdstuk onderzoeken we deze vragen door te kijken naar oordelen over de beloning van meritocratische en niet-meritocratische kenmerken. Als we werkelijk in een samenleving leven waarin verdienste als centraal verdelingsprincipe zou worden omarmd, zouden we verwachten dat meritocratische kenmerken als inzet, intelligentie en opleidingskwalificaties van doorslaggevende betekenis zijn in de verdeling van sociale posities, terwijl niet-meritocratische factoren als herkomst of toeval weinig invloed zouden hebben op deze verdeling.

In de wetenschappelijke literatuur over oordelen over meritocratie wordt vaak alleen gekeken naar hoe meritocratisch de bevolking denkt dat de samenleving is (bijvoorbeeld Duru-Bellat & Tenret, 2012) of naar algemenere oordelen over de wenselijkheid van ongelijkheid (bijvoorbeeld Isaksson & Lindskog, 2009; Kelley & Evans, 1993; Kenworthy & McCall, 2008). Ons onderzoek is gebaseerd op het idee dat een oordeel over het meritocratische gehalte van de samenleving het resultaat is van een vergelijking van twee aspecten, te weten:

- een (normatieve) voorkeur voor het meritocratische gehalte en
- een (gepercipieerde) inschatting van het huidige meritocratische gehalte.

Alleen door de voorkeuren en inschattingen van verschillende meritocratische of juist niet-meritocratische factoren te vergelijken kan goed in kaart worden gebracht in hoeverre de bevolking verschillende aspecten van

de meritocratische samenleving omarmt. In hoeverre is de Nederlandse bevolking zich er bijvoorbeeld van bewust dat onderwijs zo bepalend is voor de positie die iemand inneemt in de sociale stratificatie (zoals blijkt uit hoofdstuk 2 van Dronkers en Van de Werfhorst in dit boek)? En vindt men het rechtvaardig als een hogere opleiding leidt tot een betere positie in deze stratificatie? De vergelijking van deze inschattingen en voorkeuren onthult vervolgens of men graag zou zien dat onderwijs *meer of minder* bepalend zou worden voor de plaats die iemand inneemt in de sociale stratificatie.

In het eerste deel van dit hoofdstuk onderzoeken we het gepercipieerde belang van verondersteld meritocratische kenmerken (te weten inzet en opleiding) en een niet-meritocratisch kenmerk (afkomst) in Nederland en Europa in de afgelopen decennia. Om enigszins inzichtelijk te maken hoe breed deze inschattingen gedeeld worden, maken we in deze analyses onderscheid tussen lager en hoger opgeleiden. Hoewel er enige fluctuaties over de tijd worden gevonden in het exacte ingeschatte belang¹¹, tonen deze analyses voornamelijk dat in Nederland en Europa zowel lager als hoger opgeleiden de meritocratische kenmerken als relatief belangrijk inschatten voor de positie die iemand inneemt in de sociale stratificatie, en het niet-meritocratische kenmerk als relatief onbelangrijk.

In het tweede deel van dit hoofdstuk richten we ons specifiek op Nederland, op basis van door ons verzamelde enquêtegegevens over zowel het ingeschatte als het gewenste belang van de meritocratische kenmerken intelligentie, hard werken en opleiding, en het niet-meritocratische kenmerk toeval. Onze conclusie op basis van deze analyses is dat er een zekere tweeslachtigheid lijkt te bestaan over het meritocratische gehalte van de samenleving. Enerzijds zien we dat de meritocratie in brede lagen van de bevolking wordt omarmd. Anderzijds zien we ook dat de mate van beloning van voornamelijk opleiding (en in mindere mate intelligentie) wel een tandje minder kan in de ogen van zowel lager als hoger opgeleide Nederlanders.

Nederland en Europa: (non-)meritocratische percepties in de afgelopen decennia

Longitudinale internationale data met gelijktijdige meting van voorkeuren voor en inschattingen van het meritocratische gehalte van de samenleving

11 Waarbij moet worden aangetekend dat deze ook hun oorsprong kunnen vinden in diverse andere factoren, zoals (subtiële) verschillen in gebruikte survey-methodiek.

zijn helaas niet beschikbaar. Om toch enigszins inzichtelijk te maken in hoeverre oordelen over meritocratie aan verandering onderhevig zijn en in hoeverre Nederland verschilt van andere landen, gebruiken we hier data uit verschillende rondes van het International Social Survey Programme (ISSP) over sociale ongelijkheid.

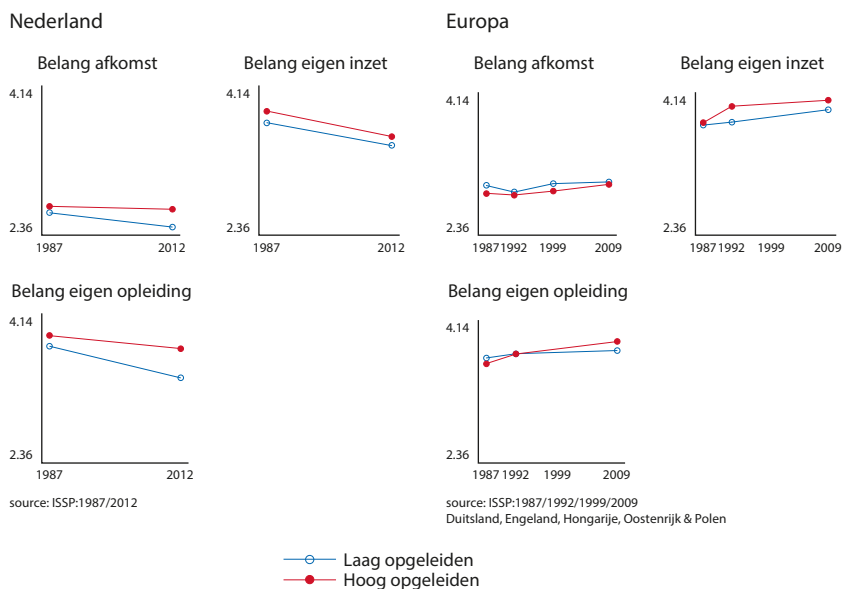
In Nederland is de ISSP-ronde over sociale ongelijkheid twee keer uitgevoerd (in 1987 en 2012), terwijl in sommige andere Europese landen in dezelfde periode vier enquêtes zijn uitgevoerd (1987, 1992, 1999, 2009).¹² In deze rondes werd mensen gevraagd hoe belangrijk bepaalde eigenschappen zijn om vooruit te komen in hun maatschappij. De antwoordopties variëren van 1: 'totaal onbelangrijk' tot 5: 'essentieel'. We onderscheiden de volgende eigenschappen die gerelateerd zijn aan meritocratie: afkomst (rijke en hoogopgeleide ouders hebben), eigen inzet (hard werken en ambitieus zijn) en opleiding. Deze enquêtevragen kunnen worden geïnterpreteerd als de *perceptie* van het (feitelijke) belang van deze kenmerken. Het gaat in deze vragen dus niet over de *voorkeuren* die mensen hebben ten aanzien van het belang van deze zaken.

Figuur 1 toont het gepercipieerde belang van deze eigenschappen voor laag- en hoogopgeleiden. Onder laagopgeleiden verstaan we mensen met als hoogste diploma mbo, onder hoogopgeleiden verstaan we mensen met een havo-, vwo-, hbo- of universitair diploma.

Uit figuur 1 wordt duidelijk dat lager en hoger opgeleiden in Nederland het relatief sterk eens zijn en waren over het belang van de onderzochte eigenschappen. Het ingeschatte belang van afkomst en eigen inzet voor laag en hoog opgeleiden ligt op beide meetmomenten dicht bij elkaar. Bij het ingeschatte belang van opleiding zien we grotere verschillen tussen lager en hoger opgeleiden. In 1987 schatten zij dit nog vrijwel gelijk in, maar in 2012 schatten lager opgeleiden het belang van opleiding gemiddeld in als 3,39 (op een schaal van 1 tot 5), terwijl hoger opgeleiden dit gemiddeld inschatten als 3,78. Dit verschil is statistisch significant. Wel vertonen beide groepen in 2012 nog steeds een vergelijkbare volgorde van gepercipieerd belang. Inzet en opleiding worden gezien als zeer belangrijk, afkomst als minst belangrijk. Tussen 1987 en 2012 lijkt het ingeschatte belang van inzet en opleiding wat af te nemen, maar dit ligt

12 In onze grafieken rapporteren we bij Europa over vijftidstaten van de EU, die in alle sociale ongelijkheid-rondes van het ISSP hebben meegedaan. Er bestaan relatief weinig verschillen tussen landen in gepercipieerd belang, dus andere configuraties van landen leiden tot zeer vergelijkbare resultaten.

Figuur 1: Het gepercipieerde belang van sociale afkomst, inzet, en opleiding in Nederland en Europa

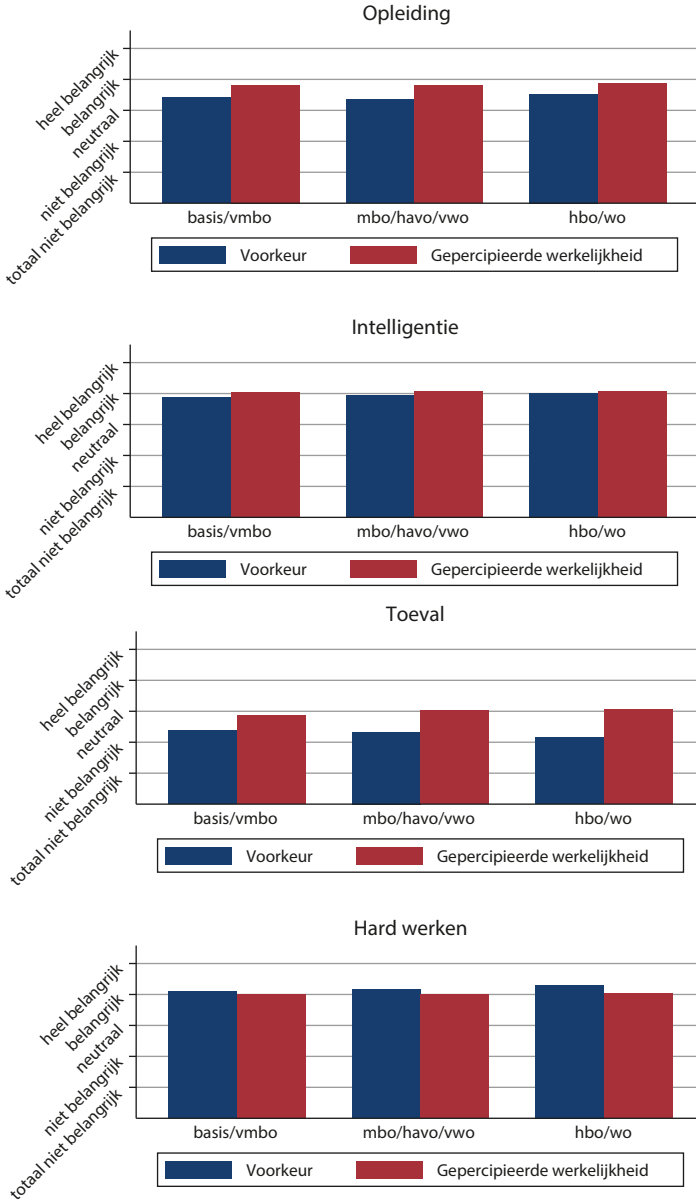
nog steeds ruim boven dat van afkomst. Eenzelfde hiërarchie zien we in de Europese landen uit het ISSP. Ook hier zijn er relatief kleine verschillen tussen opleidingsniveaus, en worden inzet en opleiding als zeer belangrijk ingeschat en afkomst als minder belangrijk. Hoger en lager opgeleiden hebben dus een vergelijkbaar beeld van het belang van meritocratische en niet-meritocratische factoren.

Nederland: non-meritocratische percepties en voorkeuren

In hoeverre de *percepties* van Nederlanders overeenkomen met de voorkeuren over wat beloofd *zou moeten* worden, kunnen we uit de ISSP-gegevens niet afleiden. Om die reden hebben we zelf data verzameld in Nederland. Met data uit een recente survey voor het LISS-panel (Steijn et al., 2013) kunnen we nagaan in hoeverre de meritocratische percepties van mensen met verschillende opleidingsniveaus overeenkomen met hun eigen voorkeuren. In navolging van het ISSP is in het voorjaar van 2013 aan de respondenten gevraagd in te schatten welke eigenschappen *daadwerkelijk belangrijk zijn* om economisch succesvol te worden. In aanvulling hierop is hun gevraagd hoe belangrijk deze eigenschappen wat hen betreft *zouden moeten zijn*.

Figuur 2 laat deze inschattingen en voorkeuren zien voor mensen met verschillende opleidingsniveaus.

Figuur 2: Percepties en voorkeuren voor het belang van (niet-)meritocratische factoren

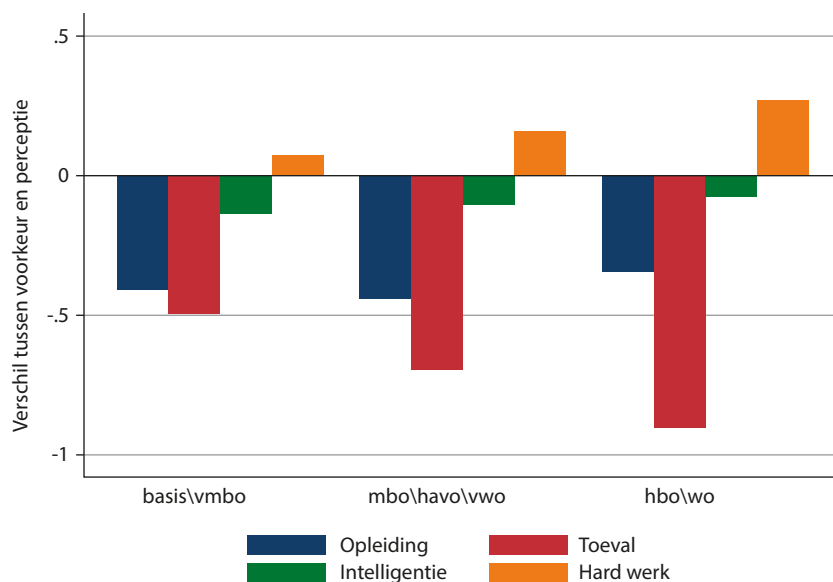
Bron: LISS survey (Nederland)

De figuur laat zien dat de verschillen in voorkeur tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus relatief klein zijn. Gemiddeld worden de meritocratische kenmerken intelligentie en hard werken door alle groepen als belangrijk gezien om economisch succesvol te worden. De gemiddelde voorkeur voor opleiding ligt iets lager dan voor intelligentie en hard werken, maar ligt nog wel boven de middencategorie van de schaal. De gemiddelde voorkeur voor het niet-meritocratische kenmerk 'toeval' ten slotte is het laagste van de vier kenmerken en ligt ook beneden het middelpunt van de schaal.

Als we de gepercipieerde werkelijkheid vervolgens aftrekken van de voorkeur, zien we in hoeverre men van mening is dat het specifieke kenmerk belangrijker of juist minder belangrijk zou moeten zijn dan het is. Een positieve score betekent dat men vindt dat dit kenmerk belangrijker mag worden ter bepaling van economisch succes, en een negatieve score betekent dat men juist vindt dat dit kenmerk minder doorslaggevend zou moeten worden. Figuur 3 toont deze verschilcores.

Figuur 3 laat zien dat men gemiddeld genomen relatief tevreden is met het belang van de meritocratische kenmerken intelligentie en hard werken; de verschilcores zitten dicht bij 0. Hard werken zou nog iets belangrijker

Figuur 3: Verschil tussen percepties en voorkeuren ten aanzien van het belang van meritocratische en niet-meritocratische factoren voor economisch succes

mogen worden, en intelligentie een klein beetje minder doorslaggevend, maar de verschillen met de gepercipieerde werkelijkheid zijn miniem. De tevredenheid met de beloning van intelligentie is interessant. In de psychologie stelt men op basis van tweelingenonderzoek dat intelligentie voor ongeveer 50 procent erfelijk is (Polderman et al., 2015). Er bestaat dus een sterke voorkeur voor het belonen van de deels erfelijk toegeschreven, maar tegelijkertijd meritocratische factor intelligentie.

Over opleiding en toeval is men minder tevreden: gemiddeld zou men die liever *minder* beloond zien dan nu het geval is. We zien dat lager opgeleiden iets kritischer zijn over de feitelijke beloning op basis van opleiding dan hoger opgeleiden, hoewel ook die laatsten vinden dat de beloning van onderwijskwalificaties wel een onsje minder mag. Hoger opgeleiden zijn kritischer over het belang van toeval; geluksfactoren zouden volgens hen nog minder belangrijk moeten zijn dan ze feitelijk zijn.

Een gezamenlijke beschouwing van de ISSP- en LISS-data suggereert dat Nederlanders van verschillende opleidingsniveaus het relatief sterk eens zijn over het meritocratische gehalte van de Nederlandse samenleving. Over het algemeen vertonen Nederlanders een sterke voorkeur voor de beloning van meritocratische kenmerken en hebben ze ook daadwerkelijk het idee dat deze kenmerken momenteel beloond worden. Wel bestaan er, met name bij de percepties van en voorkeuren voor beloning van opleiding, enige verschillen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus. Ook moet worden aangetekend dat, hoewel het belang van meritocratische kenmerken substantieel hoger wordt ingeschat, er desalniettemin een niet verwaarloosbaar belang aan niet-meritocratische kenmerken als afkomst en toeval wordt toegekend. En ten aanzien van *de* kernvariabele in het meritocratieonderzoek, opleiding, is de mening van de Nederlanders dat deze wel iets minder belangrijk zou mogen zijn voor de bepaling van kansen in het leven.

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we onderzocht hoe mensen in Nederland denken over de beloning van meritocratische en niet-meritocratische factoren; zouden deze meer of minder belangrijk moeten worden voor de bepaling van de kansen in het leven? Hierbij maakten we een onderscheid tussen het gewenste en het gepercipieerde belang van meritocratische en niet-meritocratische factoren, om hier uiteindelijk een oordeel over deze meritocratische factoren uit te kunnen afleiden.

Wat betreft de inschattingen van het feitelijke meritocratische gehalte lijkt Nederland niet heel anders dan andere Europese landen: er bestaat een breed gedeelde perceptie dat meritocratische kenmerken van belang zijn voor waar iemand terechtkomt in de maatschappij. Zowel lager als hoger opgeleiden denken dat inzet en opleiding er veel toe doen, terwijl afkomst veel minder belangrijk wordt geschat. Deze hiërarchie is ingeschat belang lijkt stabiel, zowel eind jaren tachtig als begin jaren tien wordt deze waargenomen.

Een gezamenlijke beschouwing van voorkeuren voor en inschattingen van de beloning van meritocratische kenmerken in een Nederlandse enquête suggereert dat Nederlanders over het algemeen vrij positief zijn over de mate waarin meritocratische factoren, zoals onderwijs, intelligentie en inzet, beloond worden. Men onderkent dat deze factoren doorslaggevend zijn, en is tevens van mening dat dit rechtvaardig is. Niet-meritocratische factoren, zoals sociale afkomst of toeval, spelen volgens de Nederlandse bevolking overigens ook een rol, en daar is men veel kritischer over. Maar voordat we concluderen dat de bevolking geen enkele onrechtvaardigheid bespeurt, is het belangrijk om te beseffen dat men van mening is dat het onderwijs een minder doorslaggevende rol mag spelen dan het in de ogen van de mensen doet. Een mogelijke verklaring voor deze bevinding kan zijn dat mensen van mening zijn dat het belonen van opleiding niet alleen neerkomt op het belonen van *verdiens*te. Men kan bijvoorbeeld van mening zijn dat niet-meritocratische processen een rol spelen in wie een hoge opleiding bereikt (bijvoorbeeld doordat leraren leerlingen met hoger opgeleide ouders eerder het voordeel van de twijfel gunnen) of in hoe opleiding beloond wordt op de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld omdat het onderwijs eerder een indicator is van cultureel kapitaal dan van menselijk kapitaal). Verder onderzoek zou moeten vaststellen in hoeverre hiervan sprake is.

Het is hoe dan ook opvallend dat burgers in sterkere mate kritisch zijn over het belonen van onderwijs dan over het belonen van intelligentie, terwijl we mogen aannemen dat intelligentie deels erfelijk is. Een meritocratische samenleving kan leiden tot een toenemende overdracht van sociale positie, juist omdat intelligentie zo dominant is geworden, inmiddels ook in de generatie van de ouders. Uit ons onderzoek valt niet af te leiden dat dit tot grote zorgen gaat leiden onder de Nederlandse bevolking.

Literatuur

- Duru-Bellat, M., & Tenret, E. (2012). Who's for Meritocracy? Individual and Contextual Variations in the Faith. *Comparative Education Review*, 56(2), 223-247.
- Isaksson, A.-S., & Lindskog, A. (2009). Preferences for redistribution: A country comparison of fairness judgements. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(3), 884-902.
- Kelley, J., & Evans, M. (1993). The Legitimation of Inequality: Attitudes Towards Inequality in Nine Nations. *American Journal of Sociology*, 99(1), 75-125.
- Kenworthy, L., & McCall, L. (2008). Inequality, Public Opinion and Redistribution. *Socio- Economic Review*, 6(1), 35-68.
- Polderman, T.J.C., Benyamin, B., Leeuw, C.A. de, Sullivan, P.F., Bochoven, A. van, Visscher, P.M., & Posthuma, D. (2015). Meta-analysis of the heritability of human traits based on fifty years of twin studies. *Nature Genetics*, 47(7), 702-709.
- Steijn, S., Burgoon, B., & Werfhorst, H.G. van de (2013). *Perceptions of the determinants of economic success. Langlopende Internet Studies voor de Sociale Wetenschappen (LISS)*. Tilburg: Centerdata.

9. Meritocratie als aanslag op het zelfrespect van ‘verliezers’

Judith Elshout, Evelien Tonkens en Tsjalling Swierstra

Inleiding

In een meritocratie zijn individuen zelf verantwoordelijk voor hun lot. In een meritocratie telt wat jij als individu presteert, in vergelijking tot wat andere individuen presteren. Hoe ervaren mensen het om te verliezen in de maatschappelijke wedstrijd die meritocratie heet? Krijgen zij onvoldoende respect, ‘liefde van de wereld’ (De Botton, 2004), en ondermijnt dit hun zelfrespect? Omarmen mensen het meritocratische ideaal, en accepteren verliezers dan ook hun verlies, of roept hun achterstandspositie woede en jaloezie of zelfhaat op? Zijn er alternatieve bronnen voor zelfrespect voor mensen die niet kunnen of willen voldoen aan het meritocratische ideaal? Over deze vragen gaat dit hoofdstuk.¹³

Er is geen gevestigde traditie van empirisch onderzoek naar deze vragen. Er zijn wel veel auteurs die een relatie tussen meritocratie en zelfrespect vrezen of menen te zien (o.a. Verhaeghe, 2013; Dehue, 2008; Swierstra & Tonkens, 2008, 2006; De Botton, 2004; Fuller, 2003; Sennett, 2003; Young, 1958). Een onbedoeld gevolg van een meritocratische samenleving is, dat burgers onderaan de ladder ‘als sociaal inferieur’ kunnen worden beschouwd, aldus Engbersen (2009: 27). Succes van de winnaars wordt een persoonlijke verdienste, en falen ‘een gevolg van persoonlijke keuzes en verdiensten’, waar weinig respect en erkenning voor te krijgen is, volgens Elchardus (2013: 50). De belangrijkste keerzijde van de meritocratie is volgens Swierstra en Tonkens in de voetsporen van Michael Young (1958) ‘dat het zelfrespect van de verliezers systematisch wordt ondermijnd’ (2008: 62).

13 De bevindingen die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd maken deel uit van het promotieonderzoek van Judith Elshout, *Roep om respect. Ervaringen van werklozen in een meritocratiserende samenleving* (2016), naar gevolgen van meritocratisering voor het zelfrespect van langdurig werklozen. Evelien Tonkens is haar promotor. De tekst is theoretisch gebaseerd op Swierstra en Tonkens (2008), maar Elshout brengt daarin op basis van het empirische onderzoek een aantal belangrijke wijzigingen aan. De empirie is gebaseerd op het promotieonderzoek. Citaten en passages zijn ontleend aan haar proefschrift. Wij willen Jante Schmidt en Andrea Vendrik hartelijk danken voor het gebruik van hun rijke interviewmateriaal.

Dit is een zorg om serieus te nemen. Aan de ene kant omdat onze samenleving meritocratischer wordt (Bronneman-Helmers & Herweijer, 2004: 375). En aan de andere kant omdat zelfrespect van groot belang is voor de identiteit en het welbevinden van mensen (o.a. Dillon, 1997; Middleton, 2004: 227-228). Wanneer het zelfrespect van mensen fragiel is, zijn hun mogelijkheden om zichzelf te ontplooien en gelukkig te zijn zeer beperkt (Dillon, 1997: 226). Op sociaal niveau is zelfrespect bovendien van belang als voorwaarde voor wederzijds respect. Mensen zouden anderen en zichzelf pas kunnen waarderen als zij zelf worden gewaardeerd (o.a. Dillon, 2009; Swierstra & Tonkens, 2006; Middleton, 2004; Sennett, 2003). Ook kan, zo stellen Swierstra en Tonkens in navolging van John Rawls (1971), 'een samenleving' niet 'overleven wanneer zij haar burgers onvoldoende bronnen van zelfrespect biedt' (2006: 10). Een rechtvaardige samenleving maakt zelfrespect voor al haar leden mogelijk (Swierstra & Tonkens, 2006: 10; vgl. Margalit, 1996; Rawls, 1971).

Empirische studies wijzen hier ook op. Philippe Bourgois (2003) laat de worsteling zien van arme, grotendeels werkloze mannen van Puerto Ricaanse afkomst in East Harlem (New York). Zij voldoen niet aan de Puerto Ricaanse genderverwachting dat een man zijn gezin kan onderhouden. In reactie hierop ontkennen ze dat ze respect willen ontleen aan wat de arbeidsmarkt van hen verwacht, namelijk gehoorzaam en dienstbaar zijn. Ze zoeken en vinden alternatieve bronnen van zelfrespect in de straatcultuur, waar hardvochtig en stoer zijn telt.

Katherine Newman beschrijft hoe mensen die hun baan verliezen het gevoel hebben hun plek in de samenleving kwijt te raken. Zij betoogt dat het meritocratische individualisme dat de Amerikaanse samenleving kenmerkt, een grote druk legt op mensen. Geen baan hebben zou het bewijs zijn dat mensen geen verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen lot (Newman, 1999: 76). Omdat werk en eigenwaarde zo met elkaar verweven zijn, krijgen sociale dalers te maken met emoties als zelfverwijt, zelftwijfel en schuldgevoel ten opzichte van zichzelf en familieleden (Newman, 1999: 18-19, 75-80). In een latere studie laat Newman zien hoe fastfoodmedewerkers in de Verenigde Staten hun waardigheid proberen te beschermen tegen vernederend en stigmatiserend pestgedrag van klanten (Newman, 2000: 13, 89, 100).

Barbara Ehrenreich beschrijft vernederende ervaringen die zij als participierend observant in de schoonmaakindustrie in de VS opdeed. Zo kon op elk moment van de dag haar tas onderzocht worden. Ze voelde zich als schoonmaker minderwaardig en als potentiële dief behandeld (Ehrenreich, 2001: 230).

Thomas Kampen (2014) zet indringend uiteen hoe bijstandsccliënten worstelen om hun zelfrespect te behouden. Veel langdurig werklozen geven zichzelf de schuld van hun werkloosheid en ervaren deze dus als schaamteloos. Dit ondermijnt hun zelfrespect. De confrontatie met de buitenwereld is daarom vernederend en voor sommigen iets om zoveel mogelijk te vermijden. Vrijwilligerswerk is voor velen een welkome activiteit, want daaraan ontlenen ze alternatieve bronnen van zelfrespect. Deze bieden overigens slechts tijdelijk soelaas (vgl. Elshout et al., 2013, Kampen et al., 2013)

Michele Lamont en collega's onderzochten de effecten van de 'American Dream' op Afro-Amerikanen in New York. Ze constateren dat de American Dream velen kans op selfmade succes biedt, maar degenen die hem niet kunnen realiseren zonder hoop achterlaat (Lamont et al., 2013: 149). Lamont liet overigens in een eerder boek, *The Dignity of Working Men* (2000), zien dat Amerikaanse arbeiders meer lijden onder het meritocratische ideaal dan Franse. Amerikaanse arbeiders zijn sterker beïnvloed door het meritocratische verhaal, geloven ook meer dat je het via onderwijs wel kunt maken; ze houden wel enige afstand tot de Amerikaanse droom, maar hebben weinig alternatieve bronnen van zelfrespect. Franse arbeiders hebben die wel: zij vinden bijvoorbeeld hun eigen arbeiderscultuur warmer en menselijker dan die van de hogere klasse.

Meritocratie als aanslag op het zelfrespect

Om na te gaan in hoeverre de meritocratie een aanslag is op het zelfrespect van 'verliezers', en welke strategieën zij ontwikkelen om hun zelfrespect te behouden, heeft Judith Elshout, de eerste auteur van dit hoofdstuk, in het kader van haar promotieonderzoek gesproken met 56 langdurig werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt die vrijwillig meededen aan sociale activeringsprojecten. Wij hebben voor deze specifieke groep werklozen gekozen omdat er, ten eerste, geen twijfel over mocht bestaan dat de respondenten behoren tot een groep die in de literatuur wordt aangeduid als 'verliezers van de meritocratiserende samenleving'. Werklozen op afstand van de arbeidsmarkt zouden op weinig erkenning en waardering kunnen rekenen in een meritocratische samenleving (o.a. Swierstra & Tonkens, 2008, 2006; Sennett, 2003; Young, 1958). Ten tweede wilden wij een groep onderzoeken die hun werkloosheid niet als een gegeven ziet, maar daarover nadenkt en ook probeert daarin verandering te brengen. Werklozen in sociale activeringsprojecten voldoen aan deze twee criteria. Sociale activering is gericht op langdurig werklozen die nog geen kans zouden hebben

op een betaalde baan en daarom eerst via onbetaald werk de benodigde competenties moeten opdoen. Deelname is vrijwillig. Deelnemers geven impliciet te kennen dat zij actief iets aan hun situatie als werkloze willen veranderen en zich dus naar het meritocratische ideaal willen voegen.

Elshout hield diepte-interviews en liet respondenten daarbij ook arbeidsmarktposities ordenen naar waardering (vgl. In 't Veld-Langeveld, 1958). Ons doel was niet een beroepsprestigeladder te ontwerpen (Van Heek et al., 1958). Wij wilden achterhalen welke criteria respondenten gebruiken om tot een hoge of lage waardering van arbeidsmarktposities te komen. Tijdens het ordenen werden zij geïnterviewd over hun motivatie voor hoge en lage waardering. Wij waren vooral geïnteresseerd in de vraag of, en zo ja, hoe een meritocratische logica daarin terugkomt. We letten met name op vier kenmerken van meritocratie die Swierstra en Tonkens hebben geïdentificeerd (2006: 5), namelijk nadruk op prestatiemeting (1) en prestatievergelijking (2), het uitgangspunt dat iedereen beschikt over gelijke hulpbronnen, zodat er sprake is van een eerlijke wedstrijd (3) en de overtuiging dat sociaaleconomische verschillen niet vastliggen maar worden verdiend op basis van talent en inspanning (4). Verdienen mensen waardering omdat zij hun positie aan hun eigen inspanning en talent hebben te danken, los van hun sociaal-culturele achtergrond? Spelen diploma's een rol in de waardering? Oftewel: zien onze respondenten onze samenleving als meritocratisch of houden zij er een ander wereldbeeld op na?

De respondenten werd gevraagd in totaal veertien kaartjes met verschillende posities te ordenen naar waardering, met daarop de volgende (betaalde en onbetaalde) arbeidsmarktposities: leraar, minister-president, verpleegkundige, arts, opbouwwerker, topbestuurder, kunstenaar, loodgieter, schoonmaker, professor, werkloze, arbeidsongeschikte, huisvrouw/man en vrijwilliger. Onbetaalde posities hebben we hierin meegenomen om erachter te komen welke plek in de sociale orde de respondenten zichzelf toekennen, in hun eigen ogen en in de ogen van anderen, hoe zij hun maatschappelijke positie waarderen en hoe ze denken dat anderen dat doen. De waardering loopt van 1 (het laagst) tot 14 (het hoogst). Tabel 1 geeft weer hoe respondenten denken dat de rangorde volgens de publieke opinie eruitziet:

Tabel 1: Maatschappelijke waarderingshiërarchie

Plaats-nummer	Rangorde van posities (maatschappelijke hiërarchie) (N=37 ^a)	Gemiddelde waardering ^b	Standaarddeviatie ^c
1	Minister-president	12,70	2,59
2	Arts	11,78	1,36
3	Professor	11,30	2,60
4	Topbestuurder	11,27	1,76
5	Leraar	9,51	2,13
6	Verpleegkundige	9,46	2,12
7	Opbouwwerker	7,43	2,32
8	Loodgieter	6,76	2,18
9	Kunstenaar	6,38	2,73
10	Vrijwilliger	5,41	2,54
11/12	Huisvrouw/man	4,41	1,88
11/12	Schoonmaker	4,41	1,44
13	Arbeidsongeschikte	2,65	2,30
14	Werkloze	1,54	0,69

a In totaal hebben 42 respondenten deelgenomen aan dit interviewonderdeel. Alleen de hiërarchieën waarvan alle posities zijn gewaardeerd, zijn opgenomen in de berekening van de gemiddelde hiërarchie. In totaal zijn 37 volledig ingevulde hiërarchieën opgenomen.

b De gemiddelde waardering is afgerond op twee decimalen.

c De standaarddeviatie is afgerond op twee decimalen.

Onze respondenten hebben in hoge mate een gelijkloidend beeld over de wijze waarop anderen arbeidsmarktposities waarderen. De minister-president eindigt vaak als hoogste en een werkloze als laagste. De schoonmaker en huisvrouw/man eindigen even laag in de maatschappelijke hiërarchie. Onze respondenten zijn het vooral sterk met elkaar eens dat artsen veel waardering genieten en werklozen heel weinig (zie de kleine standaarddeviatie).

Hun redenering is hierbij als volgt. Mensen die veel geld verdienen en een hoog opleidingsniveau hebben, bekleden hooggewaardeerde posities als die van arts en minister-president. Mensen die niet hoog opgeleid zijn en niet veel geld in het laatje brengen, zoals schoonmakers, krijgen veel minder waardering. Volgens Danny hebben mensen op hoge posities, zoals de minister-president en artsen, 'status'. Anderen zien hen als 'slim', 'talentvol' en als mensen die 'veel weten', vertelt hij. Hij benadrukt dat mensen 'keihard moeten studeren voor een hoge positie'. Respondenten zien diploma's als bewijs voor inspanning en talent. Ze menen ook dat mensen op hooggewaardeerde posities positieve morele eigenschappen toegedicht

krijgen. Raymond benadrukt bijvoorbeeld dat anderen mensen waarderen als zij 'ambitieuw' zijn, 'doorzetten' en 'karakter' hebben.

De onderbouwing voor de lage waardering van posities is spiegelbeeldig aan die van de hoge waardering van andere posities. Mensen zouden posities laag waarderen wanneer er weinig tot geen opleiding voor nodig is, er weinig inspanning voor geleverd hoeft te worden, ze weinig maatschappelijk nut hebben en een lage economische beloning opleveren. Werklozen en arbeidsongeschikten eindigen het laagst omdat ze niet alleen geen geld verdienen, maar ook nog eens geld kosten. Volgens Coen zien anderen werklozen en arbeidsongeschikten als 'parasieten', want: 'Mensen die wel werken, dragen premie af en dat gaat naar hen.' De situatie van werkloos zijn, heeft volgens Benoit, een 'negatieve ondertoon' in onze samenleving. Volgens Freek bestaat het idee: 'Wij betalen alles voor je en jij doet niks.' Werklozen zouden het gebrek aan waardering aan zichzelf te danken hebben: hadden ze maar beter hun best moeten doen.

Kortom, indicatoren voor hoge waardering die respondenten gebruiken om de publieke rangordening te onderbouwen zijn: intelligentie, diploma's, inspanning en doorzettingsvermogen. Op grond van de definitie van Swierstra en Tonkens (2006: 5) kunnen deze criteria worden geduid als meritocratisch. Een hoge positie en sociaaleconomische status bereik je niet als gevolg van sociale achtergrond of door geluk, maar op basis van inspanning en talent, oftewel op basis van prestaties en verdienstelijkheid (vgl. Swierstra & Tonkens 2006: 5). Diploma's en economische voorspoed zijn daarvan het bewijs.

Toch spelen ook twee minder evident meritocratische criteria een rol. Ten eerste is ook het maatschappelijk belang dat zij dienen belangrijk in de definitie van verdienste volgens de publieke opinie. Dit is de reden dat werklozen denken dat mensen meer waardering hebben voor een arts dan voor een topbestuurder. Ten tweede denken ze dat ook schaarste een rol speelt in de maatschappelijke waardering. Een verpleegkundige levert nuttig werk, maar het benodigde opleidingsniveau is lager dan dat van een arts en daardoor is verpleegkundige een minder schaars beroep en dus lager gewaardeerd, is hun redenering.

Vernedering en onderwaardering

Langdurig werklozen hebben het gevoel te moeten opboksen tegen negatieve percepties. Ze denken dat anderen negatief over hen denken omdat het hun eigen schuld en verantwoordelijkheid zou zijn dat ze geen baan hebben. Hun

werkloosheid zou, ten eerste, een teken zijn dat ze *ongemotiveerd en lui* zijn. Merve bijvoorbeeld betoogt dat mensen haar 'minderwaardig' vinden. Als je werkt krijg je 'respect', maar 'als je ineens zakt, dan ben je niemand'. Mieke heeft het idee dat anderen haar na haar ontslag zien als iemand die heeft 'gefaald'. Omdat zij nu geen 'fatsoenlijke baan' heeft, zou zij 'niet in de pas' lopen. Daardoor ervaart zij haar werkloosheid als een groot gebrek. Joshua ervaart ook minachting: 'Ze kijken toch wel een beetje op je neer omdat ze weten dat je van de DWI [Dienst Werk en Inkomen] bent. Ze denken bijvoorbeeld dat als je in een uitkering zit, dat je lui bent.' Sonja benadrukt zich vanwege haar werkloosheid depressief te voelen, omdat ze er voor haar gevoel niet bij hoort in de samenleving. Depressieve gevoelens en het gevoel gedegradeerd te zijn, kunnen erop duiden dat respondenten schaamte over hun situatie hebben geïnternaliseerd (Darab & Hartman, 2011: 799).

Sommige langdurig werklozen hebben, ten tweede, het idee dat anderen hen zien als *minder deugdzame of zelfs moreel slechte mensen*. Mieke heeft het gevoel dat zij in de ogen van anderen 'geen goed persoon' is en niet 'deugt'. Coen voelt zichzelf een 'parasiet' voor wie andere mensen belasting moeten betalen. Hij stelt: 'Ik ben niks. Ik krijg toch geen waardering van links of rechts. Helemaal niks.' Veel respondenten hebben het gevoel te worden gezien als de zwartrijders die hun best niet doen om een baan te vinden en doelbewust gebruikmaken van de verzorgingsstaat. Dit heeft gevolgen voor hoe zij zichzelf zien, namelijk als niets en nutteloos. Danny vindt het lastig om met het feit om te gaan dat hij van een bijstandsuitkering leeft, want: 'Het lijkt alsof sommige mensen denken dat ik ervoor heb gekozen om in de uitkering te zitten, dat ik niet wil werken.'

Ten derde denken langdurig werklozen dat anderen hen *incompetent* vinden. Als ze verdienen zouden zijn, hadden ze wel een baan gehad. Dit gevoel komt vooral tot uiting wanneer zij spreken over de vele sollicitatiebrieven die zij hebben gestuurd. Dario zegt dat hij 'honderd en nog wat' sollicitaties heeft geschreven, maar 'hooguit twee of drie keer' bericht heeft teruggekregen. Danny meent dat anderen vanwege zijn werkloosheid denken dat hij 'niks kan'. Manus concludeert na talloze afwijzingen dat hij in de ogen van anderen 'niks is' maar wel 'veel kan'. Hij is goed met zijn handen en grijpt allerlei vrijwillige bouwklussen aan, maar zolang het niet wordt erkend, voelt hij zich 'niemand'. Freek voelt zich niet gewaardeerd als persoon met specifieke kwaliteiten: 'Dat is heel frustrerend; daar word je ziek van.'

Ashforth en Kreiner (1999: 417) beschrijven dat het zelfbeeld en het zelfrespect van mensen worden beïnvloed door sociale interacties en collectieve waarden en normen. Een van onze respondenten, David, beschrijft

indringend hoe negatieve beelden over werkloosheid zijn zelfrespect aantasten. Twee jaar lang toont hij tevergeefs ‘uitgebreid initiatief’ om een baan te vinden. Hij reflecteert:

‘Ja, voldoe ik dan niet? (...) ben ik dan eigenlijk niet gewenst? Willen mensen mij niet? Dat is meer ook zeg maar een gedachte, een gevoel wat bij me naar boven komt, van als ik zo vaak word afgewezen in dingen. Zelfs als mensen mij gewoon zien, van zo functioneer ik dus, ja. Wat is dat nou? Waarom breekt het steeds af? Waarom wordt het niet wat?’

David twijfelt eraan of hij wel competent genoeg is, ook omdat collega’s van hem wél een contract krijgen aangeboden. Hij verzucht: ‘Dan krijg je echt een gefaald gevoel van oké. (...) Ja, ik heb het gevoel dat ik, het laatste jaar, dat ik toen wel echt gefaald heb in het vinden van werk.’

Ook andere empirische studies wijzen erop dat negatieve ideeën, percepties over werkloosheid en respectloze bejegening van werklozen hun zelfvertrouwen aantasten. Zo laten Kroft et al. (1989) zien dat negatieve bureaucratische classificaties het zelfbeeld van langdurig werklozen en arbeidsongeschikten zodanig kunnen beïnvloeden dat zij zichzelf afschrijven voor enige vorm van arbeidsparticipatie. Volgens Fuller krijgen mensen op de lagere sporten in de maatschappelijke hiërarchie te maken met vernederingen, genegeerd worden en betutteling, waardoor ze lijden aan gevoelens van minderwaardigheid (Fuller, 2003: 5). Elchardus (2013: 50) betoogt dat werkloosheid niet meer wordt gezien als een ‘onvoorspelbaar ongeluk’, maar als een ‘betrekkelijk goed voorspelbaar risico’ dat goeddeels wordt bepaald door gedrag en opstelling van de werkloze zelf.

De vraag of de geïnterviewden daadwerkelijk worden ondergewaardeerd, kunnen wij niet beantwoorden. Wel hoe zij *denken* dat anderen hen waarderen en welke ervaringen zij hebben met onderwaardering. De geïnterviewde werklozen definiëren onderwaardering als werkelijkheid en ervaren de gevolgen daarvan. Immers: ‘If men define situations as real, they are real in their consequences’ (Thomas & Thomas, 1928).

Kortom: onze respondenten zijn ervan overtuigd dat anderen er overwegend een meritocratisch wereldbeeld op nahouden en hen daarom veroordelen vanwege hun werkloosheid. Ze doen hun best om dat wereldbeeld niet over te nemen. Ze proberen zichzelf niet de schuld te geven van hun langdurige werkloosheid. Dit kost veel moeite, en het kost daarmee ook veel moeite hun zelfrespect te behouden en te beschermen. Hoe dit precies werkt, bespreken we hieronder.

Strategieën voor behoud van zelfrespect

Meritocratie is in zekere mate een aanslag op het zelfrespect van 'verliezers'. Maar verliezers leggen zich daar niet zonder meer bij neer; ze ontwikkelen ook strategieën om hun zelfrespect te behouden. Swierstra en Tonkens (2008, 2006) onderscheiden er vier. In de eerste plaats, zelfrespect ontleen aan lidmaatschap van een 'winnende' groep, bijvoorbeeld voetbalfans. In de tweede plaats, de spelregels aan je laars lappen en zonder competitie, bijvoorbeeld via diefstal of gokken, toch de uiterlijke kenmerken van succes, namelijk geld en status, bemachtigen. In de derde plaats, de spelregels veranderen, zodat er een andere wedstrijd ontstaat, waarin opleiding en diploma's minder meetellen, bijvoorbeeld een wedstrijd om succes op de markt. En ten slotte, het weigeren van de competitie, en benadrukken dat er wel belangrijker zaken in het leven zijn dan meerennen in de ratrace, bijvoorbeeld zorg voor naasten of ontspannen of gezond leven.

Op basis van het empirische onderzoek van Elshout kunnen we deze strategieën nu preciseren, nuanceren en aanvullen. Vooral de strategie van competitie weigeren vinden we in de antwoorden van onze respondenten. De gevonden strategieën tot behoud van zelfrespect vallen globaal gesproken te plaatsen op een continuüm tussen bevestiging van het meritocratische ideaal aan het ene uiterste en verwerping ervan aan het andere uiterste. Tussen beide bevindt zich een glijdende schaal. We beginnen bij strategieën die het meritocratische ideaal bevestigen.

Wel talent, maar geen kansen gehad

Een eerste strategie om je zelfrespect te behouden is te betogen dat je de kansen nog niet hebt gehad. Het ligt dus niet aan je talent. Behoud van zelfrespect door te wijzen op ongelijke kansen op basis van achtergrond kennen we al uit het boek van Michael Young (1958).

'Here I am, a workman. Why am I a workman? Am I fit for nothing else? Of course not. Had I had a proper chance, I would have shown the world. A doctor? A brewer? A minister? I could have done anything. I never had the chance. And so I am a worker. But don't think that at the bottom I'm any worse than anyone else. I'm better.'
(Young 1958: 106)

Wijzen op ongelijke kansen vanwege achtergrond zien we nu ook, maar er is een verschil. De arbeider in het boek van Young (1958) kon zichzelf

troosten met het idee dat hij *louder* vanwege zijn klassenachtergrond geen kans had gehad. Net als al die andere arbeiders. ‘Verliezers’ van nu kunnen niet langer *louder* in algemene termen hun lot beklagen. Ze moeten nu aan-nemelijk maken dat zij als individu slachtoffer zijn van kansenongelijkheid en discriminatie. Coen bijvoorbeeld betoogt dat hij ten onrechte naar een laag schooltype is gestuurd en daar niet tot zijn recht kwam. Deze school was ‘veel te makkelijk’ voor hem. Het niveau was ‘veel te laag’ voor zijn talent:

‘Mijn leraar kon mijn werk niet meer nakijken omdat het voor de hoogbouw was. Dus moest ik elke keer wachten en op een gegeven moment liep ik dus te vegen, de kantine te doen. Nou super. Dat is nou niet echt wat je beoogt dan dus.’

Dit verklaart volgens Coen dat hij al vanaf zijn veertiende moest gaan werken. Mavi moest stoppen met haar middelbare school: ‘Ik wilde leren, maar ik moest trouwen.’ Ondanks de leerplicht konden Coen en Mavi feitelijk de laatste jaren van die leerplicht niet meer volledig meedraaien op school. Daardoor hadden ze minder kansen dan anderen.

In het verdere verloop van de loopbaan wordt ook wel gewezen op kansenongelijkheid. Interessant genoeg zien we daar minder individualiserende verhalen. In plaats daarvan beroepen respondenten – ongeacht hun eigen leeftijd, die varieert van twintig tot in de veertig – zich hier op leeftijdsdiscriminatie (vgl. Engbersen et al., 1987: 121). Leeftijdsdiscriminatie is erkend als maatschappelijk probleem dat los staat van talent en inspanning. Werkgevers geven volgens respondenten de voorkeur aan jongere werknemers. Vooral degenen met weinig opleiding ervaren of vrezen leeftijdsdiscriminatie. Djuna (36): ‘Het uitzendbureau zegt dat ik te oud ben. Ze nemen alleen kinderen van achttien en negentien jaar aan.’ Wesley (26) zegt dat hij bij supermarkten waar hij solliciteerde, te horen heeft gekregen dat achttien ‘eigenlijk’ al te oud is als je ‘geen opleiding hebt’. Maar ook met een vakopleiding is leeftijd een probleem. Joe (63): ‘Ik wou graag weer terug in mijn beroep als automonteur, daar wist ik het meest vanaf en dan krijg je te horen van je bent te oud.’ Het is niet alleen ervaring maar ook angst voor leeftijdsdiscriminatie die hen ervan weerhoudt hard te zoeken. Manus: ‘Ik ben eenenveertig, welke baas wil mij nou nog? Op mijn leeftijd?’

Wel talent, maar ziekte of beperking

Een andere strategie binnen de meritocratische logica is te betogen dat je de kansen niet hebt kunnen grijpen vanwege een ziekte of beperking. Als we mensen bij aanvang van de interviews vragen zichzelf te introduceren, wordt dit veelal direct op tafel gelegd. Cynthia: 'Ik ben Cynthia en ik ben op een gegeven moment uitgevallen en na een jaar bleek dat ik een nekhernia had.' Een ander: 'Ik ben Noud, ben negenenveertig jaar. Ik ben manisch-depressief gediagnosticeerd al lang geleden.' Marit is ontslagen wegens haar ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder) en fysieke beperkingen. Zij concludeert: 'Wie wil er nou iemand met een slechte rug? (...) Wie wil nou iemand met ADHD?' Merve had last van uitslag als gevolg van haar schoonmaakwerk en haar werkgever verzocht haar vriendelijk ontslag te nemen. Danny kon niet doorgaan met zijn baan als gevolg van zijn BDD (Body Dismorphic Disorder), en Nicole vertelt dat zij haar werk bij een postorderbedrijf niet kon volhouden vanwege haar NLD (Nonverbal Learning Disorder).

De beperkingen verklaren voor respondenten waarom werkgevers hen niet willen, maar beschermen tegelijkertijd hun vermogens. Marit betoogt dat door haar ADHD-'stempel' haar werkelijke intelligentie nooit is opgemerkt. Diverse malen vertelt zij tijdens het interview dat zij 'slim' is. Noud is ontslagen doordat hij lange tijd manisch depressief was. Hij legt uit: 'Ik voel mij niet nutteloos. Ik durf mijn kinderen in de ogen te kijken. Omdat ik een rechtvaardiging heb voor mijn werkloosheid. Ik was een lange tijd ziek en daarom hebben ze mij ontslagen.' Maar intussen is hij wel beter en heeft toch geen werk kunnen vinden. Hij definieert zichzelf nu als 'werkloos'. Noud: 'Eerst ben ik ziek en nu ben ik werkloos. Dat is een belangrijk verschil.' Hij heeft nu voor zijn gevoel geen positieve 'vooruitzichten', terwijl zijn ziekte hem die wel bood. Hij wil 'gewoon geen uitkering', want 'ik vind het laag'.

Dehue betoogt in haar boek *De depressie-epidemie* (2008) dat een toename van depressie moet worden begrepen in het licht van een 'competitieve samenleving' waarin mensen veel van zichzelf vragen en een pas op de plaats ongepast is. Een ziekte zoals depressie biedt de mogelijkheid om te ontsnappen aan de ervaren maatschappelijke druk en het zelfrespect te behouden: het ligt niet aan mijn talent, het ligt aan mijn ziekte.

Wel talent, nog geen inspanning

Een derde strategie lijkt afscheid te nemen van de meritocratische logica, maar doet dat bij nader inzien niet echt. Binnen die logica worden status en inkomen verdeeld op grond van inspanning en talent. Aan een lui genie heeft de samenleving immers even weinig als aan iemand die wel hard zijn best doet maar er bij gebrek aan talent toch weinig van bakt. In ons onderzoek kwamen we respondenten tegen die betoogden dat ze misschien wel kansen hebben gehad, maar deze (nog) niet hebben gegrepen omdat ze zich nog niet echt hebben ingespannen. Het ontbreekt hen niet aan talent, maar slechts aan inspanning.

Gebrek aan inspanning kan het zelfrespect op drie manieren schragen. In de eerste plaats zorgt deze verklaring ervoor dat het falen niet geweten wordt aan een gebrek aan talent. Gesteld voor de keuze: ben je liever lui dan dom, kiezen deze deelnemers uitdrukkelijk voor de eerste optie. Ten tweede: het gaat in de verhalen veelal om *voormalig* en met name om *jeugdige* gedrag. Het gebrek aan inzet verschijnt op deze manier als vorm van jeugdige onbezonnenheid en ongeorganiseerdheid. Zo doet deze strategie een appel op een zekere maatschappelijke acceptatie van onverantwoordelijk pubergedrag. De boodschap lijkt te zijn dat het toch niet rechtvaardig is om mensen hiervoor hun hele leven te laten boeten.

Vooral jongere geïnterviewden hanteren deze strategie. Renske (29) vertelt dat zij mavo heeft gedaan omdat zij 'lui' was. Toen ze van de havo naar de mavo ging, 'was ik jarenlang de beste van de klas. Ik had het gekund, de havo, maar ik deed niks aan mijn huiswerk.' Wesley legt uit dat hij zijn schoolcarrière heeft 'verpest': school kon hem naar eigen zeggen 'niets schelen'. Hij heeft er wel spijt van dat hij zijn school niet heeft afgemaakt, maar 'je kan denken van de volgende keer doe ik beter mijn best'. Danny: 'Het leren kan ik wel, maar ik had er geen zin meer in.' School heeft hij verwaarloosd. Hij had 'eigenlijk ook wel universiteit gekund'. Nikki: 'Ik feestte drie jaar lang, woehoe weet je wel! (...) Het lukte mijn moeder niet om me thuis te houden.' Ten derde: door hun gebrek aan succes terug te voeren op hun gebrekkige inzet, maken zij dit gebrek aan succes tot hun eigen keuze. Omer (19) bijvoorbeeld ervoer het niet als 'verliezen' toen het schoolniveau te hoog bleek voor hem. Hij 'koos' er naar eigen zeggen zelf voor om te stoppen. En daarmee is hij dus niet simpelweg een tot passiviteit gedoemd slachtoffer, maar een actor die een zekere greep op het leven heeft. En dat biedt hoop: als deze jonge mensen zich eenmaal wel gaan inspannen, dan kan het allemaal nog goed komen.

Marit vertelt dat ze zich nog niet had ingespannen doordat ze 'uit een minder bedeed milieuo komt'. 'Mijn ouders hadden vroeger een uitkering. Werken was niet belangrijk. In die wijk was dat zo.' Daardoor, vertelt ze, had ze minder kansen om zich op te werken en is ze nu werkloos. Ze probeert zich nu 'een beetje op te boksen'.

Kortom, met de gedachte dat je wel talent hebt maar je gewoon niet je best hebt gedaan, kun je je huidige maatschappelijke positie aanvaardbaar maken, je zelfrespect intact houden, en hoop houden voor de toekomst.

Misschien niet zo veel talent, maar in elk geval inspanning

Je zou kunnen zeggen dat de vorige strategie de meritocratische logica weliswaar niet verwerpt, maar haar wel verzacht. Waar deze logica in gelijke mate hamert op talent als op inspanning, daar pleiten de aangehaalde respondenten er in feite voor om mensen niet zo zwaar af te rekenen op een jeugdige gebrek aan inspanning. Hun zelfrespect berust op hun talent dat als het ware nog niet is aangeboord. De respondenten met de vierde strategie bewandelen de omgekeerde weg. Hun gaat het niet zozeer om de vraag of mensen wel of geen talent hebben, omdat voor hen vooral telt of mensen zich voldoende inspinnen. Zij ontleen zelfrespect aan het feit dat zij ten minste wel hun best doen. Ze zetten zich veelvuldig af tegen werklozen die zich naar hun idee te weinig inspinnen, 'uitvreter' die lui zijn en 'lapzwanzen' en toch evengoed een uitkering krijgen. Ze reproduceren hiermee het begrippenpaar 'deserving' en 'undeserving'. Dit mechanisme vond ook Newman (2000) in haar onderzoek naar fastfoodmedewerkers in de wijk Harlem in New York. Fastfoodmedewerkers behoren zelf tot de werkende onderklasse, maar door zichzelf te contrasteren met werklozen kunnen zij hun moreel waardige identiteit, in dit geval als werkende, beschermen.

Marit spreekt bijvoorbeeld van jongeren die tegenwoordig om de haverklap 'van school uit' een Wajong-uitkering krijgen: 'Die hebben nog nooit een slag gewerkt! Nou, ik vind het verschrikkelijk. Ik vind het echt verschrikkelijk.' Joep (26) zegt over werklozen en arbeidsongeschikten: 'Ik kan geen waardering opbrengen voor mensen die een uitkering trekken en een beetje thuis op de bank zitten, bier zuipen en klagen dat het zo slecht gaat met Nederland.' Nikki (26) heeft door het negatieve beeld dat zij van werklozen had zo lang mogelijk geprobeerd het zonder baan en uitkering zelf te redden: 'Dus het was voor mij echt van nee. Ik ben een werker. Ik ben een Nederlander en ik ga werken voor mijn geld. Ik ga niet teren op het belastinggeld van andere mensen.' Mensen met een uitkering zien zij dus als profiteurs. Vooral mensen die niet van oorsprong Nederlands zijn,

vallen voor haar in deze categorie. Zij identificeert zich liever met werklozen die wel gemotiveerd zijn en voor wie hun werkloosheid geen keuze is. Ze vertelt dat haar moeder haar op het hart drukt: 'Het is niet zo dat als je een uitkering aanvraagt, dat je zoals hen bent. Jij doet het echt met een reden weet je. Jij wilt gewoon werken.' Volgens haar moeder is Nikki een waardige uitzondering op de regel, en heeft zij dus terecht recht op een uitkering.

Deze 'verliezers' gaan dus de taal van de aanvallers spreken om hun zelfrespect te beschermen. Daarmee reproduceren ze weliswaar deels de meritocratiseringslogica, het 'eigen-schulddiscours' en het negatieve beeld van werklozen, waar ze zelf juist ook last van hebben, maar tegelijkertijd beschermen ze hun eigenwaarde door de nadruk te leggen op hun eigen inspanning.

Competitie weigeren

Tot nu toe hebben we vier strategieën voor behoud van zelfrespect gezien die zich in meerdere of mindere mate bewegen binnen de meritocratische logica. De respondenten accepteren dat er competitie is om maatschappelijke posities, en dat talent en/of inspanning de uitslag van deze competitie bepalen. Er zijn echter ook strategieën voor behoud van zelfrespect die de meritocratische logica niet accepteren en de bronnen van zelfrespect buiten de meritocratische logica zoeken. We vonden er vier: het jezelf isoleren van mensen die de meritocratische logica hanteren; een beroep op ambachtelijkheid; een beroep op zingeving door iets te betekenen voor anderen; en het zoeken naar onvoorwaardelijke liefde en respect. In alle vier gevallen gaat het uiteindelijk om het weigeren van de competitie, een strategie 'om in een meritocratie je zelfrespect te beschermen wanneer je geen erkenning krijgt' (Swierstra & Tonkens, 2008: 67-73).

Isolement

Langdurig werklozen proberen zich van de gevreesde en/of gevoelde negatieve oordelen af te schermen door zich er niets van aan te trekken. Merve bijvoorbeeld spreekt van 'afstand houden' en 'geen contact' hebben met mensen die haar niet als volwaardig behandelen. Merve heeft 'schijt' aan wat anderen van haar denken. Wesley voelt zich in zijn leer-werktraject 'als een nummertje behandeld' door collega's die wel een baan hebben, maar zegt dat het hem 'niet boeit' wat anderen van hem denken. Melvin probeert veroordelingen 'gewoon het ene oor in en het andere oor uit' te laten gaan. En Joshua legt uit dat je niet te veel moet luisteren naar wat

anderen zeggen, want: 'Dan zit je jezelf gewoon te verzieken.' Omdat hij zich 'minderwaardig' kan voelen door wat anderen zeggen, benadrukt hij dat het voor hem belangrijk is zichzelf lief te hebben en te respecteren, want: 'Dan kan niemand je iets zeggen. (...) Ik ben gewoon bezig met mijn eigen leven.'

Het zichzelf afschermen kan worden begrepen als 'vermijding van statusangst', oftewel: 'de angst dat we ons op een te lage sport van de maatschappelijke ladder bevinden of op het punt staan nog dieper te zinken' (De Botton, 2004: 8). De prijs van deze poging is een zekere mate van isolement. Je afsluiten van oordelen betekent je ook afsluiten van de mensen die deze oordelen vellen. De volgende drie strategieën vormen eveneens manieren om de competitie te weigeren, maar ze gaan niet gepaard met maatschappelijk isolement.

Ambachtelijkheid

Binnen de meritocratische logica telt niet hoe goed je iets doet, maar of je het beter dan anderen doet. De volgende strategie waardeert inspanning en talent, maar neemt uitdrukkelijk afstand van de meritocratische competitie. Deze respondenten kozen ervoor om hun zelfrespect te ontleen aan iets *goed of zo goed mogelijk* doen, in plaats van iets *beter* doen dan anderen. De bevrediging komt dan niet uit iets externs als een beloning (status en/of inkomen), maar uit het werk zelf. Activiteiten dragen veelal hun eigen criteria voor succes in zich, en daaraan voldoen is een voorname bron van zowel arbeidsvreugde als zelfrespect (MacIntyre, 1981). Uit eerder onderzoek van Kampen (2014) (zie ook Elshout et al., 2013; Kampen et al., 2013) bleek dat langdurig werklozen vrijwilligerswerk gingen doen omdat ze voldoening en zelfrespect konden halen uit het zo goed mogelijk doen van hun werk. Dat wil zeggen, ze benaderen hun werk als ambacht. Michel bijvoorbeeld werkte als vrijwilliger bij een organisatie tegen vrouwenhandel. Op internet zocht hij naar bruikbare informatie voor de advocaten van de slachtoffers. De inspanningen en de resultaten waren voor Michel een belangrijke bron van zelfrespect: 'Ik wilde gewoon beter worden in wat ik deed.' Bij werklozen die hun vrijwilligerswerk als ambacht zagen, bleek het zelfrespect minder gevoelig voor mogelijke miskenning en minder afhankelijk te zijn van erkenning van anderen (Elshout et al., 2013: 225; Kampen et al., 2013: 431).

Ook bij onze respondenten zagen wij deze strategie in enige mate terug. Danny bijvoorbeeld heeft na de mavo geen vervolgopleiding meer afgerond en zit in de bijstand. Danny verbergt zo veel mogelijk zijn werkloze status omdat hij zich er naar eigen zeggen voor schaamt. Zijn pianotalent sleepte hem erdoorheen toen hij op straat en in opvangcentra leefde, doordat hij

dan tegen zichzelf zei: 'Ik ben wél pianist.' Danny: 'Mijn troef achter de hand is dat ik een goede pianist ben.' Dat geeft hem het gevoel dat hij 'niet zomaar een doodgewone jongen' is.

Die laatste formulering duidt er overigens op dat pianospelen Danny niet alleen ambachtelijkheid biedt, maar ook elementen van competitie. Hij benadrukt bijvoorbeeld dat zijn pianospel volgens hem 'heel wat niveaus' hoger ligt dan dat van zijn universitair opgeleide broer. Deze vergelijking wijst erop dat hij zijn pianospel tevens ziet als een alternatieve vorm van verdienste die zich in de competitie met anderen kan bewijzen.

Zingeving

Met Kampen constateerden wij eerder (zie Elshout et al., 2013; Kampen et al., 2013; zie ook Kampen, 2014) dat sommige langdurig werklozen die vrijwilligerswerk verrichten, hun zelfrespect ontlenen aan de gedachte dat vrijwilligerswerk meer 'zin' of 'betekenis' geeft dan betaald werk. Ze verkozen 'zingeving boven materialisme en bijdragen aan een belangrijke zaak boven meedoen aan een oppervlakkige ratrace' (Elshout et al., 2013: 227; Kampen et al., 2013: 432-433). In vergelijking tot de hiervoor behandelde strategie rondom ambachtelijkheid, zetten we hier weer een stapje verder weg van de meritocratische logica. Het gaat er in het geval van 'zingeving' immers niet meer om iets zo goed mogelijk te doen, maar om iets voor een ander te doen, of om iets te doen met een spirituele dimensie. Waar in het geval van het ambacht nog een element zit van 'competitie met jezelf', is hier helemaal en uitdrukkelijk geen sprake meer van competitie en vergelijken.

Vooraf sommige hoger opgeleide langdurig werklozen bestempelen de meritocratie als ziek en wijzen deze daarom af. Ze zijn kritisch geworden over de prestatiesamenleving, waaraan ze eerder wel (vaak met succes) meegedaan hebben, maar waar ze uit protest of door ziekte mee opgehouden zijn. Ze trekken een morele grens tussen betekenisvol onbetaald (vrijwilligers)werk ten behoeve van de medemens, en oppervlakkig werk met economisch succes als hoogste doel (vgl. Elshout et al., 2013; Kampen et al., 2013). Deze grens helpt werklozen een gevoel van persoonlijk falen en ondermijning van het zelfrespect te voorkomen. Ze stellen hun verwachtingen bij en stellen zich nieuwe doelen.

Cynthia bijvoorbeeld werkte bij debiteurenbeheer – 'centen najagen die nog openstaan' – maar dat werk kon zij niet meer doen wegens een nekhernia. Haar hernia was de aanleiding dat zij niet meer kon werken en nu van een WIA-uitkering leeft, maar de achterliggende oorzaak is volgens haar het competitieve karakter van de samenleving:

'Het is tegenwoordig puur zakelijk, je bent een nummer en voor jou tien anderen. Haal jij je quotum niet, jammer dan. Dan halen anderen hem voor jou en lig jij eruit. Het is presteren, presteren, presteren, en er wordt niet meer gekeken naar wat normaliter mogelijk zou zijn. Je moet meer, meer, meer. En daar loop je op stuk. Het is niet menselijk, je bent geen robot. (...) Op een gegeven moment red je het niet meer. Als de stofzuiger vol zit, zegt het "poef"'

Cynthia noemt een burn-out 'de grootste ziekte van de maatschappij'. Ze wil geen 'targets' meer moeten halen, zoals bij haar oude werk. Nu is het voor haar belangrijk om te doen waar haar 'hart ligt', en om naar buiten te gaan en het 'hoofd leeg te maken'.

Joost distantieerde zich eveneens van de, in zijn ogen, harde meritocratische competitie. Zijn baan als importmanager bij een grote bloemenexporteur in Aalsmeer heeft hij zelf opgezegd. Hij verdiende naar eigen zeggen goed en hield aan zijn werk een mooi appartement in Zandvoort aan Zee en een flitsende auto van de zaak over. Maar hij werd diepongelukkig van zijn werk:

'Het was een hel van een bedrijf. Een hel van collega's, en een hel van een directie (...). Ik verdiende 60.000 per jaar, auto van de zaak. En als je zoveel verdient en je iedere dag met zo'n [lang] gezicht naar je werk gaat. Ik geef het je te doen. (...) Er werd ontzettend veel gesnoeven op de werkvloer, er werd geschreeuwd, gescholden. Ik werd er helemaal kriegel van (...). [Ik dacht] Dit wil ik gewoon niet.'

Hij nam ontslag, solliciteerde veel maar vond geen nieuwe baan, ging zich verdiepen in esoterische onderwerpen en keerde zich tegen de snelle materialistische wereld. Hij leerde 'niet-hebberig' te zijn en zich te 'onthechten aan alles' om zich heen. Hij werd buddy voor een verslaafde man. Als je hem vroeger had gevraagd waar hij trots op was, had hij gezegd: 'mijn appartement, mijn werk, mijn auto'. Maar nu zou hij antwoorden: 'dat ik buddy ben geworden'. Daarover vertelt hij met trots:

'Dat is toch het mooiste wat er is? Ik bedoel, iemand die echt zit weg te kwijnen in isolement, helemaal niks leuks meer heeft, niks leuks meer doet, alleen maar problemen heeft. Taakstraf dit en dat. Geweldig.'
(vgl. Elshout et al., 2013: 227; Kampen et al., 2013: 433)

Erkenning door God

In een meritocratie zijn waardering, erkenning en daarmee zelfrespect een individuele aangelegenheid, doordat ze gebaseerd zijn op je individuele inspanningen. Dat zelfrespect een individuele aangelegenheid moet zijn, is echter aanvechtbaar. Waarom zou je geen status, waardering en zelfrespect kunnen ontleen aan je lidmaatschap van een groep, een natie of zelfs de gehele mensheid? Als lid van een verondersteld superieure groep verwerf je zelfrespect op basis van groepskenmerken. Een beroep op groepskenmerken is daarmee een mogelijke strategie. Voor dit type erkenning hoef je als individu weinig of niets te doen. Men creëert een contrast tussen de eigen, superieure groep en een andere, inferieure groep. Erkenning als groep gaat dus altijd gepaard met uitsluiting.

Deze strategie zet weer een stap verder weg van de meritocratische logica, al komt zij er nog niet volledig van los. Zulke vormen van groeps-erkenning zijn ouder dan de individuele erkenning waar de meritocratie zich op laat voorstaan. De meritocratie verzet zich immers juist tegen erkenning op basis van afkomst. Wat echter wel overeenstemt met de meritocratische logica, is de nadruk op competitie en op het relatieve verschil. In een niet-volledig gerealiseerde meritocratie biedt erkenning als groep, bijvoorbeeld op basis van afkomst, een 'vluchtstrook' voor meritocratische verliezers.

Een groep die op deze manier erkenning en zelfrespect kan bieden, is een geloofsgemeenschap. Lid zijn van een 'religieuze groep' kan fungeren als een manier om jezelf te onderscheiden van anderen die niet het 'goede' geloof hebben, of überhaupt niet geloven (Swierstra & Tonkens, 2008: 68). Ook enkele van onze respondenten zochten en vonden troost bij een geloofsgemeenschap. Maar uit de antwoorden op onze vragen bleek niet dat zij dit deden om zich superieur te kunnen wanen aan anderen, en zo hun zelfrespect veilig te stellen over de rug van anderen. Dat hangt vermoedelijk samen met een tweede kenmerk van hun geloofsbeleving: deze presenteerden zij als een volkomen individuele zaak, niet als lidmaatschap van een beweging. Het gaf hun individueel houvast. Raymond: 'Als je niks gelooft, kan iedereen je sowieso naar beneden halen, (...) dan heb je geen stevigheid om vast te houden.' En David betoogt: 'Het is gewoon een lekker gevoel weet je, aan het eind van de dag, je baan of je geld is niet belangrijker dan God, want niks komt boven God.' David benadrukt dat de liefde van God zwaarder weegt dan de mening van anderen. David: 'God blijft er wel altijd en die houdt van mij of ik nou werk heb of geen werk. Dat is dus in ieder geval een basis wat gewoon een stuk rust geeft.'

In deze voorbeelden van respondenten is er geen sprake van zich expliciet afzetten tegen anderen die niet geloven, maar er is ook geen geloofsgemeenschap, er is slechts de individuele relatie met God. De wereld buiten die individuele relatie met God doet er juist niet langer toe. Kern is dat het geloof een tegenwicht biedt tegen de ontbrekende voorwaardelijke liefde van die buitenwereld, door de belofte van een onvoorwaardelijke vorm van liefde van God die immuun is voor de meritocratische logica. In termen van de door Swierstra en Tonkens (2008) geïdentificeerde strategieën, hebben we dus niet te maken met 'erkenning als groep', maar met een radicale vorm van 'competitie weigeren'. Van alle door ons behandelde strategieën staat deze daarom het verst weg van de meritocratische logica.

Conclusies

Ongewild langdurig werkloos zijn, is voor de meeste mensen een groot persoonlijk drama. Meritocratisering voegt hieraan nog iets toe: het maakt van werkloosheid een bron van schaamte en schuld (vgl. De Botton, 2004: 104). In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat het voor langdurig werklozen een zware opgave is hun zelfrespect te bewaren en te beschermen. Ze blijken over weinig tot geen alternatieve bronnen van zelfrespect te beschikken. Ze moeten behoorlijk wat emotiewerk verrichten om hun zelfrespect te beschermen.

Uit de manier waarop onze respondenten hun reconstructie van de maatschappelijke waarderingshiërarchie onderbouwen, blijkt dat zij menen dat de publieke opinie verdienste in de eerste plaats definieert conform de meritocratiseringslogica. Al onze respondenten hebben het gevoel te moeten opboksen tegen dit meritocratische wereldbeeld. Ze denken dat anderen hen minderwaardig vinden omdat ze gefaald hebben een positie te verwerven. Ook zou hun werkloosheid blijf geven van onvermogen en een ongemotiveerde houding. Alsof ze zelf hebben gekozen voor hun situatie als werkloze.

Tegelijkertijd proberen ze zichzelf tegen deze oordelen te beschermen. Geconfronteerd met vernederingen en onderwaardering verrichten ze veel emotiewerk teneinde hun fragiele zelfrespect te beschermen en op te bouwen. Ze hanteren daarbij verschillende strategieën, die wij hebben geordend naar de mate waarin ze de meritocratische logica bekritisieren.

We zagen geregeld dat respondenten hun zelfrespect pogen te bewaren door te benadrukken dat zij niet persoonlijk verantwoordelijk zijn voor hun werkloosheid, omdat de meritocratie niet naar behoren werkt. Ze zouden

geen kans hebben gehad door het milieu waaruit ze komen. Opmerkelijk was dat men zich hierbij zelden beriep op algemene kenmerken, zoals klasse of sekse, maar in plaats daarvan individuele, persoonlijke oorzaken aandroeg. Uitzondering hierop was de verwijzing naar leeftijdsdiscriminatie. Hier zien we wellicht terug dat de Nederlandse meritocratisering zich met enig succes heeft gericht op klasse en gender, maar tot nog toe veel minder op leeftijdsdiscriminatie.

Ten tweede vertelden sommige langdurig werklozen dat zij vanwege ziekte of een beperking hun kansen niet hebben kunnen grijpen. Ook hier ligt de oorzaak van het falen dus buiten henzelf, maar het is dit keer eerder het lot dan de samenleving die roet in het eten gooit. Belangrijkste pointe van deze eerste twee strategieën lijkt te zijn dat het eigen falen niet geweten kan worden aan een gebrek aan talent. Dat is ook de boodschap van de derde strategie, waarin respondenten aangeven dat ze zich nog niet voldoende hebben ingespannen. Hun tijd komt nog. Ook vonden we ten vierde de omgekeerde strategie: benadrukken dat hun situatie niet te wijten is aan hun gebrek aan inspanning. Binnen deze strategie wordt juist niet of nauwelijks gewag gemaakt van het eigen talent. Wel zetten degenen die deze strategie hanteren zich veelvuldig af tegen andere werklozen, die dat wel aan hun laksheid te danken zouden hebben. Ze reproduceren hier dus het onderscheid tussen 'deserving' en 'undeserving poor' en ontlenen zelfrespect aan de gedachte dat zij tot de eerste categorie behoren.

Deze vier strategieën keren zich geen van alle tegen het meritocratische ideaal van de relatieve verdienste die door middel van permanente onderlinge competitie wordt vastgesteld. Wel morrelen de derde en de vierde strategie respectievelijk aan het belang van inspanning en van talent, en scheppen ze dus enige afstand tot het meritocratische ideaal. De volgende vier strategieën waarmee men weigert de competitie aan te gaan doen dat veel radicaler.

We zagen bijvoorbeeld dat werklozen mensen mijden die de meritocratische logica belichamen en/of uitdragen. Deze afscherming van negatieve percepties heeft een zekere mate van isolement tot gevolg. De andere drie strategieën van competitie weigeren gaan niet gepaard met maatschappelijk isolement. Zo kunnen respondenten zelfrespect en voldoening ontlenen aan activiteiten die intrinsiek bevredigend en uitdagend zijn, zoals het uitoefenen van een ambacht. Ook bleek dat werklozen waardering kunnen ontlenen aan activiteiten die een morele of spirituele dimensie hebben. Dit gaat regelmatig gepaard met het afwijzen van de meritocratie. Ze zijn kritisch over de prestatiesamenleving. Deze strategie is weer een stapje verder weg van de meritocratische logica, omdat hier geen sprake is van

competitie en vergelijken. Een ambacht draagt daarentegen juist bij aan zelfrespect omdat mensen iets *goed of zo goed mogelijk* kunnen doen. En als laatste vonden wij dat respondenten zelfrespect kunnen ontleen aan hun individuele relatie met God. Het geloof biedt de belofte van een onvoorwaardelijke vorm van liefde en respect, die zij missen in een meritocratiserende samenleving.

Acht strategieën, die maar in geringe mate overlappen met de vier strategieën die het vertrekpunt van dit onderzoek vormden. Alleen de strategie van competitie weigeren overlapt. Maar de andere drie – zich uitdrukkelijk tot lid maken van een superieur geachte groep, het via oneigenlijke wegen verwerven van de uiterlijke kentekens van verdienste, en het bijstellen van de spelregels door verdienste te herdefiniëren in termen die minder met opleiding en diploma's te maken hebben – zagen we niet veel terug. We zagen daarnaast voorbeelden van twee niet door Swierstra en Tonkens genoemde strategieën. Ten eerste een strategie die wijst op de gebrekkige werking van de meritocratie. Ten tweede de strategie van het zich afzetten tegen andere werklozen, waarmee de respondenten het onderscheid tussen 'deserving' en 'undeserving', waar ze zelf onder lijden, reproduceren.

Wat zouden de redenen kunnen zijn dat de overige drie strategieën niet in het interviewmateriaal voorkwamen? Dat de strategie om via oneigenlijke wegen respect te verwerven, bijvoorbeeld via diefstal, niet werd genoemd, hoeft geen verbazing te wekken. Als men die strategie al volgt, dan zal men dat logischerwijs niet aan de buitenwereld prijsgeven.

Het vrijwel ontbreken van de strategie om verdienste te herdefiniëren, en dus de huidige spelregels van de meritocratie te veranderen, is interessanter. Een plausibele verklaring is dat geen van de respondenten veel hoop koesterde het alsnog te gaan maken door bijvoorbeeld een zaak op te richten, of door een talentenwedstrijd te winnen. Desondanks was deze strategie van herdefiniëren tussen de regels van het interview door soms toch aanwijsbaar, zoals we zagen bij het pianospel van Danny.

We hebben alleen werklozen in sociale activeringsprojecten gesproken. Ook dat kan verklaren waarom de overige drie strategieën niet in ons interviewmateriaal voorkwamen. Ze willen actief iets aan hun situatie als werkloze veranderen door zich in te spannen. De selectie speelt mogelijk ook een rol in de constatering dat de gesproken werklozen over weinig alternatieve bronnen van zelfrespect lijken te beschikken; een tweede gevolg van meritocratisering. Ze kunnen zich maar moeilijk onttrekken aan het idee dat ze in de ogen van anderen weinig waard zijn omdat ze geen baan hebben. Ze slagen er meestal niet in zich los te maken van de eisen en verwachtingen van een meritocratiserende samenleving, met uitzondering

van enkele respondenten die voldoening zeggen te ontleen aan activiteiten die intrinsiek bevredigend zijn of een spirituele dimensie hebben. Dat we alleen werklozen in sociale activering hebben gesproken roept ook de vraag op of de strategieën nog voldoende hulp bieden als van een verbetering van hun maatschappelijke positie na afronding van het project geen sprake is. Moeten ze dan concluderen dat ze simpelweg niet goed genoeg zijn voor de arbeidsmarkt? Wat doet dat met hun zelfrespect?

Het interessantst is het ontbreken van de strategie om zich tot een superieure groep te rekenen. Voor een klein deel zal dit verklaard kunnen worden uit de sociale onwenselijkheid van deze strategie: in een interview is enige zelfcensuur te verwachten op het punt van bijvoorbeeld racisme of seksisme. Maar het ontbreken van deze groepsstrategie wijst wellicht ook op een diepere oorzaak, namelijk op de veronderstelling dat men auteur van het eigen lot is. Michael Young beschrijft in *The Rise of the Meritocracy* (1958) hoe in een gepolariseerde meritocratische samenleving die wordt gekenmerkt door grote klassenverschillen, de lagere klassen, 'the populists', tegen de 'elite' in opstand komen (1958: 31). En Lamont (2000) beschrijft hoe Franse arbeiders – in tegenstelling tot Amerikaanse – trots zijn deel uit te maken van een warme en menselijke subcultuur, in contrast tot de cultuur van de rijken. Uit studies naar werkende armen (Ehrenreich, 2001; Newman, 1999) blijkt dat hun zelfrespect fragiel is, maar dat zij waardering ontleen aan een gevoel van bondgenootschap met collega's.

Onze respondenten lijken daarentegen geenszins hun krachten te bundelen (vgl. Derks et al., 1995: 154-155). Zij tonen geen tekenen van identificatie met welke groep dan ook. In deze zin lijken zij meer op de door Lamont beschreven Amerikaanse arbeiders dan op de Franse. Dit zou een indicatie kunnen zijn van het in Nederland ver voortgeschreden individualisme. Een individualisme bovendien dat gepaard gaat met responsabilisering: ze stellen in hoge mate zichzelf verantwoordelijk voor hun situatie. Hun situatie is hun eigen individuele schuld, die zij ook in hun eentje moeten zien te verbeteren.

Mensen die in dezelfde situatie zitten, zijn dan geen lotgenoten, laat staan bondgenoten, maar concurrenten. Tegen andere werklozen zetten ze zich vooral af. Onze respondenten benadrukken immers dat zij wel inzet tonen, maar dat andere werklozen er de kantjes vanaf lopen. Daarmee dragen ze bij aan polarisatie binnen de eigen categorie werklozen.

Deze polarisatie legt een effect van onderwaardering en een belangrijke keerzijde van meritocratisering bloot. De mensen die wij interviewden, hebben niet alleen last van een eigen-schulddiscours, ze reproduceren het ook – inclusief het onderscheid tussen 'deserving' en 'undeserving'. Dit onderscheid beschermt hun zelfrespect maar belemmert onderlinge

solidariteit. Een opstand is nog niet in zicht. Wat wel in zicht is, is een voortgaande polarisatie onder mensen aan de onderkant die elkaar voor 'undeserving' verslijten. Nieuwe immigratiegolven werpen vermoedelijk kolen op dit smeulende vuur, en maken het vraagstuk van zelfrespect in een meritocratie urgenter dan ooit.

Literatuur

- Ashforth, B.E., & Kreiner, G.E. (1999). 'How Can You Do It?': Dirty Work and the Challenge of Constructing a Positive Identity. *The Academy of Management Review*, 24(3), 413-434.
- Botton, A. de (2004). *Statusangst*. Amsterdam: Atlas/Londen: Hamish Hamilton.
- Bourgois, P. (2003). *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. New York: Cambridge University Press.
- Bronneman-Helmers, R., & Herweijer, L. (2004). Onderwijs. In: Sociaal en Cultureel Planbureau. *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (pp. 363-412). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Darab, S., & Hartman, Y.A. (2011). Psychic wounds and the social structure: An empirical investigation. *Current Sociology*, 59(6), 784-804.
- Dehue, T. (2008). *De depressie-epidemie*. Amsterdam: Augustus.
- Derks, A., Elchardus, M., Glorieux, I., & Pelleriaux (1995) *Werkloosheid ... wordt vervolgd. De reïntegratie van langdurig werklozen: Een longitudinale analyse*. Brussel: Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden
- Dillon, R.S. (1997). Self-Respect: Moral, Emotional, Political. *Ethics*, 107(2), 226-249.
- Dillon, R.S. (2009 [2003]). Respect. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Geraadpleegd op: <http://plato.stanford.edu/entries/respect/>.
- Ehrenreich, B. (2001). *De achterkant van de Amerikaanse droom*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Elchardus, M. (2013). Ongelijkheid in de kenniseconomie. *S&D*, 70(3), 46-67.
- Elshout, J. (2016). *Roep om respect. Ervaringen van werklozen in een meritocratiserende samenleving*. Amsterdam: Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Elshout, J., Kampen, T., & Tonkens E. (2013). De kwetsbaarheid van zelfrespect. In T. Kampen, I. Verhoeven & L. Verplanke (red.), *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid* (pp. 219-232). Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.

- Engbersen, G. (2009). *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Pallas Publications – Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., Veen, R. van der, & Schuyt, K. (1987). *Moderne armoede. Overleven op het sociaal minimum*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Fuller, R. (2003). *Somebodies and Nobodies. Overcoming the Abuse of Rank*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Heek, F. van, Vercrujisse, E.V.W., Veld-Langeveld, H.M. in 't, Kuiper, G., Braam, A. van, & Korstanje, B. (1958). *Sociale stijging en daling in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Kampen, T. (2014). *Verplicht vrijwilligerswerk. De ervaringen van bijstandscilienten met een tegenprestatie voor hun uitkering*. Amsterdam: Van Gennep.
- Kampen, T., Elshout, J., & Tonkens, E. (2013). The Fragility of Self-Respect. The Emotional Labour of Workfare Volunteering. *Social Policy and Society*, 12(3), 427-438.
- Kroft, H., Engbersen, G., Schuyt, K., & Waarden F. van (1989). *Een tijd zonder werk: een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Lamont, M. (2000). *The Dignity of Working Men. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. New York: Russel Sage Foundation
- Lamont, M., Welburn, J.S., & Fleming, C.M. (2013). Responses to Discrimination and Social Resilience Under Neoliberalism. The United States Compared. In P.A. Hall & M. Lamont (red.), *Social Resilience in the Neo-Liberal Era* (pp. 129-167). New York: Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Londen: Duckworth.
- Margalit, A. (1996). *The Decent Society*. Cambridge: Harvard University Press.
- Middleton, D. (2004). Why we should care about respect. *Contemporary Politics*, 10(3-4), 227-241.
- Newman, K.S. (1999)[1988]. *Falling from Grace: Downward Mobility in the Age of Affluence*. Berkeley: University of California Press.
- Newman, K.S. (2000). *No shame in my game. The working poor in the inner city*. New York: Russel Sage Foundation.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sennett, R. (2003). *Respect. The Formation of Character in an Age of Inequality*. New York: Norton.
- Swierstra, T., & Tonkens E. (2006). Meritocratie en de erosie van zelfrespect. *Krisis*, 3, 3-23.
- Swierstra, T., & Tonkens, E. (2008). *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Thomas, W.I., & Thomas, D.S. (1928). *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Veld-Langeveld, H.M. in 't (1958). Beroepsbeeld en beroepsprestige. In Van Heek (red.), *Sociale stijging en daling in Nederland* (pp. 49-120). Leiden: Stenfert Kroese.
- Verhaeghe, P. (2013). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Young, M. (1958). *The rise of the meritocracy, 1870-2033: An essay on education and equality*. Londen: Thames and Hudson.

10. Hoe meritocratisch is Nederland en is dat reden tot zorg?

Paul de Beer en Jan van Zijl

Opleidingsniveau en maatschappelijk succes hangen sterk met elkaar samen. Wie hoog opgeleid is, heeft veel betere arbeidsmarktkansen dan wie laag opgeleid is. De werkloosheid onder hoog opgeleiden is half zo groot als onder laag opgeleiden, terwijl zij gemiddeld het dubbele verdienen en vaker een vast contract hebben. De politiek wordt in hoge mate gedomineerd door hoog opgeleiden; vrijwel alle parlementariërs en bewindspersonen zijn hoog opgeleid. Kinderen van hoog opgeleiden doen het in het onderwijs beduidend beter dan kinderen van laag opgeleiden, waardoor hoog opgeleiden hun maatschappelijke voorsprong weer aan de volgende generatie overdragen.

Deze, op zichzelf niet verrassende, conclusies uit de voorgaande hoofdstukken laten zien dat Nederland in de eenentwintigste eeuw in belangrijke mate een meritocratische samenleving is. Meritocratisch zowel in positieve als in negatieve zin. De maatschappelijke positie van burgers wordt in hoge mate bepaald door hun opleidingsniveau en veel minder door hun sociale afkomst. Simpel gezegd: mensen krijgen de positie die zij verdienen op grond van hun eigen ‘verdiensten’, dat wil zeggen hun vaardigheden en inspanning. Dat is de kern van een meritocratische samenleving, zoals Michael Young die meer dan een halve eeuw geleden voorzag in zijn *The Rise of the Meritocracy* (1958). Zo’n meritocratische samenleving is meer ‘open’ en efficiënt dan een traditionele klassensamenleving, omdat in beginsel iedereen, op basis van eigen talenten en inspanningen, kans maakt op maatschappelijk succes, en omdat ieders capaciteiten optimaal worden benut en zo bijdragen aan de maatschappelijke welvaart. De keerzijde hiervan is evenwel dat de minder getalenteerden veroordeeld zijn tot de minder aantrekkelijke maatschappelijke posities, en dat hun belangen onvoldoende (politiek) vertegenwoordigd worden. Bovendien wordt achterstand van generatie op generatie overgedragen, doordat het opleidingsniveau van kinderen via de sociale en genetische erfelijkheid van intelligentie in sterke mate samenhangt met de opleiding van hun ouders. Ook deze minder rooskleurige kanten van de meritocratie werden al door Michael Young benadrukt.

De analyses in de voorgaande hoofdstukken geven echter ook aanleiding om het meritocratische karakter van de Nederlandse samenleving te relativiseren. Dat is zo omdat ook andere, niet-meritocratische factoren nog altijd een substantiële invloed hebben op de kans op maatschappelijk succes en falen. Bovendien is het niet in alle opzichten evident dat het (relatieve) belang van het opleidingsniveau in de afgelopen decennia is toegenomen. Ook een halve eeuw geleden speelde het opleidingsniveau al een belangrijke rol, terwijl ook nu het belang van sociale afkomst nog niet is verdwenen.

Hierbij doet zich, voor onderzoekers, het probleem voor dat zowel in een traditionele klassensamenleving als in een 'zuiver' meritocratische samenleving verschillende indicatoren voor maatschappelijk succes met elkaar samenhangen en van generatie op generatie worden overgedragen. In een niet-meritocratische samenleving worden zowel de onderwijskansen als de maatschappelijke positie in sterke mate bepaald door de sociaaleconomische afkomst. Hierdoor hangen opleidingsniveau en maatschappelijke positie met elkaar samen en worden voorsprong en achterstand in hoge mate van generatie op generatie overgedragen. In een 'ideaaltypische' meritocratische samenleving bepalen individuele talenten (IQ) het opleidingsniveau en vervolgens de maatschappelijke positie, terwijl die talenten in hoge mate erfelijk zijn. Ook dit resulteert in een samenleving waarin opleidingsniveau en maatschappelijke positie sterk samenhangen en aan de volgende generatie worden doorgegeven. Hoewel het achterliggende mechanisme verschilt, lijken de uitkomsten veel op elkaar. Dit maakt het lastig om te bepalen of de bestaande (overdracht van) ongelijkheid een gevolg is van het meritocratische karakter van de samenleving, of juist nog het resultaat van 'oude' klassentegenstellingen en dus van een gebrek aan meritocratisering. Dit wordt nog versterkt doordat we meestal geen informatie hebben over de daadwerkelijke capaciteiten, talenten of het IQ van individuele personen (behalve bij de analyse van onderwijsuitkomsten) en evenmin over de inspanning die mensen leveren, zodat we de factoren die volgens Michael Young cruciaal zijn voor een meritocratie (immers, 'merit = IQ + effort' in zijn formule) niet direct kunnen meten, maar alleen indirect kunnen (proberen) af (te) leiden.

In dit slothoofdstuk maken we de balans op van de mate waarin de huidige Nederlandse samenleving een meritocratische samenleving is. We schetsen de belangrijkste plus- en minpunten hiervan en doen enkele beleidssuggesties.

In hoeverre is Nederland een meritocratie? Om deze vraag te beantwoorden maken we opnieuw, zoals eerder in dit boek, een onderscheid tussen de factoren die de onderwijsuitkomsten bepalen en de factoren die

de maatschappelijke positie bepalen. Hierbij richten we ons eerst op het belang van de meritocratische factor 'onderwijs' en vervolgens op andere, 'niet-meritocratische' factoren, in het bijzonder op de sociaaleconomische status van de ouders.

Hoe meritocratisch is het onderwijs?

In een perfecte meritocratie wordt het opleidingsniveau dat iemand bereikt volledig bepaald door diens IQ en inspanning. Als het onderwijs meritocratischer wordt, zou de samenhang tussen het bereikte eindniveau en het IQ dus sterker moeten worden. Uit de analyses in hoofdstuk 2 van Dronkers en Van de Werfhorst bleek echter dat hiervan in de naoorlogse periode geen sprake was. De samenhang tussen de prestaties aan het eind van het basisonderwijs, zoals bijvoorbeeld gemeten met de CITO-toets, en het bereikte eindniveau, was voor de generatie geboren in 1981 even sterk als voor de generatie geboren in 1940. Wel is het effect van de prestaties aan het eind van de basisschool op de keuze van het vervolgonderwijs groter geworden. Anders gezegd, de middelbare-schoolkeuze is meritocratischer geworden, maar vervolgens spelen er in het middelbaar onderwijs blijkbaar andere factoren een rol, waardoor de invloed van de prestaties aan het eind van de basisschool op het behaalde eindniveau in het vervolgonderwijs niet groter is geworden.

Een tweede belangrijke constatering is dat de prestaties aan het eind van de basisschool steeds sterker samenhangen met het opleidingsniveau van de ouders. Vooral vanaf de generaties die geboren zijn in de jaren zestig is dit effect sterker geworden, en in het bijzonder geldt dit voor het opleidingsniveau van de moeder. Dit betekent dat prestaties in het basisonderwijs steeds meer 'erfelijk' worden, waarbij het zowel om genetische overdracht (*nature*) als om overdracht via de opvoeding (*nurture*) kan gaan. (Strikt genomen meten we hierbij niet de prestaties van de ouders in het basisonderwijs maar hun eindniveau, maar we mogen aannemen dat deze positief met elkaar samenhangen.)

Als we ons richten op de niet-meritocratische factoren, valt allereerst op dat de invloed van het beroep van de vader op de schoolloopbaan van de kinderen sterk is afgenomen, zoals we ook verwachten als de samenleving meritocratischer wordt. Vervolgens is het effect van de opleiding van de vader op de schoolloopbaan van zijn kinderen bij een gegeven prestatieniveau aan het eind van de basisschool minder eenduidig. In een meritocratische samenleving zou dit effect afwezig moeten zijn, omdat de schoolloopbaan

alleen afhangt van de prestaties van het kind en niet van de opleiding van de ouders. Inderdaad is het effect van vaders opleiding op de keuze van de middelbare school sterk afgenomen. Maar tegelijkertijd is het effect op het eindniveau in het voortgezet onderwijs toegenomen. Dit duidt erop dat het opleidingsniveau van de vader steeds meer bepalend is voor het succes van zijn kinderen in het voortgezet onderwijs, bij een gegeven prestatieniveau aan het eind van de basisschool. Het effect van moeders opleiding is overigens kleiner en weinig veranderd.

Het toenemende belang van de opleiding van de ouders (en vooral van de vader) voor de prestaties in het voortgezet onderwijs hangt samen met de opvoeding. Zo hebben hoger opgeleide ouders meer hulpbronnen tot hun beschikking om hun kinderen steun te bieden in het onderwijs. Dit doen zij al voor de kinderen naar school gaan, bijvoorbeeld door voor te lezen of taal-spelletjes te doen. Maar ook gedurende de schoolloopbaan van hun kinderen, bijvoorbeeld door hen te helpen bij een werkstuk, kennis te laten maken met diverse vormen van cultuur of door aan tafel te praten over wat hun kind bezighoudt. In hoofdstuk 4 liet Notten zien dat er een sterke samenhang is tussen het opleidingsniveau van de ouders en hun opvoedingsactiviteiten, in het bijzonder op het gebied van cultuurparticipatie, lezen en tv-kijken. Op elk van deze drie terreinen speelt het opleidingsniveau van de ouders een grotere rol dan hun beroepsniveau. En die samenhang is stabiel gebleken in de loop van de tijd. Bij tv-kijken is het belang van het opleidingsniveau zelfs toegenomen. Elk van deze opvoedingsactiviteiten heeft invloed op de onderwijsprestaties van de kinderen. Deze invloed varieert evenwel in de loop van de tijd. Het effect van ouderlijke cultuurparticipatie is afgenomen, het effect van leesbegeleiding nam aanvankelijk af, maar lijkt voor jongere generaties weer toe te nemen, terwijl de relatie met tv-kijken aanvankelijk toenam en voor jongere generaties juist weer minder sterk lijkt. Hoewel er dus geen eenduidige toe- of afname is van de invloed van de opvoeding op de schoolprestaties van de kinderen, is deze invloed duidelijk aanwezig en bovendien gerelateerd aan het opleidingsniveau van de ouders.

Het tegenwoordige onderwijs mag dan meritocratisch zijn in de zin dat de prestaties van de leerlingen in belangrijke mate hun schoolloopbaan bepalen, tegelijkertijd speelt onmiskenbaar de sociale achtergrond nog steeds een grote rol. Weliswaar is het belang van het beroep van de ouders sterk verminderd, maar tegelijkertijd is het belang van het opleidingsniveau van de ouders groot en in sommige opzichten toegenomen. Deels past dit in een meritocratie, namelijk voor zover cognitieve vaardigheden genetisch en sociaal erfelijk zijn en de schoolprestaties van kinderen sterk samenhangen met die van hun ouders. Deels gaat het echter om niet-meritocratische

effecten, doordat hoger opgeleide ouders meer ondersteuning (kunnen) bieden aan hun kinderen, waardoor zij in het onderwijs beter presteren. Meritocratisering van het onderwijs, zoals die zich in Nederland manifesteert, betekent dus niet dat het belang van de sociale achtergrond van kinderen afneemt, maar vooral dat de mechanismen waarlangs de ouders het onderwijssucces van hun kinderen beïnvloeden, veranderen.

Een belangrijke kanttekening bij het bovenstaande is, dat de analyses betrekking hebben op het 'nominale' onderwijsniveau. Door de sterke onderwijsexpansie in de naoorlogse periode is de relatieve positie van verschillende 'nominale' niveaus in de onderwijshiërarchie echter gewijzigd. Wie begin jaren zestig een middelbare beroepsopleiding, zoals de mts (middelbare technische school), had voltooid, behoorde tot de hoogst opgeleide helft van de bevolking. Wie nu een mbo-3-diploma heeft, behoort daarentegen tot de laagst opgeleide helft van de bevolking. Als de zoon van een vader met een mts-diploma een mbo-3-diploma behaalt, is het nominale opleidingsniveau van ouder en kind dus gelijk, maar is het relatieve opleidingsniveau van het kind lager dan dat van de vader. In hoofdstuk 3 lieten Van de Werfhorst en Dronkers zien dat het effect van het nominale opleidingsniveau van de ouders op het nominale opleidingsniveau van het kind is afgenomen, maar dat de samenhang tussen de relatieve opleidingsniveaus van ouders en kinderen niet zwakker is geworden. Anders gezegd, de samenhang tussen opleiding van ouders en kinderen is alleen verzwakt als gevolg van de expansie van het onderwijs, waardoor ook meer kinderen met laag opgeleide ouders een hoger onderwijsdiploma wisten te behalen. Als het gaat om de relatieve positie van ouders en kinderen in de opleidingsverdeling is de samenhang niet afgenomen. Voor zover het onderwijs een positioneel goed is en dus vooral het relatieve niveau van belang is, is de overdracht tussen generaties dan ook onverminderd sterk.

Hoe meritocratisch is de samenleving?

Naast het verwerven van een onderwijsdiploma op basis van persoonlijke prestaties, is een belangrijk tweede kenmerk van een meritocratische samenleving dat de maatschappelijke positie die men bekleedt ook wordt bepaald door de eigen prestaties of *merits*. Omdat deze prestaties vaak niet direct worden gemeten, is het gebruikelijk om het meritocratische gehalte van de samenleving af te lezen aan het belang van het opleidingsniveau. Hierbij moeten we wel de kanttekening maken dat het opleidingsniveau meer een indicator lijkt te zijn voor IQ dan voor inspanning – de twee

ingrediënten van *merit* volgens Michael Young – zodat we door een focus op opleidingsniveau de invloed van inspanning mogelijkterwijs onderschatten.

Dat het opleidingsniveau van grote invloed is op de maatschappelijke positie die mensen bekleden, staat buiten kijf. In die zin lijdt het dan ook geen twijfel dat de maatschappij een sterk meritocratisch karakter heeft. Minder evident is echter dat het belang van het opleidingsniveau steeds groter wordt en het belang van andere, niet-meritocratische factoren afneemt. In dit boek hebben we gekeken naar het belang van opleiding op de arbeidsmarkt, bij de huishoudensvorming en in de politiek.

Aangezien de moderne economie vaak wordt gekenschetst als een kenniseconomie, zou je verwachten dat het opleidingsniveau van mensen steeds belangrijker wordt voor hun positie op de arbeidsmarkt. De analyse in hoofdstuk 5 van De Beer en Van Pinxteren leverde hiervoor echter weinig aanwijzingen op. Inderdaad is het risico op werkloosheid voor laag opgeleiden aanzienlijk groter dan voor hoog opgeleiden, maar voor jongere cohorten is dit effect niet wezenlijk groter dan voor oudere cohorten – met uitzondering van degenen die geen diploma van het voortgezet onderwijs hebben. De verschillen tussen hoger en lager opgeleiden in beroepsniveau zijn voor jongere cohorten wat kleiner dan voor oudere cohorten. En de verschillen tussen de opleidingsniveaus in de kans op een flexibel dienstverband zijn zelfs sterk afgenomen. Alleen ten aanzien van de beloning zijn de verschillen tussen opleidingsniveaus sinds de jaren negentig beduidend groter geworden.

Ook Salverda en Brals concludeerden, in hoofdstuk 6, dat de stijging van het opleidingsniveau op de arbeidsmarkt niet gepaard is gegaan met een evenredige stijging van de beloning. Veel hoger opgeleiden worden onderbenut doordat zij ‘onder hun niveau’ werken, terwijl veel (ook hoger opgeleide) vrouwen bovendien een deeltijd baan hebben. Hierdoor dreigen de laagst opgeleiden van de arbeidsmarkt te worden verdrongen, ondanks het feit dat er op zichzelf genoeg banen zijn waarvoor zij gekwalificeerd zijn.

Naast het opleidingsniveau hebben ook andere factoren een grote invloed op de arbeidsmarktpositie, die men in een meritocratische samenleving niet zou verwachten. Dit geldt in het bijzonder voor de samenstelling van het huishouden en de etnische achtergrond. Zo lopen alleenstaanden, alleenstaande ouders en niet-westerse allochtonen bij een zelfde opleidingsniveau een relatief hoog werkloosheidsrisico, hebben zij gemiddeld een laag beroepsniveau en werken zij vaak in een flexibel dienstverband.

Het belang van etniciteit is voor jongere cohorten overigens wel beduidend kleiner dan voor oudere cohorten. Bij de huishoudenssamenstelling zijn de trends minder eenduidig. In hoeverre het belang van deze factoren

erop wijst dat de arbeidsmarkt *niet* meritocratisch is, is overigens lastig te bepalen. Zo kan het effect van huishoudenssamenstelling mogelijk worden verklaard uit het belang van niet-cognitieve eigenschappen, zoals sociale en communicatieve vaardigheden en volharding, die zowel het succes op de relatiemarkt als op de arbeidsmarkt beïnvloeden. Aangezien het aannemelijk is dat dergelijke vaardigheden de prestaties van werknemers beïnvloeden, is hun belang op zichzelf niet strijdig met een meritocratie. Bij niet-westerse allochtonen zouden ook bepaalde niet-waargenomen vaardigheden, zoals taalvaardigheid of culturele vaardigheden, een rol kunnen spelen. Dit neemt niet weg dat veel studies hebben vastgesteld dat er op de arbeidsmarkt ook veelvuldig discriminatie op grond van ras of etniciteit plaatsvindt, hetgeen in strijd is met een meritocratische samenleving (bijvoorbeeld Andriessen et al., 2010).

Om de rol van de huishoudenssamenstelling goed te begrijpen dient men ook rekening te houden met de vervanging van de eenverdieners door de tweeverdieners, een ontwikkeling die zich het sterkst bij hoog opgeleiden heeft voorgedaan. Doordat de inkomens van beide partners echter niet sterk met elkaar samenhangen, heeft de groei van het aantal tweeverdieners niet geleid tot een beduidende groei van de inkomensongelijkheid tussen huishoudens. De inkomensongelijkheid tussen paren op verschillende opleidingsniveaus groeit echter wel, hetgeen er toch op duidt dat het belang van opleiding voor de inkomensverschillen tussen huishoudens groter wordt.

Ook ten aanzien van de arbeidsmarktpositie speelt de sociale achtergrond een zelfstandige, zij het beperkte rol, naast die van het opleidingsniveau. Het opleidingsniveau van de ouders is, als rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau van de persoon in kwestie zelf, niet van invloed op de arbeidsmarktpositie (op één moeilijk te interpreteren uitzondering na), maar het beroep van de ouders wel. Naarmate de beroepsstatus van de vader (en in mindere mate die van de moeder) hoger was, is ook de beroepsstatus van hun kind(eren), bij een gelijk opleidingsniveau, hoger. Dit effect is in de loop van de tijd bovendien redelijk constant: voor jongere generaties speelt de beroepsstatus van de ouders geen kleinere rol dan voor oudere generaties.

Ook in het politieke domein is het opleidingsniveau een van de belangrijkste determinanten, zo lieten Bovens en Wille in hoofdstuk 7 zien. Leden van de Eerste en Tweede Kamer en bewindspersonen zijn vrijwel uitsluitend hoog opgeleid. Dat is niet van alle tijden. In de decennia na de invoering van het algemeen kiesrecht was het aandeel hoger opgeleiden in de Kamer niet veel hoger dan 40 procent. Vanaf de jaren zestig steeg dit percentage sterk. Van de huidige Tweede Kamerleden heeft 91 procent een hbo- of wo-diploma. Ook een ruime meerderheid van de gemeenteraadsleden en

wethouders is tegenwoordig hoog opgeleid. In absolute zin is de representativiteit van de Tweede Kamer inmiddels zeer laag. Ongeveer 80 procent bestaat uit academici, terwijl dit onder de kiezers slechts 10 procent is. In relatieve zin is de representativiteit echter niet sterk afgenomen, omdat het toenemende aandeel hoog opgeleiden in de Kamer min of meer parallel loopt met de toename van het aandeel hoog opgeleiden in de bevolking.

Aan de ene kant is er sprake van een democratisering van de politieke elite, omdat sociale afkomst minder van belang is dan voorheen. De oude politieke elite van adel en patriciaat is vervangen door een universitair geschoolde middenklasse. Aan de andere kant is er sprake van een toenemende professionalisering omdat er steeds hogere opleidingseisen worden gesteld aan politieke vertegenwoordigers. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een diplomademocratie, van een klasse van vrijwel uitsluitend academisch geschoolde politici.

Een tussenbalans

Resumerend kunnen we stellen dat het belang van onderwijs en opleiding voor het verwerven van een maatschappelijke positie onmiskenbaar groot is. Maar tegelijkertijd zijn er meerdere redenen om kanttekeningen te plaatsen bij de stelling dat de samenleving steeds meritocratischer wordt. Allereerst is het belang van opleiding al decennialang groot en is dit belang op de meeste terreinen niet systematisch groter geworden (een vergelijkbare conclusie werd recent getrokken in Van de Werfhorst, 2015). Er lijkt eerder sprake van diploma-inflatie, dat wil zeggen dat het effect van het opleidingsniveau niet verder toeneemt doordat de waarde van diploma's daalt. Dit zou te maken kunnen hebben met de sterke expansie van het onderwijs, waardoor er inmiddels zo veel hoog opgeleiden zijn, dat het bezit van een hbo- of wo-diploma steeds minder onderscheidend is en daardoor, in aanvulling hierop, ook andere factoren (weer) een rol gaan spelen.

In de tweede plaats speelt sociale afkomst onverminderd een grote rol. Hierbij lijkt wel geleidelijk sprake van een verschuiving van het belang van de sociaaleconomische status van de ouders naar het opleidingsniveau van de ouders. Zo heeft de beroepsstatus van de ouders steeds minder invloed op het onderwijssucces van hun kinderen, maar heeft deze nog wel een min of meer constant effect op de beroepsstatus die hun kinderen verwerven. Het opleidingsniveau van de ouders heeft een groot en ook min of meer constant effect op de schoolloopbaan van hun kinderen. Dit is deels een meritocratisch effect, doordat kinderen van hoog opgeleide ouders beter

presteren op de basisschool, maar deels ook een niet-meritocratisch effect, doordat hoog opgeleide ouders hun kinderen meer ondersteuning bieden voorafgaand aan en tijdens de onderwijsloopbaan.

Maatschappelijke gevolgen van meritocratisering

Er valt over te twisten in welke mate de huidige Nederlandse samenleving als een meritocratische samenleving kan worden gekarakteriseerd. Het staat echter buiten kijf dat er in onze samenleving allerm minst sprake is van gelijke kansen in de zin dat de maatschappelijke kansen van kinderen onafhankelijk zijn van hun sociale afkomst. Waar je wieg stond, bepaalt nog altijd in belangrijke mate je kans op maatschappelijk succes. De mechanismen waarlangs de sociale afkomst de levenskansen beïnvloedt, mogen dan veranderd zijn – meritocratischer zijn geworden, doordat opleiding een grotere rol speelt –, de uitkomsten worden daardoor niet wezenlijk veranderd. Wel worden die uitkomsten daardoor maatschappelijk meer acceptabel. In hoofdstuk 8 en 9 lieten Steijn, Van de Werfhorst en Burgoon, respectievelijk Elshout, Tonkens en Swierstra zien dat de Nederlandse bevolking de meritocratische principes in belangrijke mate (h)erkent en onderschrijft. De meeste mensen menen dat de eigen inzet en eigen opleiding veel belangrijker zijn om vooruit te komen in de maatschappij dan de afkomst. Bovendien vinden de meeste mensen dat intelligentie en hard werken (de twee ingrediënten van *merit* volgens Michael Young) de belangrijkste determinanten van economisch succes zouden moeten zijn. Hoewel men het daadwerkelijke belang van opleiding en toeval lager inschat, meent men toch dat deze factoren nog te veel invloed hebben.

Interessant is dat ook de verliezers van de meritocratische wedloop, zoals (langdurig) werklozen, de meritocratische principes over het algemeen onderschrijven. Dit plaatst hen in de pijnlijke positie te moeten erkennen dat zij onvoldoende hebben gepresteerd. Elshout, Tonkens en Swierstra beschreven in hoofdstuk 9 de uiteenlopende manieren waarop zij proberen niettemin hun zelfrespect te behouden door een excuus te zoeken voor hun 'falen'. Dit doen zij onder meer door hun gebrek aan succes toe te schrijven aan pech (zoals een ziekte) of aan fouten uit het verleden, of door het belang van economisch succes te relativiseren. Zelfs als zij hierdoor erin slagen hun zelfrespect te behouden, zal dit weinig afdoen aan het feit dat zij door de samenleving worden gezien als verliezers die hun laag gewaardeerde positie aan eigen tekortkomingen te wijten hebben.

Hoe vaak hoor je niet van ouders dat hun zoon of dochter slechte cijfers haalt op school doordat het kind te lui of te gemakzuchtig is? Aanzienlijk vaker dan dat ouders erkennen dat hun kind gewoon niet slim genoeg is voor, bijvoorbeeld, de havo. Voor veel ouders is de havo tegenwoordig de scherprechter tussen de kans op maatschappelijk succes en op maatschappelijk falen. Blijkbaar is het voor ouders gemakkelijker de oorzaak van minder presteren van hun kinderen in gebrek aan inzet en doorzettingsvermogen te zoeken dan te erkennen dat het er qua intelligentie bij hun kind gewoon niet in zit.

Als de maatschappelijke verliezers hun lot ‘verdienen’, geldt dit logischerwijze ook voor de winnaars. Als zij hun succes geheel aan eigen verdiensten (kunnen) toeschrijven, kan dit twee nadelige effecten hebben. Het kan ertoe bijdragen dat zij weinig mededogen hebben met de verliezers. De armen, werklozen en andere uitgesloten hadden immers maar langer moeten leren, harder moeten werken of zich meer opofferingen moeten getroosten. Bovendien bestaat het gevaar dat degenen die maatschappelijk invloedrijke posities bekleden – zowel in politiek en bestuur als in het bedrijfsleven – steeds minder rekening houden met de belangen van de verliezers. Er dreigen dan gescheiden leefwerelden te ontstaan waarin winnaars en verliezers zich steeds minder met elkaar en met de samenleving als geheel verbonden voelen. Een dergelijke ontwikkeling is recent voor de Amerikaanse samenleving indringend geschetst door zowel een conservatieve (Charles Murray, 2012) als een progressieve (Robert Putnam, 2015) socioloog. Het is niet ondenkbaar dat Amerika op dit terrein, zoals op veel andere gebieden, ons voorland zal blijken te zijn. Het is dan ook verstandig om hun schets van het hedendaagse Amerika niet simpelweg af te doen als ‘Amerikaanse toestanden’, maar serieus te onderzoeken in welke mate zich in ons land vergelijkbare tendensen voordoen.

Beleidsconsequenties

Hoe men de in dit boek geschetste ontwikkelingen waardeert, is een normatieve, politieke vraag waarop de wetenschap geen objectief antwoord kan geven. Uiteindelijk draait het hierbij om de vraag welke factoren die maatschappelijk succes en falen bepalen men als een individuele, persoonlijke verantwoordelijkheid beschouwt, en welke als factoren die buiten de individuele invloedssfeer liggen (vgl. Dworkin (1982), die onderscheid maakt tussen *endowment sensitive* en *ambition sensitive* verschillen). Hoewel wetenschappelijk onderzoek hierop meer licht kan werpen, is

ook dit uiteindelijk een morele, ethische vraag, waarover men op grond van levensbeschouwing of politieke overtuiging van mening kan (blijven) verschillen.

Onderwijsbeleid

Niettemin is het aannemelijk dat er brede steun bestaat voor de gedachte dat iemands kansen in het leven zo min mogelijk dienen te worden bepaald door diens sociale afkomst. (Over de (on)wenselijkheid van de invloed van genetische factoren bestaat waarschijnlijk meer verschil van mening.) Dit heeft vooral consequenties voor het onderwijs, waar sociale afkomst de grootste rol speelt. Naast het erfelijke effect op de prestaties op de basisschool, kwam uit hoofdstuk 2 en 3 naar voren dat vooral de opvoeding een belangrijke invloed lijkt te hebben. Bezien zou daarom moeten worden hoe deze invloed verminderd kan worden. Aangezien het niet in de rede ligt om hoog opgeleide ouders te ontmoedigen om hun kinderen te ondersteunen, zou de aandacht vooral moeten worden gericht op steun voor en begeleiding van kinderen die deze ouderlijke ondersteuning missen. Te denken valt aan bijvoorbeeld huiswerkklassen, bijlessen, typelessen, buitenschoolse activiteiten zoals muziekles of cursussen waarin je leert een eigen online game te ontwikkelen.

Juist voor kinderen uit kwetsbare milieus is het van belang dat zij zich kunnen optrekken aan een stimulerende omgeving, teneinde de 'startblok-ongelijkheid' (de term is van Frank Kalshoven) om te zetten in meer gelijke feitelijke kansen. Daarbij gaat het zowel om het wegwerken van taalachterstanden (niet alléén voor allochtone kinderen) als om het versterken van sociale vaardigheden. Je zou het een 'ontwikkelrecht' kunnen noemen voor kinderen vanaf 2,5 jaar. Echter, ook na de start van de schoolloopbaan is ondersteuning van belang. Zoals ouders hun kinderen vaak hun hele leven blijven voorzien van materiële, culturele en sociale hulpbronnen, zo zou een overheid deze structurele ondersteuning moeten bieden aan kinderen die van huis uit minder meekrijgen.

Het Nederlandse onderwijs is sterk selectief van karakter. Al op 12-jarige leeftijd maken kinderen een schoolkeuze, die bepalend is voor hun verdere onderwijs- en levensloop. De combinatie van vroege keuze en de opwaartse druk (vanuit de ouders) versterkt een aantal negatieve gevolgen van de meritocratisering, doordat ze vroegtijdig een schifting aanbrengt tussen cognitief sterke en minder sterke leerlingen. Wat ook niet helpt is dat de ooit gangbare tweejarige brugklassen op zogenaamde brede scholengemeenschappen langzaam maar zeker aan het verdwijnen zijn. Ervoor in

de plaats komen categorale schoolsoorten. Na de categorale gymnasia nu ook categorale havo's en zelfs mavo's. Over de (on)wenselijkheid hiervan en over maatregelen om dit tij te keren zou wel meer maatschappelijk debat mogen plaatsvinden. Het gaat dan onvermijdelijk ook over elementen van de 'middenschool', al dan niet in 'nieuwe stijl'.

Nu krijgen de slimste kinderen het langst onderwijs aangeboden. De reden daarvoor is historisch bepaald en ook niet helemaal onbegrijpelijk. Toch is het de vraag of daar niet enige correctie op mogelijk en gewent is. Onderwijsprogramma's die bijna uitsluitend uitgaan van de cognitieve bagage van leerlingen, zijn op een gegeven moment niet meer geschikt voor cognitief beperkte leerlingen. Maar juist omdat kinderen uit kwetsbare milieus vaak niet alleen minder cognitieve bagage van hun ouders meekrijgen, maar ook in opvoedkundige zin niet zo bediend worden als kinderen uit sterkere milieus, is er alle aanleiding te bezien of er in het onderwijs geen aanvullende accenten gelegd moeten worden. Let wel, niet in plaats van, maar in aanvulling op het aanleren van cognitieve vaardigheden.

Naast cognitieve vaardigheden hebben namelijk ook niet-cognitieve vaardigheden, zoals concentratie- en doorzettingsvermogen, nauwgezetheid en leergierigheid, een belangrijke invloed op schoolsucces (Tough, 2010; CPB, 2014). Hoewel er nog weinig bekend is over de mate waarin deze eigenschappen zijn aangeboren dan wel worden aangeleerd, is het wel aannemelijk dat ook deze een belangrijke 'erfelijke' component hebben. Hoe dit ook zij, het is wenselijk om deze eigenschappen meer te trainen bij leerlingen die hierin achterblijven, en daardoor het risico lopen minder goed te presteren dan leerlingen met vergelijkbare intellectuele capaciteiten, die over meer van deze niet-cognitieve vaardigheden beschikken.

Nu wordt er te makkelijk van uitgegaan dat sommige kinderen nu eenmaal niet het doorzettingsvermogen hebben voor een lange schoolcarrière en dat het onderwijs er het beste aan doet om deze kinderen snel een eenvoudig vak te leren waarmee ze de arbeidsmarkt kunnen betreden. Op de steeds dynamischer arbeidsmarkt zijn deze jonge werknemers echter vervolgens uiterst kwetsbaar. Zou er daarom in het onderwijs, vooral voor kinderen uit kwetsbare milieus, niet veel meer aandacht moeten zijn voor algemene, sociale burgerschaps- en werknemersvaardigheden? Succes op dit terrein zou een aantal minder gunstige gevolgen van de meritocratisering kunnen verzachten. Dit is geen pleidooi voor minder aandacht voor cruciale vaardigheden zoals taal, rekenen en basisvakkennis, maar wel een pleidooi voor meer ruimte binnen het onderwijs voor vaardigheden op het niet-cognitieve vlak. Dat dit gevolgen heeft voor de inrichting van het onderwijs en met name ook voor de financiering ervan is evident.

Arbeidsmarkt- en inkomensbeleid

Ook investeren in kwetsbare werknemers op de arbeidsmarkt in de vorm van een leven lang leren kan hier genoemd worden. Ook daarbij gaat het niet alleen om het bijhouden van vakkennis, want die heeft aan de onderkant van de arbeidsmarkt een bescheiden betekenis, maar veeleer om de eerdergenoemde niet-cognitieve vaardigheden. Onderzoek wijst uit dat ook op de arbeidsmarkt niet-cognitieve vaardigheden, naast het opleidingsniveau, een belangrijke rol spelen (CPB, 2014). Dit verklaart, zoals gezegd, mogelijk ook waarom er zo'n sterke samenhang bestaat tussen de huishoudensvorm en de arbeidsmarktpositie. Zo blijken alleenstaande mannen met een academische opleiding qua arbeidsparticipatie en werkloosheid nog slechter te scoren dan gehuwde mannen met kinderen die geen diploma van het voortgezet onderwijs hebben. Dit duidt erop dat hoog opgeleide alleenstaande mannen bepaalde niet-cognitieve vaardigheden missen, wat zowel hun kansen op de relatiesmarkt als op de arbeidsmarkt nadelig beïnvloedt.

Zelfs als we erin zouden slagen de effecten van sociale afkomst op onderwijssucces geheel weg te nemen, zullen er nog altijd grote verschillen in uitkomsten zijn als gevolg van verschillen in intelligentie en talenten. In een meritocratisch onderwijsstelsel is dit onvermijdelijk. Immers, het onderwijsstelsel fungeert daarin juist als mechanisme om getalenteerden en minder-getalenteerden van elkaar te (onder)scheiden. Men kan erover twisten hoe wenselijk of onwenselijk dit is. Maar het is onvermijdelijk dat het onderwijs tot op zekere hoogte bijdraagt aan het (uit)vergroten van de verschillen in cognitieve vaardigheden. Dit staat evenwel los van de vraag in welke mate de verschillen in onderwijsuitkomsten zich weerspiegelen in verschillen in maatschappelijke kansen. In een meritocratische samenleving is het weliswaar onvermijdelijk dat de maatschappelijke positie van burgers samenhangt met hun opleiding(sniveau), maar dit zegt nog weinig over de omvang van de verschillen. Dat geldt in het bijzonder voor belonings- en inkomensverschillen. Dat alleen hoog opgeleiden in aanmerking komen voor een positie als medisch specialist of hoogleraar bepaalt nog niet hoe groot het beloningsverschil tussen een medisch specialist en een schoonmaker of thuiszorgmedewerker is. Ervan uitgaande dat het volgen van een opleiding tot medisch specialist meer opofferingen vraagt (in tijd, geld en inspanning) dan een opleiding tot verzorgende, kan men hooguit stellen dat het beloningsverschil tussen beide beroepen groot genoeg moet zijn om te compenseren voor dit verschil in opofferingen (het uitgangspunt van de zogeheten *human capital*-theorie). Gezien het hoge rendement op het volgen van een hogere opleiding (in de orde van grootte van een 8 procent

hoger salaris voor ieder jaar dat men langer studeert; zie De Beer, 2015), lijken de huidige beloningsverschillen beduidend groter dan nodig is om getalenteerde jongeren te prikkelen om een hogere opleiding te volgen. Anders gezegd, er is in beginsel ruimte om de beloningsverschillen te verkleinen zonder dat dit op termijn tot een schaarste aan hoger opgeleiden zou leiden. Dit betekent natuurlijk nog niet dat een dergelijke reductie eenvoudig is te realiseren. Het is ook een open vraag of daarvoor primair de beloningsstructuur zou moeten worden gewijzigd, of dat de overheid inkomensverschillen zou moeten reduceren via een meer progressieve belastingheffing. In dit verband verdient het werk van de Nederlandse economen Jan Pen en Jan Tinbergen (1977), waarin zij lieten zien hoe de beloningsverschillen kunnen worden gematigd via zowel herverdeling als via de expansie van het onderwijs, het om opnieuw aandacht te krijgen.

Inkomenspolitiek kan bijdragen aan het mitigeren van segregatie als gevolg van de meritocratisering, maar een kwalitatief hoogwaardige publieke dienstverlening evenzeer. Dit aspect wordt te weinig meegewogen bij beslissingen die ertoe leiden dat de overheid zich terugtrekt uit het publieke domein en belangrijke kerndoelen van de verzorgingsstaat overdraagt aan de markt. Dit is geen pleidooi voor een grote overheid, of een taboe op herijken van de inrichting van de verzorgingsstaat, maar wel een waarschuwing dat modernisering van die verzorgingsstaat niet ertoe mag leiden dat mensen die toch al veel moeite hebben hun kansen in een meritocratische samenleving te grijpen, ook nog eens moeilijker toegang krijgen tot voorzieningen die bijdragen aan een rechtvaardige verdeling van de welvaart. De beleidsaandachtspunten liggen hier voor de hand. Blijvende en betaalbare toegang tot goed onderwijs, en een inrichting van het onderwijs waarvan ook cognitief beperkte kinderen profijt hebben. Toegang tot vitale en kwalitatief hoogwaardige zorgvoorzieningen en tot alle andere voorzieningen die eraan bijdragen dat burgers volwaardig kunnen participeren in de samenleving. Als er meer financiële verantwoordelijkheid bij burgers wordt gelegd, zou er steeds zorg voor moeten worden gedragen dat groepen burgers niet verstoken raken van essentiële voorzieningen.

Verschillen op de arbeidsmarkt manifesteren zich niet alleen in beloningsverschillen, maar ook in de kans op werk en de (on)zekerheid van het werk. Aangezien lager opgeleiden zowel vaker een flexibel contract hebben als vaker werkloos zijn, is het ook gewenst de werkzekerheid van lager opgeleiden te vergroten. Het voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op de beleidsopties die hiervoor kunnen worden overwogen. Te denken valt onder meer aan loonkostensubsidies of lastenverlichting voor laag opgeleiden en het scheppen van gesubsidieerde arbeidsplaatsen voor kansarme groepen.

Tegenwoordig wordt in het arbeidsmarktbeleid veel nadruk gelegd op het belang van scholing en training. Deze zouden er het meest aan bijdragen de *employability* van de beroepsbevolking te vergroten. Zo wordt iedereen die geen startkwalificatie – een diploma op mbo2-niveau – heeft, als voortijdig schoolverlater aangeduid. Op zichzelf is dit een voor de hand liggende reactie in een meritocratie. Onbedoeld kan dit echter ook ertoe bijdragen dat laag opgeleiden een stempel als kansarm krijgen opgedrukt, en dat daarmee het beeld van werkgevers wordt versterkt dat je zo iemand maar beter niet kunt aannemen. Het is dan ook zeer de vraag of het hanteren van het begrip ‘startkwalificatie’ nog wel behulpzaam is bij het beoordelen van iemands reële kansen op de arbeidsmarkt. Juist door een (te) sterke nadruk op opleiding zouden de kansen van degenen die daarin het minst succesvol zijn, verder kunnen verslechteren.

Literatuur

- Andriessen, Iris, Nievers, Eline, Faulk, Laila, & Dagevos, Jaco (2010). *Liever Mark dan Mohammed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beer, Paul de (2015). Groeiende loonverschillen in Nederland: feiten, verklaringen en remedie. In Margo Trappenburg, Wout Scholten en Thijs Jansen (red.), *Loonfatsoen. Eerlijk verdienen of graaicultuur* (pp. 28-44). Amsterdam: Boom.
- CPB (2014). Investerings in persoonlijke ontwikkeling verbeteren sociaal-economische uitkomsten. *CPB Policy Brief 2014/08*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dworkin, Ronald (1982). What is equality? Part II. Equality of resources. *Philosophy and Public Affairs*, 10, 283-345.
- Murray, Charles (2012). *Coming apart*. New York: Random House.
- Pen, Jan, & Tinbergen, Jan (1977). *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*. Amsterdam: Elsevier.
- Putnam, Robert (2015). *Our kids. The American dream in crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Tough, Paul (2012). *How children succeed. Grit, Curiosity, and the Hidden Power of Character*. Boston/New York: Mariner Books.
- Werfhorst, Herman van de (red.) (2015). *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Young, Michael (1958). *The Rise of the Meritocracy*. New Jersey: Transaction Publishers.

Over de auteurs

Paul de Beer

Paul de Beer is econoom en Henri Polak hoogleraar voor arbeidsverhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is tevens mededirecteur van het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS) en directeur van het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging. Hij publiceerde op het gebied van arbeidsmarkten, arbeidsverhoudingen, verzorgingsstaat en inkomensverdeling.

Mark Bovens

Mark Bovens is hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Utrecht en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Hij doet onderzoek naar burgerschap en democratie, verantwoording, en de scheidslijn tussen hoger en lager opgeleiden. Met Anchrit Wille publiceerde hij *Diplomademocratie: De spanning tussen meritocratie en democratie* (2011).

Daniella Brals

Daniella Brals is een PhD student in economie en bio-medische wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift richt zij zich op sociale ongelijkheid. Dit varieert van de impact van gezondheidsinterventies op gezondheidsuitkomsten in arme plattelandsgebieden in Afrika tot het effect van opleidingshomogamie op inkomensongelijkheid in Europa.

Brian Burgoon

Brian Burgoon is hoogleraar internationale en vergelijkende politieke economie aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Hij is ook directeur van het Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR) van de UvA. Hij studeerde politieke economie aan de Massachusetts Institute of Technology (MIT) (PhD, 1998) en publiceert op het gebied van conflicten over economische globalisering, de verzorgingsstaat en arbeidsnormen.

Jaap Dronkers

Jaap Dronkers† is op 30 maart 2016 overleden en was tot aan zijn dood hoogleraar Internationaal vergelijkend onderzoek naar onderwijsprestaties en sociale ongelijkheid aan de Universiteit Maastricht. Daarvoor was hij werkzaam als hoogleraar sociologie aan de European University Institute in Florence en de Universiteit van Amsterdam, en als hoogleraar onderwijskunde aan de Universiteit van Amsterdam.

Judith Elshout

Judith Elshout is socioloog aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveert op een onderzoek naar gevolgen van meritocratisering voor het zelfrespect van werklozen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt.

Natascha Notten

Natascha Notten is socioloog en werkzaam bij de Radboud Universiteit te Nijmegen. Haar expertise ligt op het terrein van gezin en opvoeding, media, onderwijs en risicogedrag. In haar werk staat de intergenerationele overdracht van ongelijkheid centraal.

Maisha van Pinxteren

Maisha van Pinxteren werkte als junior onderzoeker bij het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS). Zij heeft Algemene sociale wetenschappen en Onderwijskunde gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en werkt momenteel als beleidsadviseur bij de Vereniging Hogescholen.

Wiemer Salverda

Wiemer Salverda is algemeen econoom en hoogleraar arbeidsmarkt en ongelijkheid aan de Universiteit van Amsterdam en coördineerde vanuit het Amsterdams Instituut voor Arbeidsstudies (AIAS) diverse internationale onderzoeken naar arbeidsmarkt- en inkomensongelijkheid.

Sander Steijn

Sander Steijn werkt als methodoloog/wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP). Voorheen werkte hij aan de Universiteit van Amsterdam als promovendus sociologie aan zijn proefschrift *What we want and what we see, preferences, perceptions and judgments about inequality and meritocracy*, dat eind 2016 zal verschijnen.

Tsjalling Swierstra

Tsjalling Swierstra is hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Maastricht. Hij is lid van de Beraadgroep Gezondheidszorg van de Gezondheidsraad en lid van de programmacommissie van het langlopende NWO programma Maatschappelijk Verantwoord Innoveren. Swierstra publiceerde over ethische en politieke kwesties betreffende nieuwe en opkomende technieken, over maatschappelijke kwesties als meritocratie, keuzevrijheid, vertrouwen en beschaving.

Evelien Tonkens

Evelien Tonkens is socioloog en hoogleraar Burgerschap en Humanisering van de Publieke Sector aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht en lid Raad van Toezicht van Mondriaan GGZ in Heerlen. Haar onderzoek gaat over veranderende idealen en praktijken van burgerschap onder invloed van individualisering, globalisering en meritocratisering.

Herman van de Werfhorst

Herman van de Werfhorst is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, en directeur van het Amsterdam Centre for Inequality Studies (AMCIS). Voorheen was hij werkzaam aan de Universiteit van Oxford en de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op onderwijs in vraagstukken rondom sociale ongelijkheid en sociale cohesie, meestal vanuit landenvergelijkend perspectief.

Anchrit Wille

Anchrit Wille is politicologe en bestuurskundige en verbonden aan de Faculteit Governance and Global Affairs van de Universiteit Leiden. Ze publiceerde over politiek-ambtelijke verhoudingen, vertrouwen in de overheid en politieke participatie. Met Mark Bovens schreef ze in 2011 het boek *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*.

Jan van Zijl

Jan van Zijl was tot voor kort voorzitter van de MBO Raad, de vereniging van instellingen voor middelbaar beroepsonderwijs. Thans is hij vicevoorzitter van het ABP. Eerder was hij Tweede Kamerlid voor de Partij van de Arbeid en voorzitter van de Raad voor Werk en Inkomen. In beide functies hield hij zich bezig met arbeidsmarkt-vraagstukken, re-integratie, inkomensbeleid en oudedagsvoorzieningen. Hij begon zijn loopbaan als beleidsmedewerker landbouw bij het Europees Parlement.

